

Головне управління культури і мистецтв
Київської міської держадміністрації

Музей історії міста Києва

КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Випуск 6

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ

Музей історії міста Києва

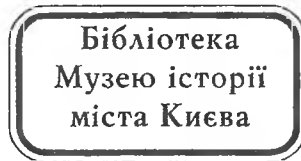
КИЇВ І КИЯНИ

матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Київ
Видавництво «КИЙ»
2006

ББК 63.6
К 38

Збірник тез та доповідей учасників науково-практичної
конференції, що відбулася в Музеї історії міста Києва
21 грудня 2006 року
Випуск 6

К $\frac{1805080000-8}{8825-2006}$ Без оголош.

ISBN 966-8825-17-9

*Тамара ХОМЕНКО,
заслужений працівник культури України,
директор Музею історії міста Києва*

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА ТА ЙОГО ФІЛІЇ У 2006 РОЦІ

Головною подією 2006-го для Музею історії міста Києва стало відкриття нашої філії — Історико-меморіального музею Михайла Грушевського.

9 листопада о 13-00 Президент України Віктор Ющенко, Голова Верховної Ради України Олександр Мороз та мер м. Києва Леонід Черновецький перерізали стрічку на Паньківській, 9 — у місті з'явився новий музей, відкриття якого усі так довго чекали. З почуттям глибокої поваги хочеться звернутися до всіх, хто брав участь у створенні музею, і подякувати проєктантам і інженерно-технічним працівникам, будівельникам, науковцям, реставраторам за сумлінну працю.

Протягом року робота проводилася в усіх напрямках музейної діяльності.

Відсутність експозиції не перешкодила Музею історії міста Києва проводити роботи по її створенню. Активно велась робота з наукового комплектування музейної збірки. За минулий рік було зібрано, атрибутовано та здано до фондів музею понад 6 тис. одиниць зберігання з історії міста з найдавніших часів до сьогодення, 5 тис. з них — музейні предмети основного фонду.

В науково-дослідній діяльності музею завершено роботу над концепціями Музею історії міста Києва та заповідника «Бабин Яр», розпочато роботу з розробки концепції історико-ландшафтного заповідника в смт Буча Київської обл. з подальшою реконструкцією садиби-музею М. Булгакова, підготовлено наукові та історичні довідки за темами наукових досліджень, проведено роботу з введення в електронну пам'ять фотоматеріалів київських родин Григоровичів-Барських, Дзигановських, Севруків та інших.

Науковці музею брали участь у наукових конференціях: «Крим, Русь, Візантія в історії культури» (м. Судак), «Поляки

на півдні України» (Одеса), «Друга світова війна і доля народів України» (Київ).

З нагоди 140-ліття з дня народження Михайла Грушевського музеєм спільно з Інститутом археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Інститутом історії НАН України, Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України і Українським історичним товариством підготовлено та проведено ювілейну наукову конференцію «Михайло Грушевський: стан і перспективи дослідження творчої спадщини».

Проводилась також робота зі створенню музеїв на громадських засадах. Надавалася науково-методична та практична допомога Музею академіка Є. Пухова, Музею медичної статистики, Музею історії туалету тощо.

У 2006 р. побачили світ нові публікації. У видавництві «Мистецтво» вийшла друком книжка «Весь Булгаков» — реконструкція біографії письменника за спогадами та фотографіями, створена науковцями Літературно-меморіального музею М. Булгакова. У серії «Бібліотека Музею історії міста Києва» вийшли монографії «Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)» — видавництво «Кий», «Київські мініатюри. Книга п'ята» та друге видання «Київські мініатюри. Книга перша» — видавництво «Купола».

У періодичній пресі з'явилося понад 100 публікацій науковців музею.

Стабільно працювали всі філії музею, проводились екскурсії до Маріїнського палацу.

Протягом 2006 р. проведено понад 3 тис. екскурсій, музей відвідало понад 90 тис. чоловік. Відбулося 10 виставок, серед яких слід відзначити такі: «Печерськ: минуле, сьогодення, майбутнє (до 85-річчя самоврядування району)», «Засторога у майбутнє (до 65-ої річниці трагедії Бабиного Яру)», «Українці світу. Катерина Кричевська. США. Живопис», «Українське мистецтво ХХ століття. Живопис, графіка» та ін.

Попри всі негаразди, музей живе світлою вірою у майбутнє. Завершаючи рік 2006-й, сподіваємося, що наступного року буде остаточно вирішено питання щодо приміщення для музею історії міста Києва, де нами буде створено повноцінну експозицію, гідну і нашого славного міста і його мешканців.

МУЗЕЄЗНАВСТВО

*Світлана ПАНЬКОВА,
завідуюча Історико-меморіальним музеєм
Михайла Грушевського*

ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ВІДКРИТО

Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського створено відповідно до рішення Київської міської ради № 87 від 03.02.1992 р. Музей розгортає свою експозицію у меморіальному будинку на вул. Паньківській, 9, який у липні 1908 р. разом із садибою придбала родина Грушевських (Михайло Сергійович, його дружина — Марія Сильвестрівна, брат Олександр та сестра Ганна) на залишені у спадок кошти батька — відомого освітянина Сергія Федоровича Грушевського. Необхідність придбання власної оселі була пов'язана, насамперед, з перенесенням Михайлом Грушевським до Києва своєї науково-видавничої діяльності (з 1906).

Це єдина з будівель київської садиби Грушевських, що збереглася до сьогодні. Зведений тут у 1908–1909 рр. шестиповерховий з мансардою прибутковий будинок, фасад якого оздобили в українському стилі за проектом відомого архітектора і художника Василя Кричевського, був зумисно зруйнований у січні 1918 р. під час наступу на Київ більшовицьких військ. Там згоріли унікальні колекції української старовини та мистецтва М. Грушевського та В. Кричевського, бібліотека історика, частково архів. У 1922 р. його обгорілий остов підірвано.

У триповерховому будинку початку ХХ ст., який після спорудження прибуткового красеня Грушевські називали флігелем, мешкали сестра Ганна з дітьми (третій поверх) та брат Олександр з дружиною (другий поверх). Тут, на третьому поверсі, у квартирі сестри, після повернення з еміграції у березні 1924 р. отримав притулок з дружиною та донькою і Михайло Сергійо-

вич. Спочатку вони займали дві кімнати, наприкінці 1929 р. облаштували робочий кабінет вченого, в якому він пропрацював лише до березня 1931 р. — вимушеного від'їзду в «почесне заслання» до Москви. Збережена повна фотофіксація цього робочого кабінету уможливує його правдиву реконструкцію, що є унікальним прикладом відтворення меморіальних інтер'єрів більше ніж через 70 років від часу побуту в оселі його власників. Окрім робочого кабінету, відтворюються інші меморіальні кімнати, де мешкали дружина та донька, а також приміщення кухні. За концепцією музею для облаштування всіх кімнат використано лише меморіальні меблі та побутові речі Грушевських, унікальну колекцію яких вдалося зібрати завдяки співпраці музейників з рідними вченого.

На другому поверсі будинку розгорнуто історичну експозицію, яка розповідає про життя та діяльність видатного історика, його родину та учнів. В основу архітектурно-художнього вирішення цього розділу покладено так звану «лінію Кричевського» — модель орнаментів знаного митця Василя Кричевського, використані ним при оздобленні інтер'єрів історичних установ під головуванням Михайла Грушевського в будинку на вул. Володимирській, 35. Власне, ця «лінія Кричевського» об'єднує весь будинок в єдиний ансамбль.

Історико-меморіальне значення будинку на вул. Паньківській, 9 полягає в тому, що тут мешкав не лише відомий український історик, громадсько-політичний діяч Михайло Грушевський, а також його донька Катерина — історик, етнограф, соціолог; брат Олександр — літературознавець та історик; небіж та учень вченого — історик Сергій Шамрай.

Крім того, тут у різний час мешкали знані представники української науки та культури академік — Олекса Новицький, художники Анатоль Петрицький, Василь та Федір Кричевські. В оселі Грушевських бували відомі діячі Центральної Ради, співробітники Історичної секції ВУАН та члени Наукового товариства імені Шевченка. Отже, Музей Михайла Грушевського неможливо уявити як музей однієї, навіть такої непересічної постаті. Це, радше, меморіальний комплекс родини, яка так славно прислужилася українському рухові і, власне, опосередковано — музей самого українського руху, на чолі якого упродовж

десятиліть стояв видатний історик та суспільно-політичний діяч Михайло Грушевський. Подібних пам'яток на карті Києва не так уже багато: будинок на вул. Паньківській, 9 занесено до Державного реєстру національного культурного надбання за № 1810, затвердженого наказом Міністерства культури та мистецтв України № 393 від 15.07.1999 р.

Історико-меморіальне значення музею визначило і концепцію формування його збірки, яка налічує близько 4 тис. предметів, серед них: меблі, побутові речі, особисті документи, рукописи, найповніше в Україні зібрання творів М. Грушевського і видань за його редакцією. Музейними раритетами є листи М. Грушевського та його рідних, портрет доньки Катерини роботи маляра І. Труша (1903), книги з бібліотеки історика із його штампами та дарчими написами відомих науковців. Унікальна іконографічна колекція включає 30 оригінальних фотодокументів Михайла Грушевського (1876–1931), значна частина з яких збереглася в єдиному примірнику. В музеї зібрано також оригінальні фотодокументи батьків ученого, брата і сестри та їхніх родин, представників батьківського і материнського родів — Грушевських та Оппокових (1866–1960-ті). Серед рідкісних світлин музейної збірки — знімки письменниці Ганни Барвінок, громадського діяча Іллі Шрага, історика мистецтва, академіка Олекси Новицького, відомих українських учених, митців, учнів Михайла Грушевського, зокрібно: Миколи Василенка, Євгена Тимченка, Василя Вовка-Карачевського, Георгія Нарбути, Миколи Макаренка, Леоніда Добровольського, Миколи Ткаченка, Остапа Павлика та інших.

Окрім комплектування колекції, від дня заснування музею його науковці розгорнули широку експозиційно-виставкову роботу. Впродовж 1996–2004 рр. у приміщенні Музею історії міста Києва (Жловський палац) діяла виставка «Мета, зміст і щастя життя...», яка була також місцем презентацій нових надходжень до збірки, представлення новітніх видань про життя та діяльність М. Грушевського. Експонати музею становили основу виставок «І оживе добра слава, слава України!» (до 80-річчя українського парламентаризму, 1997), «Українська Центральна Рада» (до 85-річчя утворення, 2002; обидві — Київ), «Життєпис Михайла Грушевського у світлинах» (до 110-ї річниці приїзду

М. Грушевського до Галичини; Львів, 2004). На Всеукраїнському музейному фестивалі (Дніпропетровськ, 2005) експозиція «Михайло і Катерина Грушевські: діалог» була відзначена першою премією. З відкриттям постійної експозиції передбачається подальша виставкова діяльність у співпраці з меморіальними музеями України, архівами, митцями. Ці нові проекти будуть представлені у двох виставкових залах на Паньківській, 9.

Плідно працюють музейники і над розробкою наукових тем у царині грушевськознавства. Результатом багаторічних генеалогічних студій стало видання фундаментального, першого в Україні дослідження про батьківську та материнську родові гілки Михайла Грушевського: Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. «Я був їх старший син...» (рід Михайла Грушевського).— К.: Київ, 2006. Від 2002 р. співробітники музею разом із науковцями Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України працюють над проектом видання творів історика у 50-ти томах. Концепція подальшої розбудови музею передбачає створення на його базі наукового центру грушевськознавства в Україні.

Відкриття експозиції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського, яке відбулося 9 листопада 2006 р., стало реальним завдяки співпраці кількох колективів. Проект ремонту, реставрації та пристосування меморіального будинку під музей розроблено «НДІпроектреконструкція», виконано ПП «ВІК». Проект благоустрою та озеленення території розроблено Юрієм Тарасенком. Автори наукової концепції музею — Світлана Панькова, Микола Кучеренко, Ольга Мельник. Автори проекту архітектурно-художнього вирішення експозиції — Валерій Губенко, Семен Равський.

*Лариса ФЕДОРОВА,
кандидат історичних наук*

МУЗЕЙ КИЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВА

Думка про заснування Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва виникла серед членів Історичного товариства Нестора-Літописця, яке першим у Києві почало займатися питаннями охорони культурної спадщини на території підросійської України. На одному з його засідань було порушено питання про необхідність вжити заходів щодо охорони київських старожитностей взагалі і, зокрема, території стародавнього міського ядра з його княжими палацами та церквами. За рішенням Ради товариства його голова Ю. Кулаковський звернувся за сприянням у цій справі до київського, подільського і волинського генерал-губернатора Ф. Трепова. У 1909 р. генерал-губернатор зібрав кілька засідань, на які було запрошено кращі сили Києва з питань вітчизняної історії та діячів усіх київських історичних товариств з метою з'ясувати завдання нової громадської структури. Перший проект статуту товариства склав старший чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі, член Розпорядчого комітету Київського воєнно-історичного товариства О. Мердер, який передав його для вивчення професору Київського університету, історику В. Іконникову та історику О. Левицькому, який працював тоді в управлінні генерал-губернатора. Вони піддали критиці ті положення, які визначали характер майбутнього товариства, вважаючи, що воно має бути не звичайним ученим товариством (як ті, що вже функціонували в Києві) із завданнями теоретичного вивчення старожитностей. На їхню думку, потребувався особливий орган науково-практичного характеру для виявлення, вивчення й охорони пам'яток. О. Левицький навіть написав «Пояснювальні зауваження» до статуту, в яких наполягав на пам'яткоохоронних завданнях новостворюваного громадського формування¹. Його

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАУК), ф. 725, оп. 1, спр. 2, арк. 2; Спр. 3, арк. 35.

пропозиції значною мірою були враховані при доопрацюванні статуту.

Статут товариства зареєстровано 11 березня 1910 р. за ухвалою Київського губернського у справах про товариства присутствія. Його метою було визначено «розшукування і охорона всілякого роду пам'яток старовини і мистецтва»², територією діяльності — Бессарабська, Волинська, Гродненська, Катеринославська, Київська, Люблінська, Мінська, Подільська, Полтавська, Чернігівська і Херсонська губернії. Зазначені 11 губерній приблизно дорівнювали площі стародавнього Київського князівства домонгольської доби. Цю широту було ухвалено після тривалих дебатів, при цілковитому розумінні неможливості охопити відразу територію у всій цілісності, оскільки товариство було обмежене людськими й матеріальними ресурсами і коштами. Члени товариства вважали, що неправильним було поділяти цю історичну територію за сучасним адміністративним поділом місцевого управління. Заснування такого характеру громадського формування було новою справою не лише в Києві, а й у цілій імперії, не існувало строго визначеного та обґрунтованого шляху діяльності, важко або неможливо було визначитися щодо того, які пам'ятки слід охороняти³.

Засновниками товариства були єпископ Чигиринський Павло (Преображенський), київський губернатор О. Гірс, окружний генерал-квартирмейстер, генерал-майор В. Драгомиров, професори і викладачі Київського університету М. Довнар-Запольський, В. Іконников, Ю. Кулаковський, А. Лобода, Київської духовної академії — В. Завитневич, М. Петров, Ф. Титов, директор Міського музею М. Біляшівський і хранитель археологічного відділу цього музею В. Хвойка, мистецтвознавець А. Прахов, діловод управління київського, подільського і волинського генерал-губернатора О. Левицький, старший ад'ютант штабу Київського військового округу підполковник Б. Стеллецький, штаб-офіцер при генерал-губернаторі, підполковник С. Крейтон, старший чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі О. Мердер, управитель канцелярії управління київського, по-

² Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства.— К., 1910.— С. 3.

³ ЦДАУК, ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 35.

дільського і волинського генерал-губернатора О. Неверов і старший помічник управителя цієї канцелярії К. Бахтін⁴.

Першим головою товариства був єпископ Чигиринський Павло (Преображенський) (помер 18 вересня 1911 р.), потім — О. Гірс, шталмейстер Височайшого двору М. Суковкін (з січня 1913 р.), київський губернатор О. Ігнат'єв (з грудня 1915 р.). У 1917–1919 рр. виконуючим обов'язки голови товариства був В. Завитневич. Товариш голови в 1910–1916 рр.— В. Іконников. Почесний голова — київський, подільський і волинський генерал-губернатор Ф. Трепов.

До кола діяльності товариства належали як нерухомі об'єкти культурної спадщини, так і рухомі пам'ятки. З накопиченням археологічних знахідок і пожертвувань постала потреба створення власного музею. З такою ініціативою виступив на засіданні Розпорядчого комітету товариства 11 вересня 1912 р. його голова О. Мердер. Спочатку вирішили придбати шафу і встановити її у Воєнно-історичному музеї, завідувач якого С. Крейтон не заперечував проти цього. Загальні збори товариства 25 січня 1913 р. обрали хранителем музею О. Ертеля. 17 червня 1913 р. він подав Раді товариства записку, в якій зазначав, що прийняти пропозицію Воєнно-історичного музею неможливо, оскільки в орендованих ним приміщеннях Київського художньо-промислового і наукового музею бракує місця. Колекції товариства охорони пам'яток на той час склалися з археологічних знахідок О. Ертеля і предметів, подарованих членами товариства. Кількість їх, на відміну від наукової цінності, була поки що незначною, але у перспективі мала збільшуватися. Тому хранитель розпочав перемовини з одним із членів Ради Педагогічного музею при Київському навчальному окрузі⁵.

Збірка музею комплектувалася переважно за рахунок пожертвувань та знахідок під час археологічних досліджень членів товариства, іноді — шляхом закупок. Її основу становили археологічні колекції з Києва та його околиць, однак поступово, з розширенням діяльності, предмети музейного значення почали надходити з інших регіонів краю.

⁴ Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства.— С. 4–17.

⁵ ЦДАУК, ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 107, 114, 158.

Так, у грудні 1912 р. дійсний статський радник Карвасовський подарував товариству два фрагменти старовинної мостової із зубів вола, знайдені у с. Кримні Володимир-Волинського повіту⁶.

Продовж 1912–1913 рр. під час спостереження за земляними роботами на вулицях Рейтарській і Мало-Володимирській у Києві було знайдено: 1) поховання і окремі людські кістки, які не становили кладовища. На вулиці виявлено 10 поховань приблизно XVII ст. (до музейної колекції взяли один череп); 2) монети: царя Олексія Михайловича, Яна Казимира, кілька монет XVIII ст. в садибі Кравцова — монета Сигізмунда III (знайдена власником); 3) зброю: передню частину гранчастого рушничного дула, кістяну пластинку з нижньої частини шабельних піхов, гравійовану вишуканим орнаментом — погрудне зображення козака у ківері і турці та стилізовані змії; 4) предмети домашнього вжитку: амфороподібну чорну посудину з двома ручками (такі траплялися біля Десятинної церкви в культурному шарі XI ст.); черепки світло-червоних глиняних амфор, у яких зберігали зерно, рідину, з лінійним паралельним орнаментом по краю найрозширенішої частини і двома ручками; цілі і фрагментовані посудини з білої глини — у вигляді бокала на грубому денці у вигляді площки, всередині їх обідки. (Вірогідно, це чарка, або підсвічник, або каганець.)

Було зібрано також багато уламків домашнього глиняного посуду, ціле жорно і фрагменти, стародавню цеглу, уламки скляного посуду (сулії, пляшки, склянки); 5) залізні речі: підкови взуття XVII ст., залізний замок, кільце (можливо, ланка ланцюга) з невеликим мідним хрестиком, пружинні щипці, половину підкови волів; 6) предмети різного призначення: три уламки дзвону з листяним орнаментом (імовірно, дзвін сигнальний, а не церковний містився на якійсь брамі — Жидівській, Всіхсвятській або іншій, — де був сторожовий сигнальний дзвін), невеликий плавильний тигель, уламок грубої кахлі темно-зеленої смальти. Всі знахідки передано в музей товариства. Також передали і предмети, виявлені під час розкопок в Китаєво, Проневщині, Виті Литовській.

У березні 1913 р. товариству передано два зливки червоної міді, знайдені в садибі грецького Синайського монастиря

⁶ Там само, арк. 134.

св. Катерини на Подолі у Києві, за які заплатили по 25 коп. за фунт.

Результати спостережень і археологічні знахідки, накопичені до 1913 р., сприяли прискоренню вирішення питання про створення власного музею товариства, тому що зберігання знайдених предметів на приватних квартирах унеможливилось. Їх перенесли в 1913 р. до музею, що розмістився в Педагогічному музеї. Перші його колекції становили матеріали з археологічних розкопок самого О. Ертеля або тих, що проводилися під його наглядом⁷. Необхідність організації власного музею обговорював Розпорядчий комітет на засіданні 16 березня 1913 р. Вирішили скласти каталог книг і брошур, перелік знімків, планів і креслень, які накопичилися у товаристві⁸.

Під музей товариства було виділено терміном до 22 травня 1916 р. частину приміщень бібліотеки Педагогічного музею — одну велику світлу кімнату, де планували розмістити і бібліотеку товариства, яка зберігалася на квартирах О. Мердера і О. Ертеля. 10 серпня 1913 р. привезли три вітрини і всі зібрані упродовж 1911–1913 рр. предмети старовини, що поклало фактичний початок музею товариства. Вітрин не вистачало, тому довелося поставити речі на кількох полицях у висоту. Система розміщення колекцій — за місцем знахідки. Виконуючий обов'язки директора музею О. Ертель доповідав Розпорядчому комітетові 27 серпня 1913 р., що він не може помістити в музеї деякі пожертвовані речі, встановити вивіску і відкрити експозицію для відвідування, оскільки не ухвалено відповідної постанови про найменування і відкриття музею⁹.

Хранитель вважав за потрібне підготувати каталог колекцій, а після відкриття — сповіщення в районі діяльності товариства про надсилання до музею старовинних речей. Збірка була подібною до Міського музею, але значно меншою. Вона містила зразки археологічних культур зі стоянок на Виті Литовській і Почайні, колекції орнаментованих черепків і без орнаментів, кремінних знарядь, кісток тварин. Курганний період був пред-

⁷ Там само, арк. 145–146, 167.

⁸ Там само, арк. 118, 119.

⁹ Там само, спр. 26, арк. 17.

ставлений керамікою, предметами побуту, прикрасами, сережками, намистами, мушлями, предметами ритуалу, глиняними статуетками, уламками гранітних сокир, залізними цвяхами, двома залізними бойовими сокирами, кількома черепами і кістяками. До колекцій великокнязівської і пізнішої доби входила значна кількість старожитностей: залишки тканин, колти, сережки, каблучки, зброя, мозаїка, емаль, смальта, посуд цілий і в черепках, частини скляних браслетів, скло різної форми і матеріалу, хрести, енколпіони, багато шиферних пряслиць, у т. ч. з написами і емблематичними знаками. До пізнішої епохи належали предмети побуту, зброя, кераміка з орнаментами і поливою, велика кількість кахель (більше, ніж у Міському музеї). Відділ монет вкрай невеликий, комплектувався винятково випадковими знахідками. Після впорядкування щоденників і креслень розкопок їх передавали до музею, надходили і плани та розрізи найцікавіших споруд, а також фотографії розкопок¹⁰.

3 березня 1914 р. Рада товариства присвоїла йому назву — Музей Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва¹¹.

28 травня 1914 р. музей поповнився давньоруським скарбом з вул. Трьохсвятительської, 14 в Києві, переданий власницею садиби Т. Давидовою. До його складу входили два парні золоті колти з перегородчастою емаллю, з яких один — продавлений по центру і без дужки; на їх лицьовому боці зображений Сирин, на звороті — хрест у колі. В одному з них емаль висипалася з лицьового боку, в іншого — на звороті. Дві золоті сережки київського типу різних розмірів. Три золоті різні сережки київського типу на намистинах по вісім кружків, у кожному по трикутнику з рельєфної зерні, між кружками — горельєфні хрестики з п'яти зерен кожний. Одна золота сережка київського типу, орнаментом в якій служить зображення рівнокінцевого хреста, кінці якого розширені й заокруглені. Дві непарні золоті сережки київського типу, кульки їх дротяні, наскрізні, певно, існували вставки зі скла або каменю. Мідний енколпійон,

¹⁰ Там само, спр. 3, арк. 172–179.

¹¹ Там само, арк. 185.

один срібний витий браслет з орнаментованими кінцями, розбитий робочими з цікавості (складався з чотирьох фрагментів)¹².

У збірці були також мідні хрести, середня частина складня — з червоної міді із зображенням св. Миколая; лицьова половинка мідного енкалпіона.

Серед інших предметів — план Києва 1806 р.; зброя: бінокль польовий, шпаги XIX ст., палаш XVIII ст.

Тоді ж до музею надійшли знахідки з поховання у с. Тирловці Гайсинського повіту: уламок залізного меча, слюзниця зі скла, теракотова посудина і каблучка зі склоподібної маси. Було передано і весь речовий матеріал, зібраний під час спостережень за земляними роботами в історичному ядрі міста і на його околицях. У супровідній зазначалося точне місце і час їх знайдення, позаміські речі супроводжували детальні щоденники розкопок.

Серед надходжень 1914 р.— бойові сокири різних епох, «тисячниця» з пров. Десятинного, в якій було понад 500 трифунтових гарматних ядер; зливки свинцю для воєнних цілей, велика кількість кремінних виробів (стріли, скребачки тощо), первісна кераміка з орнаментом, інвентар курганних поховань (намиста зі срібла, сердоліку, гірського кришталю, бурштину, мастики та фінікійського скла, скроневі кільця зі срібла та бронзи. Вдалося встановити обряд повного трупоспалення і знайти глиняну посудину з попелом і перепаленими кістками. До музею надійшли зразки дошок від переносного дерев'яного спорудження, в якому переносили небіжчика від місця смерті до могили, екземпляри черепів, у т. ч. розсічені (О. Ертель припускав, що це робилося, щоб добути мозок).

Потрапили до музею і матеріали, знайдені під час розкопок фундаменту давньоруського палацу напроти будинку № 6: невеликий скарб, що складався з чотирьох гривень (електрові — сплав золота і срібла), і фрагменти трьох скляних арабських посудин-стаканів з виконаними золотом і кіновар'ю фігурками царя і двох цариць з німбами над головами, жінки — з малими віялами, чоловік — з мечем. На одному з них були зоб-

¹² Там само, спр. 26, арк. 36.

ражені святі. У центрі — святий на троні, обабіч — інші святі у розкішних золотих облаченнях. Цінніша посудина — східна, дві — грецькі. Поряд знайдено срібну печатку — пластинку з ручкою. На пластинці — напис, з якого читалося лише «Александр», інше слово — нерозбірливе; нижні частини подібних двох судин, але без фігур (узор частково розписний, частково рельєфний), та уламки подібної ж судини (роздавлені гривнями київського типу, що були в них); срібні монетні гривні київського типу. У тому ж році у провулку знайшли також старовинні чавунні ядра¹³.

Хоча кількість археологічних колекцій була невеликою, але всі речі мали особливу наукову цінність, тому що було точно відомо, на якому місці, коли і ким їх було знайдено.

1915 р. О. Турчанинова пожертвувала музею венеціанську підвіску із зображенням Христа на престолі, на звороті — св. Марка і дожа Дандоло, ймовірно Генріха, учасника четвертого хрестового походу на початку XIII ст.; підвіску з фініфту; мідний хрест наперсний учасника Севастопольської кампанії; верхню частину по міді позолоченого штампа із зображенням погруддя імператриці Катерини II¹⁴.

У колекції живопису був образ Павла Фінікійського в різьбленому кіоті під склом, подарований товариству О. Турчаниною в пам'ять її батька — єпископа Чигиринського Павла (Преображенського), першого голови Товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва.

Почесний голова товариства Ф. Трепов запропонував зібрати в Києві якомога повнішу колекцію портретів намісників і генерал-губернаторів Південно-Західного краю. Збереглася частина листування з цього питання. 2 лютого 1914 р. О. Мердер звернувся до князя В. Баратова в Кам'янець-Подільський, оскільки від волинського віце-губернатора стало відомо, що у В. Баратова є така колекція. 7 лютого той відповів, що повної колекції він не зібрав, у нього є фото і головним чином скляні негативи генерал-губернаторів Південно-Західного краю починаючи з 1861 р., за винятком В. Сухомлинова: генерал-ад'ю-

¹³ Там само, спр. 3, арк. 222–223.

¹⁴ Там само, спр. 70, арк. 20.

тантів О. Дондукова-Корсакова, М. Черткова, О. Дрентельна, М. Драгомирова та інших. Власник виявив готовність представити негативи для презйомки¹⁵.

Товариство придбало або отримало в подарунок низку портретів, для яких власним коштом було виготовлено рами: генерал-ад'ютанта О. Безака, графа О. Беклемішева, генерал-ад'ютанта Д. Бібікова, князя І. Васильчикова, камергера О. Гірса, генерал-ад'ютантів М. Драгомирова, О. Дрентельна, О. Дондукова-Корсукова, О. Ігнат'єва, академіка В. Іконникова, генерал-ад'ютанта М. Клейгельса, графа М. Кречетникова, єпископа Чигиринського Павла (Преображенського), графа П. Рум'янцева-Задунайського, шталмейстера М. Суковкіна, генерал-ад'ютантів В. Сухомлинова і Ф. Трепова, графа Т. Тутолміна, генерал-ад'ютанта М. Черткова, графа В. Шереметьєва¹⁶.

Музей товариства мав історичний профіль. Його збірка, як і Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії, певною мірою дублювала колекції Київського художньо-промислового і наукового музею. Це пояснювалося тим, що музейна мережа Києва на початку ХХ ст. перебувала на етапі накопичення музейних цінностей, визначення специфіки музейних закладів, формування теоретичних засад і специфіки охорони рухомих і нерухомих пам'яток, закладання підвалин вітчизняного музеєзнавства і пам'яткознавства.

З початком Першої світової війни завідувач будинком Педагогічного музею запропонував звільнити приміщення музею товариства, яке призначалося для вчительок шкіл Галичини. О. Ертель відчайдушно намагався врятувати музейні колекції. Він писав голові Ради, що переміщення загрожує змішанням речей, втратою, псуванням, втратою наукового значення. Але питання вирішити не вдалося за браком приміщень у місті. У жовтні 1915 р. О. Ертель перевіз упаковані в ящики колекції у власну квартиру на вул. Рейтарській, 30. У фондї товариства зберігся лист дружини О. Ертеля до О. Мердера від 18 вересня 1916 р. з проханням забрати речі з квартири. У жовтні 1916 р. надійшов лист від Києво-Печерської лаври, що колекції можна

¹⁵ Там само, спр. 58, арк. 3–4.

¹⁶ Там само, спр. 3, арк. 249, 261.

розмістити у Великій лаврській дзвіниці¹⁷. У березні 1917 р. знову обговорювалося питання про їх розміщення в музеї, який планували створити на території Києво-Печерської лаври¹⁸.

31 березня 1917 р. відбулося екстрене засідання Ради у приміщенні Київського художньо-промислового і наукового музею, на якому обговорювалася доля музейних колекцій. Присутні: директор міського музею М. Біляшівський і архітектор К. Іваницький; члени Ради: С. Дроздов, Ю. Кулаковський, В. Леонтович, О. Мердер, В. Обремський, М. Пахаревський, В. Пещанський, Д. Туткевич, В. Щербина. Музейні колекції в ящиках було складено у Великій лаврській дзвіниці, окремі речі — на квартирі О. Мердера, в пансіоні Є. Левашової та в Педагогічному музеї. Міський музей запропонував перевезти ящики до його будинку, на що погодилися присутні¹⁹.

26 квітня 1917 р. директор Міського музею і комісар з охорони пам'яток старовини і мистецтва Києва і Київської губернії М. Біляшівський звернувся до О. Мердера із запитанням, коли найближчим часом можна прийняти колекції товариства на збереження на період війни, як це ухвалило зробити товариство. Той відповів, що спочатку треба скласти повний інвентар, на що потрібні час і кошти²⁰.

Склад майна товариства зафіксовано у його інвентарній книзі, складеній 17–18 лютого 1919 р.

17 лютого 1919 р. директор Київського художньо-промислового і наукового музею М. Біляшівський прийняв до музею від Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (передавав О. Мердер) два золоті колти з перегородчастою емаллю (зі скарбу з вул. Трьохсвятительської); дві золоті сережки київського типу; дві скляні судини з фігурами, виконаними кіновар'ю і золотом); осколки третьої судини; три срібні монетні гривні; дерев'яний хрест; металевий хрест зі склом ХІХ ст.; табличку з хрестиком, візантійською монетою (загалом п'ять предметів); скляну пляшку з підвалу Київської ратуші; рейтарський палаш; якутський ніж. 19 лютого 1919 р. хранитель

¹⁷ Там само, спр. 26, арк. 79, 81, 87, 89.

¹⁸ Там само, спр. 4, арк. 31.

¹⁹ Там само, спр. 23, арк. 33.

²⁰ Там само, спр. 26, арк. 112.

археологічного відділу музею В. Козловська прийняла додатково золоту дужку одного з колтів; нижню частину скляної судини, прикрашеної орнаментом кіновар'ю; кривий східний ніж²¹.

1920 р. музейні колекції Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва було передано Українському науковому товариству в Києві. На засіданні секції мистецтв УНТ 22 лютого 1920 р. було ухвалено прийняти музей і бібліотеку товариства охорони пам'яток, запросивши членів товариства до розбирання колекцій; залишити за колекціями надані їм імена та прізвища збирачів і жертводавців²². Навесні 1921 р. УНТ було прилучено до Історико-філологічного відділу УАН разом з його музеєм і бібліотекою. Музейні колекції передано музеям ВУАН та Всеукраїнському музейному містечку на території Києво-Печерської лаври²³.

²¹ Там само, спр. 84, арк. 2-7.

²² Музей і бібліотека «Киевского общества охраны памятников старины и искусства»//Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства.— К., 1921.— № 1.— С. 161.

²³ Онофійенко, *Ревнт.*— С. 126. Грушевський О. Українське наукове товариство в Києві та Історична секція при Всеукраїнській Академії наук в рр. 1914-1923//Україна.— 1924.— Кн. 4.— С. 180-188.

*Анатолій ЗБАНАЦЬКИЙ,
завідуючий відділом «Київ сучасний»
Музею історії міста Києва*

ВИСВІТЛЕННЯ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

Музей історії міста Києва вперше гостинно відчинив свої двері для відвідувачів у травні 1982 р. Тоді весь колишній Радянський Союз урочисто святкував 1500-літній ювілей Києва — найдавнішого східнослов'янського міста. Відтоді минуло понад 24 роки. Весь цей час наш заклад культури був осередком вивчення маловідомих сторінок історії Києва та пропаганди знань про древнє місто над Дніпром — «стольний град Київ». Протягом минулих років музей відвідали мільйони екскурсантів з усіх куточків України та багатьох країн світу. На жаль,— майже три роки тому для музею настали скрутні часи. Сьогодні він переживає нелегкий період, коли, з волі високих посадовців, вимушено позбавлений власного приміщення, яке займав у славнозвісному Кловському палаці, опинився фактично у приймах в Українському домі, чекаючи вирішення своєї долі. Дуже прикро це констатувати, зважаючи на той факт, що нині колекція музею, яка постійно збільшується, сягає близько 250 000 експонатів. Усі вони фактично законсервовані і лежать складовані у 1700 великогабаритних ящиках малоприспособлених для зберігання безцінних реліквій, деякі з них просто унікальні.

За десятиліття роботи в музеї сформувався висококваліфікований колектив наукових працівників відданих своїй справі. Всі ці роки вони проводили наполегливу і невпинну роботу з комплектації музейних фондів по всіх періодах історії міста з метою вдосконалення створеної музейної експозиції. Як свідчить досвід, завжди найскладніше комплектувати речі, які побутували у Києві сотні і тисячі років тому. Проте завжди є численні складнощі у зборі матеріалів, які висвітлюють і наше сьогодення. Як приклад, можна навести реальні факти, що мали місце, коли наукові працівники музею намагалися, по свіжих слідах, зібрати матеріали, що висвітлювали події, пов'язані з найбільшою техногенною катастрофою ХХ ст. на Чорнобильській АЕС

26 квітня 1986 р. До речі, співробітники Музею історії Києва частенько відвідували місто атомників Прип'ять протягом багатьох років — читали працівниками ЧАЕС лекції з історії Києва, які завжди викликали підвищений інтерес аудиторії. Тоді там ніщо не віщувало наближення біди. Після таких відряджень у пам'яті залишалася дивовижно мальовнича природа українського Полісся та незабутні враження від щирості людей з прилеглих сіл, які відзначалися особливою відкритістю. На самій станції працював інтернаціональний колектив фахівців, які прибули сюди з багатьох куточків СРСР. Обслуговуючий персонал говорив про станцію з гордістю, наголошуючи на її абсолютній надійності та безпечності. Але драматична реальність після раптової аварії спростувала до решти подібні рожеві уявлення. Вона висвітлила смертельну небезпеку так званого «мирного атому», який, відповідно до популярного у Радянському Союзі гасла, дійсно непрошеним увійшов у кожний дім.

Колектив Музею історії Києва переживав цю трагедію разом з усіма киянами, гостро усвідомлюючи її величезну небезпеку та шкідливий вплив як для долі Києва, так і всієї України. Ось чому робота з комплектування матеріалів про хід ліквідації аварії почалася буквально одразу ж після інциденту, що набув широкого резонансу в цілому світі. Перші матеріали з цієї тематики, отримані музеєм, стосувалися проведення Велогонки Миру, черговий етап якої відбувався в Києві на початку травня 1986 р. — буквально по кількох днях після вибуху, незважаючи на підвищений фон радіації у місті.

Оскільки для недопущення панічних настроїв представники влади систематично дезінформували населення у засобах масової інформації, запевняючи, що реальної загрози здоров'ю людей немає, то за її ходом на вулицях міста спостерігали тисячі уболівальників.

Так сталося, що багато наших співробітників, переважна більшість з яких жінки, влітку 1986 р. опинилися далеко за межами Києва, рятуючи від радіації своїх малолітніх дітей. Незважаючи на це, навіть в інших містах Радянського Союзу вони не припиняли своєї фахової діяльності. За власний рахунок перебуваючи у місті Новосибірську, працівники музею, фактично на громадських засадах і з власної ініціативи, зібрали безцінні мате-

ріали про участь учених Новосибірського філіалу академії наук СРСР в ліквідації аварії на ядерному реакторі. Мінімізувати її масштаби у драматичному 1986 р. вдалося лише завдяки надзвичайним зусиллям представників багатьох народів Радянського Союзу. Свідченням цьому є численні експонати музею, зібрані протягом тривалого часу.

Після спорудження над зруйнованим четвертим енергоблоком ЧАЕС саркофагу напруження в Києві дещо спало. Ще раніше, наприкінці літа 1986 р., у місто повернулися практично всі його мешканці, які тимчасово виїздили, рятуючись від підвищеного радіаційного фону. Після цього робота з комплектування фондів музею про аварію та її ліквідаторів значно активізувалася.

Коли в музеї була зібрана певна кількість матеріалу, у наукових працівників виникла ідея створити стаціонарну фотодокументальну виставку, присвячену тим драматичним подіям. Для цього існували певні об'єктивні передумови: були наявні вільні експозиційні площі, що утворилися після демонтажу частини експозиції, присвяченої радянському періоду в житті Києва. Своєрідний вакуум, що утворився в музейній експозиції, необхідно було поступово замінювати новими інстоляціями, створеними вже з огляду на життя та істотні зміни, що сталися в суспільних поглядах на історію міста і країни в цілому.

Після того як керівництво музею схвалило та підтримало цю ініціативу, почалася цілеспрямована і наполеглива робота по втіленню її у життя. Вона тривала кілька років. Було встановлено тісні контакти з громадською організацією «Союз-Чорнобиль», відбулися численні зустрічі та знайомства з ліквідаторами аварії і митцями, які присвятили багато своїх художніх творів чорнобильській тематиці. Музей за власні кошти замовив кілька плакатів, присвячених цій темі, і придбав копії семи документальних фільмів, створених київськими кінодокументалістами. Працівники музею заkontakтували з родинами загиблих ліквідаторів, які передали для використання на виставці унікальні матеріали. Результатом такої підготовчої роботи стало відкриття у квітні 1991 р. виставки на цю пекучу тему під стриманою і лаконічною назвою «Чорнобиль: факти і документи». Її було присвячено п'яти роковинам з дня трагедії на Чорно-

бильській АЕС. У 1995 р. під впливом вражень від діючої виставки відомий японський фотохудожник Рюїті Хірокава передав для експонування на ній 50 своїх кольорових робіт, присвячених чорнобильській тематиці.

У створенні виставки, крім наукових працівників музею історії міста Києва, брали участь відомі в Києві художники-оформлювачі. Серед них відомий художник А. Крижопольський, добре знаний як автор художньої концепції музеїв медицини та педагогіки. Експозицію виставки було розміщено у двох великих залах музею, що уможливило досить повно висвітлити вказану тему. У першому залі містилися матеріали, що відображали етапи ударного будівництва станції та її достроковий пуск у дію, що, безперечно, не сприяло якості виконання робіт та підвищувало ймовірність аварії на об'єкті. Згодом її багатонаціональний колектив за перевиконання трудових завдань неодноразово виходив переможцем у соціалістичному змаганні серед підприємств галузі. (Саме тут криється відповідь чому саме Чорнобильська АЕС через невиправдану поспішність та халтурну роботу її будівельників, недбальство персоналу та недосконалість самої конструкції реактора згодом «прославилася» на весь світ.) Як суцільний контраст будівництву та експлуатації станції, на протилежній частині ввідного залу експонувалися матеріали про перші години і дні після аварії: таблиці та карти з інформацією про розповсюдження радіоактивного забруднення довкілля, дані про кількісний та якісний склад радіоактивних елементів, що потрапили в атмосферу після вибуху.

На протилежній стіні залу, задрапірованій чорною тканиною, було вміщено фотографії героїв-пожежників, які ціною власного життя врятували людство від поширення полум'я на інші вибухонебезпечні об'єкти атомної станції.

Основна ж експозиція виставки розміщувалася у другому залі. Частина експозиції тут була відокремлена парканом з колючого дроту, майже ідентичному тому, який спорудили навколо 30-кілометрової чорнобильської зони. Його встановили на тлі великих чорно-білих фотозбільшень, що зафіксували екстремальні події 1986 р. Біля паркану півколом було встановлено стилізовані білі вітрини, які за зовнішнім виглядом дуже нагадували пульти управління четвертим атомним енергоблоком

ЧАЕС. У них розмішувалися фотодокументальні матеріали, речові експонати, особисті речі ліквідаторів аварії, щоденники, листи до рідних з лікарень, зразки дозиметрів, протигазів та іншого індивідуального захисного спорядження. У центрі залу знаходилася складна геометрична композиція, серцевиною якої була прозора благодійна скринька, куди кожний бажаючий міг пожертвувати певну суму грошей для постраждалих від аварії людей. Зібрані у такий спосіб кошти пересилалися співробітниками музею постраждалим дітям. В експозиції виставки експонувалися поштові квитанції на грошові перекази та листи від їхніх вдячних батьків, що надійшли до музею. На покатах стінках цієї композиції експонувалися документи МОЗ УРСР з грифом «Таємно», які не призначалися для широкого загалу і містили правдиві відомості про реальний стан речей. Їх вдалося одержати у цьому міністерстві лише завдяки винятковій наполегливості співробітників музею і тільки після прийому у самого міністра. Проте вже через кілька днів державні чиновники, очевидно, схаменулися і з високої установи до музею надійшов лист з вимогою повернути документи назад. Але завдяки демократичним процесам, що набирали сили в країні, цю вимогу було проігноровано і згадані матеріали зайняли своє місце в експозиції. З ними мали змогу ознайомитися без будь-яких обмежень усі відвідувачі виставки.

На стіні Пам'яті демонструвалися фотографії десятків людей, які передчасно пішли з життя внаслідок Чорнобильської трагедії. Виставку відвідала велика кількість киян та гостей міста, на яких вона справила глибоке враження. Про виставку писали газети, її знімало телебачення. Побували на виставці і численні іноземні гості, які теж не залишалися байдужими. Інформація про неї поширилася далеко за межами Києва та України. Через великомасштабне використання атомних станцій для виробництва електроенергії чорнобильська тематика стала дуже актуальною у цілому світі. Після аварії на ЧАЕС людство особливо гостро усвідомило нарешті реальність загрози для себе. У 1991 р. до Музею історії міста Києва надійшла пропозиція організувати схожу виставку у Шотландії. З цією метою було терміново підготовлено її пересувний варіант англійською мовою — «Chernobyl – legacy», що у перекладі означає «Спадщина Чор-

нобиля». Виставка у місті Единбурзі викликала підвищений інтерес, відвідувачі знайомилися з нею протягом кількох тижнів. Згодом подібні виставки було проведено (німецькою мовою) у містах Мюнхені, Берліні та Трірі (Німеччина) та Оденсі (Данія). Запрошень було так багато, що музей не мав змоги їх усі задовольнити. Через це було відмовлено у проведенні виставки організаціям з Італії та Ізраїлю. Зарубіжні виставки сприяли тому, що зарубіжна громадськість була ширше поінформована про наслідки найбільшого атомного катаклізму ХХ ст. Ці заходи також сприяли тому, що гуманітарна допомога для потерпілих від аварії постійно надходила з країн Заходу у зростаючих обсягах.

Такі масштабні трагедії, як аварія на Чорнобильській атомній електростанції, назавжди закарбовуються у пам'яті народу і її потрібно дбайливо зберігати. Виставка «Чорнобиль: факти і документи» стала першою ластівкою у цій проблематиці. Згодом у музеях з'явилися нові виставки та експозиції. Зрештою постала експозиція Музею Чорнобиля, який з часом дістав статус національного.

Колектив Музею історії міста Києва продовжує комплектувати матеріал з цієї тематики і має всі підстави пишатися тим фактом, що саме в нашому музеї вже у 1991 р. вперше в країні було створено виставку «Чорнобиль: факти і документи».

Немає сумніву, що вже наявні експонати та набутий позитивний досвід від проведених виставок сприятимуть глибшому висвітленню цієї теми у відповідному розділі відновленої експозиції Музею історії міста Києва.

*Сергій ВАКУЛИШИН,
методист Центру позашкільної роботи
«Північне сльво»*

СТАНОВЛЕННЯ МУЗЕЮ ПРИ ЗАКЛАДІ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ (Музеєві історії Святошинського району — сім років)

Статут Міжнародної Ради музею (ICOM) визначає, що музеї — це неприбуткові, постійно діючі, відкриті для публіки, науково-освітні установи, які збирають, досліджують та популяризують пам'ятки природи, історії, матеріальної та духовної культури... Мета музеїв — просвітницька діяльність та естетичне виховання¹.

Таке визначення, звичайно, імпонує видатним діячам провідних музейних установ, як і музейникам на громадських засадах, якими є педагоги-керівники музеїв при закладах освіти. Авторів цієї статті пощастило подолати надзвичайно цікавий шлях від сприяння практичному шкільному музейництву першої половини 80-х рр. минулого століття — через обережні кроки в осягненні музейних тенденцій — до власної педагогічної концепції музейного осередку, що ґрунтується на гармонійному поєднанні краєзнавчого первня з вимогами наукового музеєзнавства.

З плином часу рельєфно виокремився баласт ХХ ст., що ним повнилося життя шкільних музеїв тоді ще Ленінградського району: захоплення альбомами, «стінгазетами» за рахунок вивчення історичних реліквій, відсутність супровідної документації, безжалісна експлуатація оригінальних фотографій, накрохмалені «екскурсоводи» — дівчатка з бантиками, «закріплені» за окремими стендами, неспроможні до бодай семихвилинної оглядової розповіді природним, без фальшованого надриву, голосом... Що вже казати про суворі ідеологічні лещата «епохи розвиненого соціалізму»!

¹ Наведено за: *Константинов В.* З історії створення музеїв підприємств і установ Києва. В зб.: Збереження пам'яток науки і техніки в музеях: історія, досвід, перспектива.— К.: Центр пам'яткознавства, 2001.— С. 27.

Від огляду до огляду (методкабінет нашої установи проводив їх щодва роки починаючи з 1983-го) зростало усвідомлення вчителями шкіл засад музейної справи. Надзвичайно підвищили науковий рівень районних оглядів особиста участь у їх проведенні знаних фахівців НДІ педагогіки Н. Ганнусенко (1987) та М. Стрункої (1995).

Паралельно з цією діяльністю потроху визрівало бажання створити «власний» музей, що висвітлював би місцеву історію. Річ у тім, що кілька київських адміністративних районів уже мали такі локальні музеї. Спонукало до цього сенсаційне розсекречування святошинського літака-гіганта Ан-124 «Руслан» (1985), залучення автора до клубу «Києвознавець» (при Музеї історії міста Києва), а також початок вивчення ним фондів державних архівів.

Так виник борщагівський гурток «МІР» (Музей історії району), хоча претензійна назва явно контрастувала з реаліями кабінету методиста — кількома стільцями біля письмового столу. Для проведення повноцінних занять свої приміщення надавали середні школи.

Майбутня експозиція спочатку не викликала особливих роздумів, адже уніфікована структура тодішніх районних музеїв була доволі простою. Для прикладу згадаю експозиційні розділи Музею історії Московського району, якого давно вже не існує (про факт його колишньої наявності у закладі освіти не знає навіть директор нинішньої престижної гімназії): 1. Революційна боротьба Деміївки. 2. Сім'я Ульянових у Києві. 3. Деміївка в боротьбі за владу Рад. 4. Перші п'ятирічки. 5. Наші земляки на фронтах війни. 6. Будівництво розгорнутого соціалізму в районі. 7. Московський район сьогодні: втілення рішень XXVI з'їзду КПРС. ... Аналогічні екзерсиси, пристосовані до реалій Ленінградського району, осіли нині в особливій папці з написом: «Архів».

Протягом тривалого часу, з ентузіазмом пропагуючи ідею пошукового краєзнавства на всіляких педагогічних нарадах і семінарах, водночас самостверджуючись як киевознавець (передусім як дописувач до різних часописів), автор часто задавався питанням: якою мірою ідентичні ці дві наукові сфери (краєзнавство, киевознавство),— аж доки не наважився на проведен-

ня власного дослідження. Школярам нашого району запропонували закінчити фразу: «Мій рідний край — це...» Було опитано понад 1700 підлітків і старшокласників. Чверть із них написали всього назву Ленінградського району або власного мікрорайону. Ще 45 % школярів закінчили фразу словом «Київ». (При цьому 10 % опитаних узагалі не визначилися.)

Крім того, матеріали тривалого соціологічного моніторингу зафіксували таку картину. За час від кінця 80-х рр. ХХ ст. до початку ХХІ ст. рейтинг «Двадцять найулюбленіших місцевостей школярів Ленінградського/Святошинського району» містить 4–7 назв житлових масивів (селищ). Відсоткова «вага» цих відповідей становить 11–23 %.

Наведені об'єктивні результати неупередженого дослідження надавали впевненості щодо практичних кроків у пошуковому краєзнавстві. Певний час, за умов, що унеможлилювали створення стаціонарного музейного осередку в нашому закладі, формувалася папка з ілюстраціями, які унаочнювали місцеві історичні пріоритети. (Сьогодні їх відомо три десятки — рівня світового, принаймні європейського.)

У 1990-х рр. матеріали тієї папки, відібрані під рубрикою «Ювілейні дати місцевої історії», регулярно ставали пересувними виставками у шкільних аудиторіях. Їх відвідали школярі різного віку. Під час цих своєрідних «занурень» у місцеву історію учні брали участь у бліц-вікторинах та інших інтелектуальних змаганнях.

Якісно новий етап у історії «ювілейних» виставок настав восени 1996 р. Саме тоді при нашому закладі створено філію №1 — відділ туризму і краєзнавства. В його окремій кімнаті названі виставки виглядали дещо авторитетніше... А вже за три роки діти і дорослі (педагоги, батьки, громадськість) побачили першу експозицію новоствореного історико-краєзнавчого музею.

Його основу становила колекція фронтového «залізниччя» відомого київського пошуковця В'ячеслава Дзівалтовського. Свого часу міська преса повідомляла про відкриття імпровізованого музею у реставрованих лабіринтах приірпінського дота. Ініціатором усіх етапів тієї акції — відновлення бойової спору-

ди, встановлення анотаційної таблички, розміщення реліквій Другої світової війни — був В. Дзівалтовський, інженер виробничого об'єднання ім. С. Корольова.

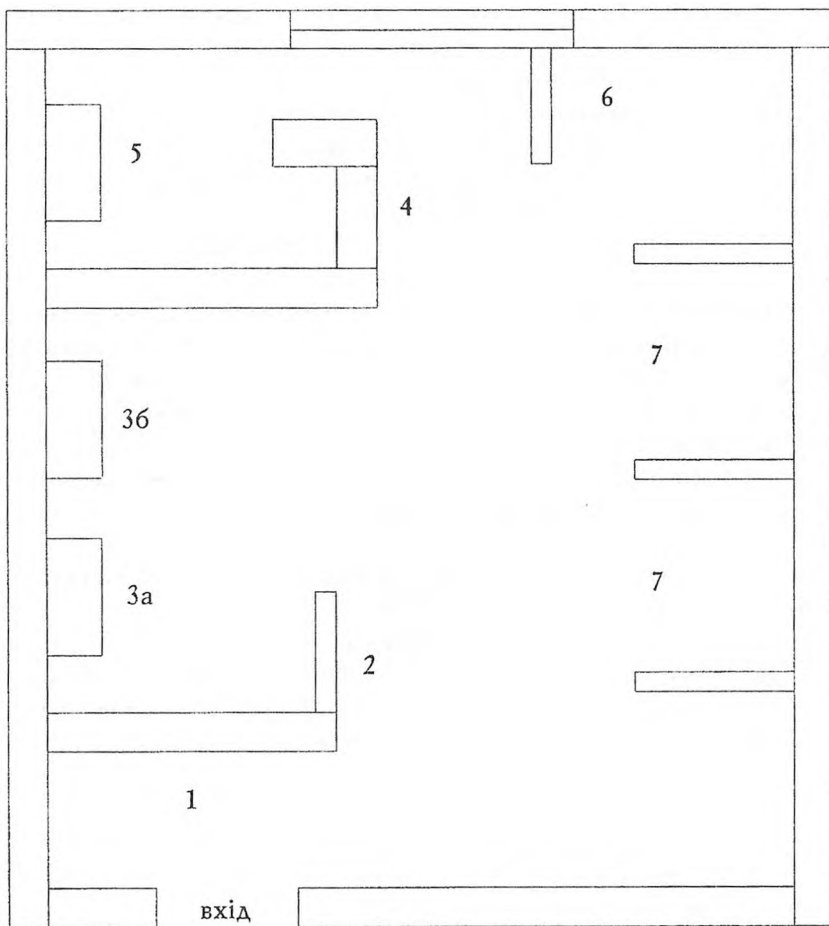
На жаль, тривале зберігання унікальної колекції в умовах підвищеної вологості не пішло на користь металевим предметам, вік яких налічував майже 60 років. Відтепер цю колекцію виставлено на спеціально виготовлених підставках і вона доступна для вигідного огляду значно більшою кількістю відвідувачів...

Несподівано швидко, у зв'язку з рішучими кроками міської влади у спорудженні метрополітену від станції «Святошин» до Біличів, здали в експлуатацію культурно-торговельний блок, що стояв недобудованим протягом багатьох років і який було свого часу призначено для районного палацу дітей і молоді. Директор Центру позашкільної роботи Наталія Савенко запропонувала нові приміщення ансамблям і студіям — відомим осередкам естетичного виховання. Готувався до переїзду також і Музей історії Святошинського району (таку назву набув колишній Історико-краєзнавчий музей ЦПР).

Отже, взимку 2002/03 рр. перед керівником музею постала цікава творча проблема: створення сучасного музейного простору для сучасних наукових і мистецьких ідей, цікавих для сучасників, за висловом Кіри Питоевої — науковця Музею М. Булгакова². Ця проблема мала конкретне окреслення. По-перше, належало створити ескіз умеблювання для майже квадратного експозиційного залу площею 50 м². По-друге, майбутня експозиція мала складатися з певних розділів пошуково-дослідницької (документальної) предметної тематики, скристалізованих протягом попереднього періоду функціонування музею.

Саме так, від первісного задуму до складання чіткого тематико-експозиційного плану, посувалася реалізація названої проблеми. Фахівці фабрики «Південь», яка забезпечувала меблями центр «Північне сяйво», з розумінням поставилися до ескізних забаганок музейного керівника. Наприкінці літа 2003 р. здійснено монтаж тимчасової експозиції, структурованої за головнішими розділами:

² Київ і кияни.— Вип. 3.— К.: Київ, 2003.— С. 381.

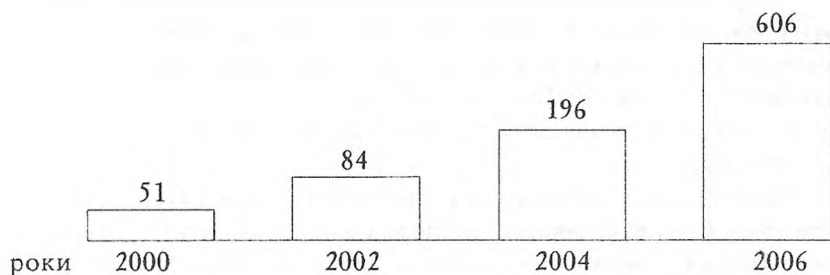

1) вступ, 2) археологія краю, 3а) історія місцевих сіл, 3б) історія дачного Святошина, 4) танкодром, 5) наш край в період Другої світової війни, 6) змінні виставки, 7) науково-технічні пріоритети у місцевій історії — «усе, що так чи інакше характеризує історію і внутрішній побут міста», згідно з формулою, запропонованою 1912 р. І. Линниченком, професором Університету св. Володимира³.

³ Цит. за: Федорова Л. Коли і як виник музей історії Києва/В зб.: Київ і кияни.— Вип. 3.— К.: Кий, 2003.— С. 19.

В основу побудови експозиційних вузлів було покладено принцип предметного ілюстраторства, як це зробив свого часу (80-ті рр. ХХ ст.) Державний музей літератури. Наприклад, сувенірна булава — це натяк на козацьку добу в історії місцевих сіл, самовар ХІХ ст. унаочнює побут дачного Святошина, скульптура Володі Ульянова сприяє усвідомленню нинішніми дітьми колишньої назви адміністративного району (Ленінградського), а друкарська машинка першої половини ХХ ст. повертає екскурсантів до відповідних реалій військових штабів.

Протягом періоду існування й особливо від часу переселення зростали музейні фонди. Ця діаграма ілюструє збільшення предметів основного фонду.

Пригадуючи той факт, що відоме дітище А. Курбаса — майбутній театральний музей (на момент створення першої експозиції) мав колекцію з 800 предметів⁴, нашому закладові не соромно виставляти власну історичну збірку, чисельність якої зростає день у день. Станом на осінь 2006 р. фонди музею історії Святошинського району (за типом музейних предметів) мають таку структуру: речовий фонд (побутові, місцева промисловість, воєнне «залізниччя») — 21 %, письмовий (документи, друкowana продукція) — 21 %, зображувальний (фото, образотворче мистецтво) — 58 %.

Вагомою є участь дітей у поповненні фондів музею. Це, наприклад, трофеї польової практики — гільзи, уламки прирпінських дотів, медальйон невідомого солдата, танковий перископ. Органічною частиною експозиції стали столітня цегла та будинковий номерний знак середини ХХ ст. Діти подарували

⁴ Рибакoв М. Хрещатик відомий і невідомий.— К.: Кий, 2003.— С. 286.

музеєві зразки продукції та сувенірні вироби місцевих підприємств, де працюють (працювали) їхні батьки, власноруч вготували макети танків і літаків...

Поза сумнівом, ці перші обережні кроки дитячого активу є складовою музейної педагогіки, окремі розділи якої займаються, як відомо, дослідженням форм і методів роботи з музейною аудиторією, визначення місця музею, його можливостей у навчально-виховному процесі. Освітньо-виховних цілей досягаємо на базі музейно-специфічних форм (наприклад, експозиції та виставок), інших форм комунікації (науково-популярні публікації, лекції, гуртки тощо), ефективних з погляду педагогіки, що сприяє різнобічному використанню музейних фондів⁵.

Щороку наш музей пропонує відвідувачам виставку «Ювілейні дати місцевої історії». Така виставка, на відміну від аналогічного текстового покажчика, що його традиційно випускає кабінет краєзнавства ЦПР, привертає увагу лише до тих подій минулого, які можна проілюструвати предметним рядом з фондів нашого музею.

Крім цього, влаштовуємо монотемні виставки. Першою «ластівкою» була виставка екслібрисів колишнього морського офіцера Ігоря Єремєєва; вона тривала протягом 2001–2005 рр. Далі слідували виставки «Перший Святошинський адміністративний район: 1923–2003», «Український Голодомор — геноцид: 1933–2003», «Старий Житомирський шлях: 1025 років історії», «Завод керуючих і обчислювальних машин: 1965–2005».

Сотій річниці з часу народження Олега Костянтиновича Антонова ми присвятили унікальну виставку з 60-ти музейних предметів. Особливе зацікавлення відвідувачів викликали особисті речі геніального авіаконструктора, його автографи та прижиттєві фото. Генеральний директор АНТК «Антонов» В. Король особисто привітав учасників офіційного відкриття виставки і подарував музеєві ювілейний фотоальбом та макети антоновських лайнерів.

Увага методиста постійно зосереджена на пошуку оптимальних прийомів спілкування з екскурсійними групами. Досвідче-

⁵ Див.: Музееведение. Музеи исторического профиля/Под ред. К. Левыкина, В. Хербста.— М.: Высшая школа, 1988.— С. 31, 67.

ним педагогам відомо: найлегшим є процес спілкування з дорослою аудиторією; що менший вік учнів, то більшої майстерності вимагається від учителя, лектора, екскурсовода. На жаль, не завжди зовнішні обставини (кількісний склад групи, часові обмеження) дозволяють організувати повноцінне спілкування. Наш досвід дає підстави наполягати на таких умовах: 10–15 дітей у групі, 15–25-хвилинна оглядова екскурсія (для старших класів відповідно — 8–12 учнів, 30–45 хвилин).

Найпростіше заняття полягає в тому, що мікрогрупам дітей пропонують відшукати в експозиції найдавнішу (найвеселішу, найзагадковішу, найвибагливішу) річ, найпривабливіший (найстрашніший) предмет, найстародавнішу (найсучаснішу) тему. З'ясувавши правильні відповіді, екскурсовод проводить бліц-екскурсію як підсумок усього заняття. Можна також провести бесіду з молодшими школярами — «Подорож у минуле»: що нагадає цей музейний предмет? хто і як його зробив? з чого виготовлено предмет? що його творець міг чути, бачити, думати? ...⁶

Отже, музейна педагогіка аналізує запити різних груп відвідувачів, вивчає особливості сприйняття ними експозиції і виробляє диференційовані методи роботи з ними, різні форми їх обслуговування на експозиції. В окремих випадках вона вносить необхідні корективи у зміст самої експозиції⁷. Саме так було у нас із виставкою екслібрисів, яка, на жаль, не викликала зацікавлення у численних груп юних відвідувачів. Під час проведення чергової мікрореекспозиції її було демонтовано.

На базі музею відбулося становлення власної школи юних екскурсоводів — компетентних, ерудованих підлітків, які творчо, з індивідуальним підходом проводять екскурсії для однолітків, педагогів, науковців. Як і фахівці державних установ, вони опановують усі сходинки цієї професії: занурення в матеріал, розробку кількох варіантів оглядової і тематичної екскурсії, захист, перше «бойове хрещення», творче «тиражування». Наш досвід показав, що учні 6–7 класів залюбки оволодівають навіть премудростями логічних переходів!..

⁶ Див.: Зміст і форми роботи краєзнавчих музеїв навчальних закладів... Метод. реком.— К.: УДЦТКУМ, 1992.— С. 26.

⁷ Музееведение. Музеи исторического профиля...— С. 68.

Сьогодні можемо впевнено заявити, що Музей історії Святошинського району перетворився на відомий киевознавчий центр, самобутній дослідницький та освітній осередок, своєрідну педагогічну лабораторію. Наказом №353 від 13 червня 2005 р. Міністерство освіти і науки присвоїло нашому музею звання зразкового.

«Вдало підібрані експонати цього музею створюють загальний приємний колорит»,— вважає Л. Нарішкіна, вчитель школи «Надія». «Важливо те, що ви досліджуєте пам'ятки свого району, виховуєте на цьому дітей»,— наголошує І. Чичкань, завідувач науково-дослідною лабораторією Центрального музею Збройних сил України. «З чого починається Батьківщина? Одну з відповідей на це вічне запитання дав нам цей музей»,— розмірковує В. Константинов, старший науковець Державного політехнічного музею.

Сергій Карамаш, старший науковець Державного архіву міста Києва, відзначив, що в нашому музеї панує атмосфера добра, справжньої історії, а Ельвіра Антонова, вдова славетного конструктора, підсумувала: «Музей історії Святошинського району змушує минуле працювати на сьогодні і майбутнє».

*Анатолій ІЗОТОВ,
мистецтвознавець,
завідуючий сектором пам'яткоохоронних проблем
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника*

КИТАЇВСЬКИЙ КОМПЛЕКС У КИЄВІ: ЗБЕРЕЖЕННЯ, ВІДТВОРЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА

Здобуття Україною незалежності ознаменувалося, крім іншого, посиленою увагою до відтворення втрачених та реставрації нині існуючих пам'яток архітектурної спадщини. Проте в процесі таких заходів, зокрема в разі відтворення цілковито втраченої матеріальної структури пам'ятки, як-то, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий монастир та Десятинна церква у Києві тощо, постають питання щодо можливості, а радше припустимості такого відтворення.

Безперечно, відбудова Успенського собору Києво-Печерської лаври позитивно вплинула на відтворення історичного середовища монастирського ансамблю (звісно, питання інженерно-технічного характеру залишають бажати кращого.— А. І.). Так само й відбудова Михайлівського Золотоверхого монастиря покращила містобудівне середовище Києва, зокрема це стосується відтворення унікальної панорами правого берега Дніпра.

Щодо інших пам'яток, то їх відродження вимагає розв'язання таких проблем, як «доцільність» та «можливість». Щодо першого, яскравим прикладом слугує Десятинна церква, відтворення якої має багатовекторний характер. Тут можна лише додати, що містобудівна структура Києва, яка склалася протягом тривалого часу після руйнування храму, в разі його зведення (причому у будь-якому вигляді, чи то давньоруському, чи то в інтерпретації В. Стасова), буде відторгати його як чужорідний, насильно вкраплений у його архітектурний простір. З такою ж містобудівною проблематикою, проте в контексті «можливості», постає питання щодо відбудови Стрітенської церкви на розі вулиць Стрітенської та Великої Житомирської. Безперечно, в разі здійснення задуму, споруда церкви вирішувала б завдання

логічної організації містобудівного середовища. Однак, з іншого боку, побудований торговельно-виставковий центр та й нові доміанти у структурі Львівської площі унеможливають належним чином розв'язати це питання, через що встановлена на території храму капличка є поки що оптимальним рішенням. Тому її відтворення можливо визначити, як «містобудівну алогічність».

За певних випадків, відбудова відповідає такому визначенню, як «необхідність» (з урахуванням визначення «можливість»). Один із прикладів цього — церква Олени та Костянтина на Подолі (вул. Фрунзе, 6/8), яка зберегла свій головний об'єкт у містобудівній структурі, насамперед у вуличній тканині. Сьогодні вона вже не використовується під спортивний зал середньої школи і вирішується питання щодо передачі її релігійній громаді з наступним відтворенням втрачених архітектурних елементів (поки що проводяться роботи з оздоблення лише інтер'єру храму.— *А. І.*). В аспекті означених питань постає також церква Тихвінської ікони Божої Матері на просп. Науки. Тут містобудівне середовище залишилося недоторканим (якщо не зважати на побудований на місці колишнього кладовища (!) нічний клуб.— *А. І.*). Трикутник, який утворюється вул. Блакитного, Тихвінським пров. та, власне, просп. Науки, залишився не забудованим, а відтак, сьогодні є можливість відтворити храм, а отже, покращити містобудівне середовище. Тут варто згадати й церкву Св. Пантелеймона на Куренівці (1897–1900, арх. В. Ніколаєв; добудова 1913 р., арх. М. Гарденін), яка розташовувалася також у трикутнику між сучасною вул. Фрунзе, Бондарським пров. і трамвайною колією. Завдяки розташованому тут скверу, який не забудовувався із часу руйнації церкви, нині уможливлено її відтворення. Все це регламентується (у певних випадках.— *А. І.*) розв'язанням завдань відновлення традиційного характеру середовища, підпадаючи під визначення «ревалоризація»¹. Хоча тут наявна і різниця між об'єктами відбу-

¹ Ревалоризація — підвищення якості містобудівного середовища реставрацією існуючих споруд та відбудовою зруйнованих. Див.: *Тимофієнко В.* Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття.— К.: Інститут проблем сучасного мистецтва, Головкивархітектура, 2002.— С. 355.

дови. Так, у відтворенні розглянутих церков (Св. Пантелеймона і Тихвінської ікони Божої Матері) вона полягає в історичній правдивості. Якщо перша архітектурною формою наближена до своєї попередниці, то «інша» становить собою (у першій спробі) — тимчасовий тентовий намет, у другому варіанті — такий само об'єм, але — дерев'яний на мурованому фундаменті. Це викликано недостатнім фінансуванням робіт. Тому останній, якщо можна сказати, «тип відтворення» втраченого об'єкта слід розглядати як установлення на освяченому місці пам'ятного знака, що має утилітарно-духовний контекст.

У цьому ж аспекті прикладами є названі вище монастирські ансамблі, а також церква Різдва Богородиці (Пирогощої) на Подолі, дещо з певним допуском — П'ятницька церква у Чернігові (в сучасній структурі міста вона є більше виокремленим пам'ятником архітектурі Київської Русі, аніж активним об'єктом формування середовища, відіграючи лише роль його субдомінанти.— *А. І.*). Те саме стосується й Покровської церкви на Приорці (1902–1906), що була закрита постановою президії міськради у 1938 р., проте, на відміну від П'ятницької у Чернігові, не знищена, хоча її сучасна роль у міському середовищі ідентична (вона фактично зусібіч замкнута багатопверховими будинками.— *А. І.*). Поряд із названими пам'ятками стоять також втрачені споруди Китаївського комплексу і, головне, його доміанти: дзвіниця (1829–1837) архітектурного ансамблю Китаївської пустині (1716–1904) та Преображенський скит (1870–1910) з однойменною церквою (1870–1873). Відтворення цих споруд, які протягом ХІХ–поч. ХХ ст. відігравали провідну роль не лише в мікросруктурі складного природного, гористо-лісистого середовища, а й у макросистемі містобудівних утворень південної околиці Києва. Тому вони (після їх відтворення) мають стати головними акцентами формотворення цього середовища.

Це, зокрема, в сучасних умовах функціонування Китаєва, диктується необхідністю його реконструкції, тобто відповідної регенерації. Процес реконструкції передбачає відтворення втрачених історичних споруд, а також (у певних випадках.— *А. І.*) знос дисонуючої архітектури. Тим паче, що такі дії визначені й основними положеннями Закону України «Про основи місто-

будування»². З цього приводу О. Седак зазначає, що *«завдання реконструкції історичної забудови, яка включає пам'ятники архітектури... полягає у створенні нового просторового середовища, де пам'ятники старовини продовжували б своє активне існування, як невід'ємна частина ансамблю»*³. Це визначення є актуальним і для містобудівного середовища Китаєва.

Проте проводити такі заходи доцільно у такій взаємопов'язаній послідовності.

Перший етап — це пам'яткоохоронне зонування території з метою його захисту та наступної організації. Під терміном «пам'яткоохоронне зонування» розуміється розробка та встановлення меж зон охорони пам'яток, архітектурних та археологічних заповідників, зони охоронюваного ландшафту, визначення історичного ареалу населеного місця тощо. Порядок такого зонування, затверджений відповідною постановою Кабінету Міністрів України⁴. Враховуючи, що такі заходи свого часу вже були проведені, наголосимо на тому, що сьогодні постала необхідність їх коригування, з урахуванням сучасних містобудівних умов. Також важливим заходом було б установлення зони регулювання забудови, досі відсутньої для даної території, проте такої важливої та необхідної для збереження традиційного характеру середовища з урахуванням подальшої його містобудівної еволюції.

Отже, щодо коригування існуючого пам'яткоохоронного зонування, то це, передусім, стосується архітектурного заповідника «Китаєво», а також Китаївського історичного ареалу. Стосовно архітектурного заповідника, то визначений на сьогодні в межах історичного ядра Китаївської пустині, він не відповідає дійсним реаліям формування цього містобудівного осередку, яким є ансамбль пустині. Тобто слід визначити, що територію

² Закон України «Про основи містобудування»//Відомості Верховної Ради.— 1992.— № 52.— Ст. 683.

³ Седак О. І. Вивчення і збереження архітектурно-містобудівної спадщини історичних центрів малих міст України.— К.: Знання, 1985.— С. 1.

⁴ Порядок визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 № 318. У зб. нормативних документів: Охорона культурної спадщини в Україні.— К.: Видавництво ХІК, 2003.— С. 78–80.

архітектурного заповідника належить встановлювати у межах усього монастирського комплексу, тобто разом з правобічною вуличною забудовою та господарським подвір'ям. Тоді архітектурний заповідник охопить споруди кінця ХІХ—початку ХХ ст., зокрема церкву Серафима Саровського (1904).

Китаївський історичний ареал, який визначено в адміністративних межах Китаєва, має включати до свого складу й території колишніх Болгарського хутора та Преображенського скиту, які, крім іншого, нерозривно пов'язані з історією та містобудівною організацією Китаєва і тим самим відповідають визначеному законодавством поняттю «історичний ареал», який охоплює історично сформовану частину населеного місця, що зберегла старовинний вигляд, розпланування і характер забудови⁵. У межах відкоригованого ареалу необхідно встановити буферну зону в межах колишнього Преображенського скиту. В подальшому це, в разі відтворення духовного осередку, дозволило б створити відповідні умови для такого акту. Буферна зона має регламентувати обмеження відводу земельних ділянок та будівництво в межах території колишнього скиту, зокрема й ту його частину, яку нині займає шпиталь прикордонних військ Збройних сил України. Тим паче, що обмеження на планування, забудову та інше використання територій, які мають особливу екологічну, наукову, естетичну, історико-культурну цінність, передбачено законодавством⁶. Враховуючи це, а також те, що скит та хутір нерозривно пов'язані з історією цієї місцевості та України загалом, необхідно визначити цю територію, як землі історико-культурного призначення⁷.

З урахуванням визначених позицій, зону регулювання забудови має бути встановлено так: вул. Учбова, 5/8 — пров. Учбовий — вул. Трахтемирівська — вул. Академіка Кащенко — пров. Самбірський — вул. Ягідна, 9 — вул. Степана Дуки — вул. Ки-

⁵ Там само.— С. 79.

⁶ Закон України «Про планування і забудову територій»//Відомості Верховної Ради.— 2000.— № 31.— Ст. 250.

⁷ Землі історико-культурного призначення — землі, що мають виняткову екологічну, наукову, естетичну, історико-культурну цінність. Див.: Стаття 19 Земельного кодексу України//Відомості Верховної Ради.— 2002.— № 3-4.— Ст. 27.

таївська до № 9-а — вул. Червонопрапорна, 42 — просп. Науки — вул. Учбова.

Наступним етапом має стати відтворення втрачених історичних об'єктів, що мають містобудівне значення і відігравали протягом тривалого часу головну, домінуючу роль у формуванні всього середовища.

Після вирішення пам'яткоохоронного спектра питань необхідно підійти до власне організації історичного середовища з метою повернення йому традиційного характеру. Тут головною є проблема фізичної ліквідації заводів по вул. Червонопрапорній. На місці, що звільниться від заводу будівельних матеріалів, можливе формування нового житлового комплексу, куди доцільно було б переселити мешканців будинків по вул. Червонопрапорній № 42, 44, 44-а, 48, 46, 48, 48/1, вул. Китаївській, 11 та просп. Науки № 96, 98, 102 з одночасним створенням нових споруд соціального призначення — магазини, дитячий садок (замість того, що розташовується по проспекту Науки, 100) тощо. Слід передбачити і перенесення шпиталю прикордонних військ з території, яку займав Преображенський скит і який сьогодні планується до відтворення релігійною громадою, а відповідно вирішити питання щодо попереднього відведення їй (релігійній громаді.— А. І.) земельної ділянки на західній території, яку займав скит.

На звільненому місці від п'яти- та дев'ятиповерхових житлових будинків логічним буде створення культурно-просвітницького центру (тим паче, що з другої половини XIX ст. в Китаєво проводилися вечори за участю провідних діячів української культури: М. Старицького, Олени Пчілки, Лесі Українки, М. Лисенка та інших.— А. І.)⁸.

Проте всі ці бажані і можливі містобудівні зміни слід проводити з урахуванням науково-усталених принципів спадковості, характерних для цього історичного середовища: прийоми організації, висотність, масштабність, а також узгодженість з історично сформованим ландшафтом для всіх будинків та споруд

⁸ Детальніше див.: *Ізотов Анатолій*. Літопис Китаївського історико-архітектурного комплексу в постагях//Музей історії М. Києва. Київ і кияни. Матеріали щорічної практичної конференції. Вип. 4.— К.: Київ, 2005.— С. 27–35.

сучасного будівництва. Все це, безперечно, забезпечить покращання містобудівного середовища. Тоді слова, що прозвучали ще у 60-ті рр. ХХ ст. набудуть своєї логічності: *«Будуючи швидко, забезпечуючи багатюх житлоплощею, ми не можемо відмовитись від стандартів, не можемо надавати кожному нашому будинку індивідуальних рис, але ж мікрорайони мусять стати мистецькими творами ... що дасть змогу забезпечити кожному мікрорайону найбільш індивідуальний, неповторний силует»⁹.*

Проте, крім цих питань, необхідно провести заходи, пов'язані з покращанням екологічного стану не лише Китаєва, а й селищ Мишоловки, Корчуватого і передусім Пирогова. Йдеться про організоване у Пироговському кар'єрі міське сміттєзвалище¹⁰. Зазначимо: якщо переміщення філіалу пивного заводу «Славутич» та тютюнової фабрики практично неможливе¹¹, то варто звернути увагу на те, що крізь кар'єр течуть два невеличкі струмки. Кислоти, що утворюються внаслідок спалення сміття¹², потрапляють у ґрунтові води, проходять під пивзаводом (він розташовується всього за 200 м від звалища (!).— А. І.) і спливають у Дніпро, забруднюючи русло річки. І це при тому, що законодавством при розробці та реалізації містобудівної документації, передбачено, що суб'єкти містобудівної діяльності зобов'язані дотримуватись основних завдань і заходів щодо забезпечення сталого розвитку населених пунктів та екологічної безпеки територій. Тому варто провести заходи щодо очищення з подальшою консервацією сміттєзвалища, а також інженерно-геологічні роботи з укріплення схилів кар'єру, які перебувають у стадії інтенсивної руйнації. Тут варто зазначити, що, згідно, з розпо-

⁹ Ушаков М. Повість швидкоплинних літ/Передм. А. Г. Кореневича.— К.: Обереги, 2004.— С. 200.

¹⁰ З кін. ХVІІІ ст. використовувався Пирогівським цегельним заводом, що, зокрема фіксує план 1788 р.— А. І.

¹¹ Однак фабрику все ж таки слід винести за межі міської смуги, бо природне середовище з часу створення цього промислового комплексу перебуває на стадії екологічної катастрофи міського масштабу, не кажучи вже про підвищення смертності серед населення с. Пирогова.— А. І.

¹² Ткач Андрей. Пекло в Пирогово. Удушливый дым от Пироговского полигона отравляет окрестные массивы//Газета по-киевски.— 26 октября 2006.— № 242 (742).— С. 4.

рядженням Київської міської державної адміністрації від 17.05.2002 р. № 979, територія кар'єру перебуває у межах зони охоронюваного природного ландшафту¹³, де не дозволяється будь-яке будівництво, що негативно впливає на характер ландшафту, а «*проектування нових ... промислових об'єктів обмежується*»¹⁴.

Що стосується фінансування відповідних заходів зі збереження та відтворення організації історичного середовища Китаївського комплексу, а також його організації за рекомендаціями, викладеними вище, то є кілька шляхів вирішення цього питання.

Проведення зонування території має здійснюватися відповідною пам'яткоохоронною установою (таких у нас не бракує.— А. І.), кошти на фінансування робіт якої буде закладено у місцевий бюджет на наступний бюджетний рік як цільові. Основні положення щодо фінансування таких робіт визначено Загальнодержавною програмою¹⁵. Будівництво нового житлового комплексу на місці заводу будівельних матеріалів має виконуватися за тендером між організаціями, що мають досвід роботи в історичних центрах міст. Це регламентується тим, що Китаївський комплекс у подальшому має зберігати своє історичне середовище, притаманне самому Києву Х-кінця ХІХ ст., і яке, нині самим містом багато в чому втрачено¹⁶. У даному випадку фінансування проводитиметься на кошти фірми-будівника. Щодо дзвіниці Китаївської пустині, то її відтворення передбачено відповідною постановою Кабінету Міністрів України¹⁷. За відсутності коштів, вони можуть бути залучені з інших джерел, не заборо-

¹³ Розпорядження Київської міської державної адміністрації від 17.05.02 № 979 «Про уточнення меж історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури в м. Києві».

¹⁴ п. 13 додатку 2 до розпорядження Київської міської державної адміністрації від 17.05.02 № 979 «Про уточнення меж історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури в м. Києві».

¹⁵ Загальнодержавна програма збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки, затверджена Законом України від 20 квітня 2004 року № 1692-IV

¹⁶ *Пляшко А. А.* Літописний Київ: Структура і пейзаж.— К.: Хрещатик, 1994.— 68 с.

¹⁷ Програма відтворення видатних пам'яток історії та культури України, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 23.04.1999 р. № 700. Див.: Пам'ятки України. Історія та культура.— 1999.— № 1.— С. 101.

нених законодавством. Наприклад, замість будівництва чергового нового храму¹⁸, саме нового, а не відтворення того, що колись існував. Відбудова Преображенського скиту планується на кошти релігійної громади із залученням додаткових коштів, зокрема шляхом меценатства. Тут слід наголосити, що відтворення має проводитися тільки за проектною документацією, розробленою відповідною організацією, що має ліцензію на проведення таких робіт на підставі ґрунтовних науково-дослідних вишукувань. Лише за таких обставин можливе осмислене реставраційне відтворення не лише ансамблю Преображенського скиту, зокрема, а й містобудівного і, насамперед, історичного середовища загалом.

Культурно-просвітницький комплекс, що міг би бути створений на місці житлових будинків, приміром, може фінансуватися за рахунок коштів місцевого бюджету та частково (із безперечним внесенням в умови тендера.— А. І.) фірмою, яка займалася б формуванням запропонованого вище нового житлового комплексу. На території, яку історично займав знищений за радянських часів хутір болгарського архієпископа Йосипа Сокольського, доцільно було б створити музей, який представляв би історію не лише Китаєва, а й розташованих довкола історичних місцевостей: Мишоловки, Пирогова, Феофанії, Голосіївської пустині, з прадавнього часу до сьогодні, відображаючи на прикладі цього середовища значну частину історії розвитку нашої держави. Цей об'єкт, як і культурно-просвітницький комплекс, спрямований на вирішення питань соціального характеру, також може бути створений за рахунок дотацій місцевому бюджету, за умови відсунення на перспективу не перспективних об'єктів будівництва.

У разі проведення таких дій ми не лише організуємо містобудівне середовище комплексу та його найближчого історичного оточення, а й збережемо, осмислено підійшовши до логічного його (середовища) використання не лише в межах названої території, а й самого Києва, всієї України.

¹⁸ Дегтярєв М. Где предел безобразия церковных новоделов?//Галерея.— 2003.— № 4.— С. 26–27.

З МУЗЕЙНИХ ЗБРАНЬ

*Наталя БУДЗИНСЬКА,
завідуюча відділом «Київ давній та середньовічний»
Музею історії міста Києва*

ДАВНЬОРУСЬКІ МЕТАЛЕВІ ПЕРСНІ В КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

Колекція металевих перснів Музею історії міста Києва, що налічує близько 30 одиниць, займає помітне місце серед музейної збірки ювелірних прикрас княжої доби. Джерелами її творення були археологічні знахідки в Києві й околицях, передані Інститутом археології НАН України, та речі з приватних збірок, подаровані музею їх власниками. Більшість перснів не опубліковано, окремі з них важко ідентифікувати і датувати у зв'язку з недостатньою інформацією про історію знахідки, культурний шар та супроводжувальні матеріали. При аналізі складу колекції металевих перснів Музею історії міста Києва використано класифікаційну схему, розроблену М. В. Сєдовою для перснів з розкопок Новгороду.

Металеві персні з колекції Музею історії міста Києва розподіляються за матеріалом на дві групи — срібні та бронзові. Обидві групи складають різні за формою і технікою виготовлення персні, що пов'язано з їхньою хронологією.

Першу групу утворюють нечисленні срібні персні, два з яких щиткові й один платівчастий широкосерединний. Останній знайдено в багатому жіночому похованні X ст. під час розкопок по вул. Золотоворітській, 2 у 1984 р. (А-4736/2. Розкопки Я. Є. Боровського). Цей кований перстень із зигзагоподібним орнаментом на щитку та кінцями, зав'язаними й обмотаними навколо стержня на дві сторони,— один з найбільш ранніх виробів першої групи. Він скандинавського походження і датується серединою X ст.¹ Схожий за технікою та елементами орна-

¹ Каргер М. К. Древний Киев.— М.-Л., 1958.— Т. I.— С. 182. № 4.— Табл. XX.

менту перстень знайдено в багатому жіночому похованні X ст. біля залишків Десятинної церкви в 1936 р.¹ Два подібні персні з латуні та срібла без орнаменту відомі з новгородської колекції, вони були розповсюджені на широкій території Північно-Східної Європи². Персні цієї групи побутували до кінця третьої чверті XI ст. а окремі екземпляри — до початку XII ст.³

Два щиткових персні цієї групи мають різну форму щитка. Один, знайдений на Китаївському могильнику у 1973 р. (А-3903. Розкопки І. І. Мовчана), має щиток у вигляді восьмилисника з опуклою серединою у вигляді напівсфери. На ній, згідно з автором знахідки, був накладний мініатюрний хрестик, який дотепер не зберігся⁴. Щиток зроблено окремо і напаяно на ковану дужку. Перстень датується X ст. і, напевно, це — виріб київських майстрів. Відомо, що жителі Китаївського поселення користувалися переважно ремісничими виробами, що доставлялися з київських майстерень. Схожий за формою перстень знайдено біля Десятинної церкви (розкопки Т. М. Мовчанівського, 1937 р.)⁵. Персні XI ст. з подібними щитками, але виготовлені із бронзи, відомі з новгородської колекції, де вважаються найбільш ранніми, а також з Білозір'я, де датуються кінцем XI—початком XII ст.⁶

Інший щитковий перстень цієї групи, без певного місця знахідки, надійшов до музею з приватної колекції (А-2864/69). Його опукла лита дужка на плечиках розширюється і переходить у круглої форми площину, на якій напаяно щиток у вигляді розетки із зерниною у центрі. Подібні персні з Києва відомі з

¹ Каргер М. К. Древний Киев.— М.—Л., 1958.— Т. I.— С. 182.— № 4.— Табл. XX.

² Сєдова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода.— М., 1981.— С. 129.— Рис. 45, 24–25; 46, 14; Спицын А. А. Владимирские курганы//ИАК.— СПб., 1905.— Вып. 17.— С. 84–172.— Рис. 233/2/3, 242/2/3, 314/2/3, 320, 321/2/3.

³ Сумина И. А. Металлические перстни средневекового Белозерья//Археологический сборник.— М., 1999.— С. 174.— Рис. 4, 4.

⁴ Мовчан Г. І., Степаненко Л. Я. Розкопки поселення та могильника в Китаєво//Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 108–118.

⁵ Церква Богородиці Десятинна в Києві.— К., 1996.— С. 155.— № 38.

⁶ Сєдова М. В. Вказ. праця.— С. 133.— Рис. 50, 18; Сумина И. А. Вказ. праця.— С. 182.— Рис. 8, 1, 2.

колекції Б. І. та В. Н. Ханенків, вони є серед знахідок на Княжій Горі поблизу Канева⁷.

Другу групу складають найчисленніші в колекції бронзові персні. За формою вони поділяються на дві підгрупи.

І підгрупу становлять щиткові персні. За формою щитка вони поділяються на три типи: 1) ромбовидні, 2) круглі або овальні, 3) зі вставками.

Персні першого типу представлені трьома прекрасними литими перснями з ромбовидними щитками. Вони мають багато спільних рис і датуються XI–XII ст. Кожний по боках дужки має рельєфні виступи. Два персні мають на щитках чотири випуклі шипи і відрізняються лише тим, що в центрі одного знаходиться поперечна орнаментальна лінія псевдозерні⁸. Цей перстень було знайдено у 1988 р. під час розкопок ювелірної майстерні по вул. Велика Житомирська (А-4901/224. Розкопки Я. Є. Боровського). У центрі другого персня, що надійшов до музею з приватної колекції,— велика зернина з подвійними перехрещеними гравірованими лініями (А-4892/25). Третій перстень із розкопок 1981 р. майстерні X–XII ст. з обробки залізних та кольорових металів має по боках щитка тільки два шипи, а в центрі його прикрашає поперечна випукла лінія (А-4848/1. Розкопки С. Р. Кілієвич). Подібний бронзовий перстень з новгородської колекції М. В. Седова відносить до початку XIV ст.⁹ З розкопок Полоцька аналогічні персні відомі з прошарку X–XIII ст.¹⁰

За всієї схожості перснів першого типу, вони відрізняються між собою елементами оздоблення щитка і відлиті в різних формах.

До другого типу належать персні з круглими та овальними щитками, переважно орнаментовані різними знаками. Серед них домінують хрестоподібні зображення, що з'являються на Русі

⁷ Ханенко Б. И. и В. Н. Древности Приднепровья.— К., 1902.— Вып. V.— Табл. XXIII.— № 1029; Мезенцева Г. Г. Давньоруське місто Родень. Княжа Гора.— К., 1968.— Табл. VI а.

⁸ Боровський Я. Є., Калюк О. П. Дослідження київського дитинця//Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989.— К., 1993.— С. 27.

⁹ Седова М. В. Вказ. праця.— С. 136; С.128.— Рис. 49, 8.

¹⁰ Штыхов Г. В. Древний Полоцк.— Минск, 1975.— С. 68.— Рис. 33, 16.

із введенням християнства. Один із перснів — масивний, з хрестоподібною монограмою знайдений під час розкопок житла XII–XIII ст. на Подолі по вул. Героїв Трипілля, 24. (А-4913/12. Розкопки Л. В. Пекарської). Два інші також знайдено в Києві, але надійшли до музею вони з приватної колекції. На одному з них, із круглим щитком, зображено косий хрест, що закінчується поперечними рисками на кінцях променів (А-4959). На овальному щитку другого персня — хрест у ромбі (А-4974). Обидва персні датуються XI–XII ст. До цього ж часу належить перстень, знайдений 1985 р. у Вишгороді (А-4725/1. Розкопки В. М. Зоценка). По всій площі щитка — гравіровані перехрещені лінії, що утворюють ромбовидний орнамент. Персні із знаками у вигляді хреста побутували з X ст. на всій території Середнього Подніпров'я¹¹.

У цій підгрупі вирізняється перстень малого діаметру, можливо, дитячий. Його вузька дужка поділена перерізами, а малий круглий щиток прикрашено зображенням косоного хреста. Перстень знайдено 1973 р. в будівлі, що у межах садиби XI–XII ст. «міста Ярослава» по вул. Рейтарській, 33 (А-46. Розкопки Я. Є. Боровського). На думку автора розкопок, будівля могла бути склоробною майстернею, а знайдені в ній речі із бронзи поряд із численними виробами із скла належали майстрові-ремісникові¹².

Другий дитячий круглородовий перстень X–XI ст. походить з приватної колекції (А-4892/22). Щиток його зроблено зі згорнутого спіраллю дроту. Персні подібного типу X ст. відомі з новгородської колекції, з розкопок Білозір'я, а також з володимирських курганів XI–XII ст. Волго-Клязьмінського міжріччя XI–XII ст.¹³

Традиція оформлення щитка у вигляді зав'язування відома на півдні Східної Європи з латенської епохи. Дротові перстені цього часу зі спіральним щитком знайдено в Австрії, Польщі,

¹¹ Ханенко Б. И. и В. Н. Вказ праця.— С. 37.— № 421, 422; С. 48, №№ 1016, 1019, 1020.— Табл. XXIII.— № 423; Беляшевский Н. Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1891 году//Киевская старина.— Январь, 1892.— Табл. II, 22.

¹² Боровський Я. Є. Археологічні дослідження в городі Ярослава//Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1979.— С. 91, 92, 99.

¹³ Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода.— М., 1981.— С. 122; С. 124.— Рис. 46, 15; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв.— М., 1982.— Табл. LIX.— № 25; Сумина И. А. Вказ. праця.— С. 174.— Рис. 4, 3.

Чехії. До X ст. ця традиція перемістилася на північ Європи, у Скандинавію та Прибалтику¹⁴.

З приватної колекції походить платівчастий перстень із знаками у вигляді півмісяців (А-4961). Аналогічний перстень, датований 70–90-ми рр. XI ст., відомий з новгородської колекції¹⁵.

Поблизу Десятинної церкви знайдено бронзовий перстень із круглим щитком, прикрашений гравірованим рослинно-геометричним орнаментом у вигляді завитків та рисок (В-1660). На жаль, час знахідки даного персня не визначено. Певний час він знаходився у приватній колекції і переданий Музею історії міста Києва у 1982 р. Персні з подібним орнаментом відомі з розкопок середньовічного Білозір'я¹⁶.

Цікавим є платівчастий, широкосерединний перстень XI–XII ст. із гравірованим зображенням зірки на овальному щитку з колишньої приватної колекції (А-4892/24). Перстень з аналогічним знаком, знайдений у Києві, відомий з колекції Ханенків; ще один (з розкопок давнього Вишгорода) знаходиться у колекції Вишгородського краєзнавчого музею¹⁷. Перстень з вигравірованою зіркою на щитку з розкопок Володимирських курганів А. А. Спіцин відносить до татарських¹⁸.

Знаки у вигляді п'ятикутної зірки та хрестоподібні були досить поширені серед виробів київських ремісників. Вони відомі на підвісках, пряжках, бляшках, денцях глиняного посуду, кістяних та дерев'яних виробах. Так, під час розкопок на Подолі у 1973 р. поблизу Житнього ринку знайдено дерев'яний поплавок, з одного боку якого — знак у вигляді п'ятикутної зірки¹⁹. Нині він зберігається в колекції Музею історії міста Києва. На думку більшості дослідників, знаки на давньоруських ремісни-

¹⁴ *Кухаренко Ю. В.* Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы//СА.— 1959.— С. 31–35; Финно-угры и балты в эпоху средневековья//Археология СССР.— М., 1987.— Табл. II, 18; CVII, 1.

¹⁵ *Седова М. В.* Вказ. праця.— С. 129.

¹⁶ *Сумина И. А.* Вказ. праця.— С. 180.— Рис. 6, 2.

¹⁷ *Ханенко Б. И. и В. Н.* Вказ. праця.— С. 38.— № 445.

¹⁸ *Спицин А. А.* Владимирские курганы//ИАК.— Спб., 1905.— Вып. 15.— С.3 9.— Рис. 283.

¹⁹ *Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О.* Розкопки Києво-Подолу 1973 р.//Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 45.— Рис. 16.

чих виробках були або талісманами, що оберігали продукцію майстра, або особистими клеймами ремісників, якими вони позначали свою продукцію, і цей знак зазвичай передавався у спадок²⁰.

Під час розкопок 1990 р. на Подолі по вул. Героїв Трипілля, 24 знайдено щитковий перстень, датований XII ст., із зображенням двох радіальних кіл з крапкою в центрі (солярний знак) (А-4913/39. Розкопки Л. В. Пекарської). Цей знак, символ сонця, представлений і на інших предметах музейної колекції: бурштиновому хресту з церкви Богородиці Пирогощії, денця посуду, кістяних виробках з Верхнього міста і Подолу.

З Верхнього міста (вул. Володимирська, 3) походить рідкісний перстень із вкритим позолотою масивним круглим пустотілим щитком, знайдений у 1976 р. (А-24. Розкопки С. Р. Кілієвич). На жаль, під час розкопок перстень дуже пошкоджено, деформовано, більшу частину щитка втрачено, а позолота лишилася тільки частково, тому повністю відновити первісний стан цього виробу неможливо.

До третього типу належать персні зі вставками. Вони відрізняються за формою, технікою закріплення вставки та матеріалом останньої. Особливо досконалим є перстень, знайдений на Подолі (А-4111. Час і точне місце знахідки не визначені). Він має круглий щиток зі вставкою з фіолетового граненого скла, по боках якого знаходяться три невеличкі круглої форми вставки, з'єднані між собою у вигляді трикутника. Вставки закріплено так званим глухим способом, відомим з кінця XI ст. При цьому способі вставка стискалася й утримувалася у гнізді щитка краями металу²¹. Аналогічні персні зі вставками знайдено у Новгороді, Білозір'ї, Ярополчі Заліському²². Другий перстень, знайде-

²⁰ Рыбаков Б. А. Вказ. праця.— С. 227; Каргер М. К. Вказ. праця.— С. 427; Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия//САИ.— 1968.— С. 22–23.— Рис. 13.

²¹ Рындина Н. В. Технология производства новгородских ювелиров X–XV вв.//МИА.— 1963.— С. 241.

²² Седов В. В. Вказ. праця.— Табл. LIV.— № 26, 29; Седова М. В. Вказ. праця.— С. 181.— Рис. 80, 3, 6, 12, 14, 15, 18; Сумина И. А. Вказ. праця.— С. 184–185.— С. 182.— Рис. 8, 5, 6, 7; Сарачева Т. Г. Металлические перстни Днепровского Левобережья (кон. IX–XIII вв.)//История и эволюция древних вещей.— М., 1994.— С. 91.— Рис. 6, 14.

ний у 1985 р. на горі Дитинка, датується XI ст. Він виготовлений із тонкої бронзової платівки, кінці якої заходять один за одний. В середній частині — кругле високе гніздо, обрамлене псевдозерню, в якому була вставка, що не зберіглася (А-4854/5. Розкопки Я. Є. Боровського)²³.

У садибі XI–початку XII ст. на Подолі по вул. Нижній Вал, 41 знайдено перстень із круглим заглибленим щитком, що мав вставку із пасти. Остання також не збереглася і означена тільки залишками черні (А-4915/34. Розкопки В. М. Зоценка). Подібна форма перснів відома з X–початку XI ст., однак найбільшого поширення набула у XII ст. Масова їх поява спостерігається на півночі Русі з другої половини XII ст.²⁴

До II підгрупи належать дротові персні, в XI–XIII ст. найбільш проста і поширена форма перснів у Київській Русі²⁵. Вони поділяються на гладенькі, рубчасті, прикрашені дисками і так званими «косичками». Аналогічні пам'ятки знаходять серед старожитностей давнього Новогрудка та Білозір'я і датуються XI ст.²⁶ В музейній колекції зберігається два гладеньких дротових персні. Один, з розізнаними кінцями, походить з розкопок 1989 р. на Подолі по вул. Оболонській, 4 (А-4914/122. Розкопки О. П. Калюка). Другий — з приватної колекції, подарований музею у 1980 р. (А-4864/73). Під час розкопок 1994 р. по вул. Велика Житомирська, 11 знайдено ще два персні цієї підгрупи: рубчастий та прикрашений дисками (А-4949/595; А-4949/863. Розкопки Я. Є. Боровського). В даній підгрупі вирізняється перстень, прикрашений орнаментом у вигляді «косички» із розкопок 1993 р. по вул. Володимирська, 12 (А-4957/8. Розкопки І. І. Мовчана). На думку М. В. Седової, цей орнамент характер-

²³ Боровський Я. Є., Архипова Є. І. Вказ. праця.— С. 215.

²⁴ Зоценка В. М., Брайчевська О. А. Ремісничий осередок XI–XII століття на київському Подолі//Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр.— К., 1993.— С. 75–76.— Рис. 18, 2.

²⁵ Седов В. В. Вказ. праця.— С. 110.

²⁶ Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок.— Ленинград, 1981.— Рис. 83, 1, 2, 3; Сумина И. А. Вказ. праця.— С. 174.— Рис. 4, 1; С. 169. — Рис 2, 5; С. 178.— Рис. 5, 4–6.

ний для фінських племен Поволжя та Прикам'я²⁷. Аналогічний перстень знайдено в Білозір'ї²⁸.

Розглянуті персні з металу, що характеризують дану групу археологічної колекції Музею історії міста Києва, можуть слугувати додатковим матеріалом для подальшої систематизації цієї категорії прикрас місцевого виробництва.

²⁷ *Сєдова М. В.* Вказ. праця.— С. 131.

²⁸ *Сумина И. А.* Вказ. праця.— С. 169.— Рис. 2, 4.

*Тетяна СТАРОСТЕНКО,
старший науковий співробітник відділу
«Київ у другій половині XVII ст.—лютий 1917р.»
Музею історії міста Києва*

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО МУЗЕЮ З МИТНИЦІ. КАЗАНЬСКА ПРЕСВЯТА БОГОРОДИЦЯ

*Білорусія, середина XIX ст.
Дерево, темпера, лак
29x22x2 см
Латунний оклад,
гравіювання
29x22 см
З Чопської митниці
(конфіскаат 2004 року)*

У 2004 р. до фондів Музею історії м. Києва надійшла нова ікона з окладом — образ Казанської Пресвятої Богородиці з конфіскаату Чопської митниці.

Колекція Богородицького циклу музею станом на 2004 р. налічувала 87 ікон, з них 7 — образи Казанської Пресвятої Богородиці.

Придбана музеєм ікона у первісному варіанті була написана не під оклад. Проте пізніше її закрили латунним окладом.

Ікона мала значні втрати кольорового шару, особливо в нижній частині, тріщини від механічних пошкоджень. У такому вигляді потрапила з митниці до музею.

Образ ікони Казанської Богоматері належить до типу Одигітрії, що в перекладі з грецької мови означає «Провідниця», або «Путівниця».

За церковною традицією Одигітрія — найдавніший образ Богоматері, написаний євангелістом Лукою, ще за часів її земного життя. Назва образу походить від легенди, в якій розповідається, що ікона цього типу привела сліпців до храму. Відомий дослідник Н. П. Кондаков вважав, що назва походить від храму вождів Одигона, який після перемоги християнства був присвячений Богоматері.

III–IV ст. н. е. датуються найбільш ранні зображення Богоматері з Дитиною. Розроблений тип Одигітрії з'являється в VI–VII ст. н. е. З XII ст. на Русі відомий іконографічний тип поясної Одигітрії.

Іконографічна традиційна схема саме образу ікони Казанської Богоматері склалася в Росії з кінця XVI ст. Середньовічний російський монах-іконописець створив свій варіант ікони. Її іконографія, у порівнянні з візантійською, дещо змінена. Зокрема, на даній іконі середини XIX ст. намальоване напівфігурне (оплічне) зображення Богородиці та Христа Еммануїла праворуч. Христос зображений у фронтальному передстоянні з благословляючою десницею. Вплив візантійського стилю відчувається у спокійному, майже беземоційному зображенні фігур і ликів Богородиці та Христа.

Обличчя Богоматері видовжене, риси обличчя східні. Голова ледь схилена до Дитини.

Богоматір одягнена у мафорій синього кольору (символ небесної чистоти та цноти) з жовтою облямівкою, що огортає голову Богоматері. Мафорій прикрашений трьома восьмипроменевими зірками. Обабіч голови анаграми МР ✠ Х. Німб окреслений чорною та білою лініями. Плечі в неї вузькі й вельми похилі.

Христос зображений в одязі жовтогарячого кольору. Німб, із вписаним хрестом та анаграмами, окреслений чорною та білою лініями. Над німбом — анаграми ІС ХР.

Тло ікони золотаво-коричневе, обведене білою лінією. По периметру коричнева рамка, також обведена білою лінією.

Оклад ікони виконаний у тій самій іконографічній схемі, що й ікона. Проте він виконаний пізніше та в іншому стилі. Оклад суцільний і складається із зубчастих вінців, ризи, тла, рами. Риза вкриває шати Богоматері та Христа. Малюнок на мафорії імітує коштовну тканину з пишним барвистим візерунком. Тло відокремлюється від ризи овальноподібною облямівкою, виконаною високим рельєфом. Площину тла займає рослинний орнамент з великими квітами та листям. Фігури, шати, декор, обрамлення виконані високим рельєфом. На нижньому краї обрамлення розміщено клеймо з написом. По периметру окладу зроблені шість отворів, для прикріплення його до ікони.

Казанська ікона Божої Матері належить до найвшанованиших християнських святинь Росії і є чудотворною.

Перше чудодійне явлення ікони відбулося в Казані в XVI ст. У 1552 р. Іван IV приєднав Казань до Московського царства. 28 червня 1579 р. сталася жахлива пожежа, яка почалася біля церкви святителя Ніколи Тульського і знищила частину міста та Казанського Кремля. Мусульманська частина населення вважала, що причиною нещастя було навернення багатьох мусульман у християнство. Пожежу сприйняли як кару небесну. Проте поступово місто почало відроджуватися. У ті дні дев'ятирічної донці стрільця Данила Онучіна Мотроні уві сні явилася ікона Божої Матері. В інших снах являлася сама Цариця Небесна і веліла відкопати її ікону, захovanу за часів Казанського ханства. 8 (21 за новим стилем) липня ікону відкопали та урочисто перенесли до храму. На місці явлення ікони збудували жіночий монастир, першою монахиною, а згодом ігуменею якого стала Марфа, світське ім'я — Мотрона Онучіна.

У 1612 р. російське ополчення під проводом Мініна і Пожарського звільнили Москву від поляків. Перед звільненням міста ополчення молилося перед іконою Казанської Божої Матері. Так було встановлено друге всеросійське святкування ікони — 22 жовтня (4 листопада за новим стилем).

Казанська ікона Божої Матері — дуже сувора, в день її вшанування майже завжди буває дощ або гроза. Якщо хтось працював у цей день, то його вражає блискавка (21 липня «літня», 4 листопада «осіння»). Завдяки численним зціленням від ікони вона зажила слави чудотворної. Перед Казанською іконою моляться про прозріння сліпих, сімейне благополуччя, нею благословляють до вінця молодих.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бернен С., Бернен Р. Мифологические и религиозные мотивы в европейской живописи 1270–1700. О том, что знали сами художники.— СПб., 2000.

2. Кондаков Н. П. Иконография Богоматери: тт. I–II.— СПб., 1914–1915.

3. Попова О. Византийские иконы VI–XV веков//История иконописи VI–XX века: Истоки. Традиции. Современность.— М., 2002.

3. Християнське мистецтво у збірці Фастівського державного краєзнавчого музею: Прес-Музей: Науково-інформаційний бюлетень 1999 № 12–13/Фастівський державний краєзнавчий музей.— Фастів, 2000.

*Емма КОРЮКОВЕЦЬ,
старший науковий співробітник відділу фондів
Музею історії міста Києва*

МАТЕРІАЛИ М. МАХЛАЯ У ФОНДАХ МУЗЕЮ

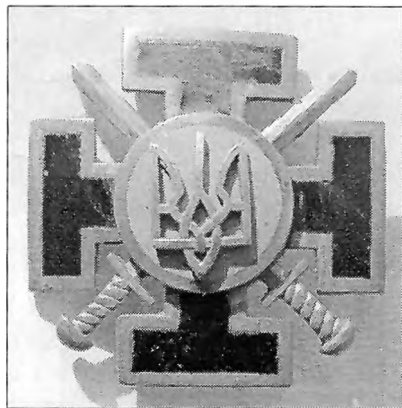
Колекція фондів Музею історії міста Києва поповнилася матеріалами М. А. Махлая. Життєвий шлях його є типовим для тисяч і тисяч патріотів України, які брали активну участь у боротьбі за незалежну Україну в буремні роки початку ХХ ст.

Микола Артемович Махлай народився 1890 р. в м. Києві у родині київського міщанина Артема Кіндратовича, городника на Приорці. Був первістком великої родини (троє синів і чотири доньки). Після закінчення Комерційного училища працював у одному з київських банків (Хрещатик, 25). У 1915 р. його призвали до армії і після відповідної військової підготовки у званні поручика направили на Західний фронт. Був кілька разів поранений та отруєний газом. У 1917 р. штабс-капітану М. А. Махлаю надають відпустку додому. В Києві його застала революція. Коли до влади прийшли більшовики, його було заарештовано. Восени 1919 р. війська генерала Денікіна захопили Київ, М. А. Махлай був визволений із в'язниці і зарахований до лав Добровольчої армії. За першої нагоди він переходить до армії Української Народної Республіки, у лавах якої боровся за вільну Україну. У травні 1920 р. 4-та українська дивізія, у складі якої перебував М. А. Махлай, після оборонних боїв відступила за Збруч і була інтернована польськими військами.

У листопаді 1921 р. загін українських вояків у кількості одна тисяча під проводом генерала Ю. Тютюнника для ведення партизанської війни перейшов польсько-радянський кордон. У цій групі був і Микола Артемович. Похід був важким: випав глибокий сніг, щоденні бої... Останній бій відбувся у с. Малі Міньки. При відступі українських вояків Махлай з нечисленною групою тримав оборону. Повернулося з походу близько п'ятдесяти чоловік... І знову перебування в таборі інтернованих до 1924 р. У травні того ж року він виїжджає на Берестейщину, де одружується, працює лісником, робітником лісопильні, а згодом — її завідувачем. У нього народжуються син Петро і донька Катерина.

В 1939 р. на Берестейщину приходять радянські війська і його знову заарештовують. Звільняється він із в'язниці 4 липня 1941 р. владою німецьких окупаційних військ і продовжує працювати на лісопильні до червня 1944 р. З наближенням радянських військ М. А. Махляй переїжджає з родиною у переселенський табір спочатку на території Польщі, потім — Німеччини, працюють на залізниці всією родиною. У серпні 1945 р. під час відсутності Миколи Артемовича із сином Петром (вони перебували у місті) всіх мешканців пересильного табору, в тому числі і його дружину з донькою, насильницьки було вивезено представниками радянських владних структур на «родіну». Так роз'єднали родину М. А. Махляя, який разом з сином опинився без документів, грошей, речей на зруйнованій війною чужині. Заробляв Микола Артемович разом із сином на корчуванні лісу, і в листопаді 1945 р. переїхав до табору «неповоротців» під Ганновер, де прожив до 1950 р.

У травні 1950 р. він виїжджає із сином до США, де на шістдесятому році життя починає нове життя. Помирає в 1974 р. З 1920 р. він не бачив свого рідного Києва, але любов до нього передав синові і трьом своїм онукам. За його заповітом син Петро прах батька перевіз до Києва, а свої спомини про нього, його фотографії, деякі документи, орден «Український комбатантський хрест» через старшого наукового співробітника А. Міщенко передав до нашого музею.

Орден М. А. Махляя

Західний фронт, 1917 р. Другий зліва — М. А. Махлай

Посвідчення
М. А. Махлая

*Раїса ОМЕЛЬЯНЧИК,
завідуюча сектором відділу фондів
Музею історії міста Києва*

КОЛЕКЦІЯ ЗНАЧКІВ (ДАРУНОК КИЯНИНА)

У листопаді 2006 р. музею подаровано прекрасну за змістом, дизайном високого рівня і станом збереження колекцію значків, тему якої без перебільшення можна назвати «Весь Київ» (756 одиниць).

Упродовж останніх сорока років її збирав киянин І. Ю. Козубський. Народився колекціонер 1929 р. у родині київських службовців. Після семирічки навчався у 1945–1949 рр. у Київському геолого-розвідувальному технікумі, по закінченні якого працював у організаціях Міністерства геології, займаючись пошуками родовищ корисних копалин в Україні. Як згадує Ігор Юхимович: *«І недарма. Професія для романтиків, і я відчув прояв романтизму, пошуку, збирацтва, які згодом привели до улюбленої справи поза професією»*. Провідний геофізик пошукової партії, працюючи, водночас закінчив Івано-Франківський інститут нафти і газу. Автор 24 раціональних пропозицій, учасник ВДНГ України, нагороджений медалями і грамотами за гідну працю. *«Завдяки роботі,— пише автор колекції,— довелося облітати, об'їздити на машинах, конях і пройти пішки тисячі кілометрів рідної України від Азовського і Чорного морів до Полісся, від західних до східних кордонів. Усе це сприяло розвитку навичок до пізнання, вивчення і фіксації пам'яток старовини, природи»*. Захоплення історією, археологією, архітектурою рідного міста спонукало на початку 60-х рр. минулого століття до збирацтва і колекціонування. Заради прагнення поглибити знання і скласти свою збірку «за наукою» І. Козубський у 1975–1980 рр. відвідує народний університет, де закінчив два відділення: «Пам'ятники України» та «Теорія і практика науково-технічної інформації». Він згадує далі: *«Паралельно я дедалі наполегливіше вивчав рідний Київ, його пам'ятники, архітектуру, вулиці і парки, водночас збираючи колекції значків і поштівок, конвертів і фотографій, літературу і газетні статті про життя міста. Все це супроводжувалося чудовими*

походами по всіх куточках міста, участю у різних краєзнавчих конкурсах». Як власник чималої колекції значків, І. Козубський був членом міської секції фалеристів Всесоюзного товариства філателістів.

Акуратно змонтовані на картонних планшетах за розділами і серіями значки доречно супроводжуються віршами Т. Шевченка, С. Литвина, В. Стуса або висловлюваннями відомих українських прозаїків, філософів. Збірка цінна ще й тим, що майже кожний предмет у гарному стані збереження і, що дуже важливо, до збірки увійшли тільки ті значки, форма, дизайн і зміст яких було виконано грамотно і з великим смаком.

Так, серія значків «Пам'ятки дохристиянського Києва» представляє зображення давньослов'янського Збручанського ідола — Світовида, копію якого зведено на Софійській площі, або давньослов'янські орнаменти з грифонами та левами тощо. На цих невеличких за розміром мініатюрах (10 × 5 мм) прочитується кожний штрих, підкреслено кожний елемент сюжету.

Карбована серія «Шевченкіана», тонована й емальована у сірому кольорі, присвячена героям творів Великого Кобзаря, викликає особливі почуття: з любов'ю виконані, вони зображені на тлі відповідних сюжетів.

Різноманітні серії значків «Культові споруди давнього Києва» не обминули увагою жодний величний пам'ятник архітектури; прикрашені кольоровою емаллю по металу, вдало передають всю красу давньоруських споруд.

Здається, і самому автору колекції предметів мистецтва малої пластики вдалося якнайширше розкрити різні аспекти історії, культури, загалом життєдіяльності столиці Русі-України з найдавніших часів до сьогодення: від міфологічних героїв давнини до відомих героїв національно-визвольної війни XVII ст.; від давньослов'янських і християнських пам'яток до сучасних споруд музеїв, театрів і концертних залів, до зображення станцій метро, готелів, аеро- і автовокзалів, річкового порту, дніпровських мостів тощо. Тему Великої Вітчизняної війни і трагедії Бабиного Яру у Києві, Чорнобильську катастрофу також не обминув своєю увагою збирач.

Значний інтерес для музейників являє собою розділ значків, присвячених темам, які і сьогодні є актуальними: відомі підприєм-

ства і організації, які функціонують дотепер, вищі навчальні заклади, спорт тощо.

Серйозною складовою збірки є рідкісні тепер мініатюри міст-побратимів, дні яких у свій час широко відзначалися у Києві, а також присвячені Києву, дні якого святкувалися за кордоном.

Поки що залишаються невідомими автори навіть найяскравіших металевих мініатюр, і робота в історичному архіві по виявленню імен, попереду, проте центри виробництва багатьох колекційних предметів фалеристики відомі. Це — українські підприємства: Київське творче виробниче об'єднання Худфонду УРСР «Художник» (КТПО), Київське виробниче об'єднання «Ювеліпром» (КПО), Львівська експериментальна кераміко-скульптурна фабрика (ЛЕКСФ), Полтавський завод українських сувенірів (ПЗУС), Полтавський експериментальний завод українських сувенірів (ПЕЗУС), Полтавський художньо-виробничий комбінат (ПХВК), Республіканське виробниче експериментальне об'єднання Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (РВЕО), Експериментальне творче об'єднання «Динамо» (ЕТО).

З ІСТОРІЇ КИЄВА

*Тимур БОБРОВСЬКИЙ,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник відділу «Київ-підземний»
Музею історії міста Києва*

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ ВІДДІЛУ «КИЇВ-ПІДЗЕМНИЙ» НА ЗВІРИНЦІ У 2006 р.

Влітку 2006 р. співробітниками відділу «Київ-підземний» Музею історії міста Києва здійснювались археологічні розвідки на території садиб № 22, 24 та 42 по вул. Мічуріна в Печерському районі м. Києва. Розвідки провадились у зв'язку із запланованими будівництвами на території садиб, що розташовані в історичній місцевості Звіринець в околицях Звіринецького печерного комплексу. Метою досліджень було виявлення давньоруського культурного шару та археологічних об'єктів, що могли б фіксувати стародавню наземну забудову Звіринецького монастиря XII–XVII ст.

У садібі № 22 по вул. Мічуріна, яка безпосередньо прилягає до печерних входів, було закладено два розвідкові шурфи. Один із них (розмір 1,4 x 1,4 м) розташовувався за 10 м на північний захід від входу до печер і був виконаний на глибину 1,8 м. При цьому було з'ясовано, що культурний шар, який залягає безпосередньо на рівні материкового лесу на глибині 1,5 м від сучасної поверхні, представлений 20 см слабогумусованим суглинком, змішаним із глиною та піском. Він має переважно зсувне походження і виник, напевно, в період тимчасового запустіння місцевості після припинення існування монастиря (XVII–XVIII ст.). Вище його перекидає 30–40 см шар світло-сірого гумусу, змішаного з лесом, що виник, ймовірно, у XVIII–XIX ст., за часів існування Звіринецької слободи. Ще вище розташовувався потужний шар темно-сірого гумусу товщиною до 50 см, що репрезентує залишки перепланувань території відновленого на початку XX ст. Звіринецького скиту.

Слідів давньоруського шару в шурфі не виявлено, втім у межах розкопу зафіксовано частину котловану стародавньої будівлі, запущеної в материк. Довжина простеженої частини котловану перевищує 1,6 м, а глибина сягає 50–55 см. Котлован, ймовірно, має підпрямокутну в плані форму, його орієнтовано кутами по сторонах світу. Заповнення котловану — темно-сірий гумус із прошарками обпаленої глини (обмазки) та деревного вугілля. У підлозі котловану зафіксовано залишки стовпвої ями діаметром 25–30 см та глибиною до 15 см. Характер об'єкта та знахідки кераміки в його заповненні дозволяють визначити тут залишки давньоруської каркасно-стовпвої споруди, можливо, господарського призначення.

Другий шурф у садибі № 22 по вул. Мічуріна закладено у північній частині садиби за 25 м на північ від попереднього шурфу. Шурф (розмір 2 x 2 м) доведено до материка на глибині 2,2 м від сучасної поверхні. Стратиграфічна ситуація другого шурфу практично ідентична вищезазначеній. Поверхня материка має пониження у північно-східний бік у вигляді щонайменше двох сходин висотою 25–30 см та шириною 40 см кожна. Не виключено, що ці східці мають штучне походження і пов'язані, як і залишки будівлі у першому шурфі, з функціонуванням наземної частини Звіринецького монастиря.

Шурф, закладений на території сусідньої садиби (№ 24 по вул. Мічуріна), виявив нашарування лише нового часу. Тут також відкрито рештки засипаного підземного льоху середини XIX ст. та невеличке заглиблення в материковому суглинку, наповнене фрагментами гончарного посуду XIV–XV ст. З огляду на зсувний характер материкових відкладень на цій ділянці, важко стверджувати, що дане заглиблення знаходиться *in situ* (стратиграфічно воно перекриває рештки споруди XIX ст.).

Нарешті, на ділянці садиби № 42 по вул. Мічуріна (за 200 м на схід від печерних входів) розвідковим шурфом встановлено відсутність культурних шарів, раніших початку XIX ст. Найдавніші нашарування тут представлені планувальними підсипками, що, ймовірно, пов'язані з облаштуванням укріплень сусіднього Звіринецького форту.

Отримані під час досліджень 2006 р. матеріали дозволяють поглибити реконструювати історію забудови та історичну топографію Звіринецького урочища.

*Віталій КОВАЛИНСЬКИЙ,
завідуючий відділом міського побуту
Музею історії міста Києва*

ЗАГАДКИ КІНДРАТІЯ ЛОХВИЦЬКОГО

По-перше — його ім'я. В архівних документах зустрічається різне написання імені Лохвицького — Кіндратій, Кіндрат та Кідрат (російською — Кодрат, і Лохвицький підписувався саме так). У документах зазначалося, що він мав дворянське походження, але де народився та від яких батьків — невідомо. Так само і з роком народження — 1770, 1774, 1775 рік?

Своєю освітою та входженням у життя він зобов'язаний випадковій участі професора Московського університету Харитона Чеботарьова (1746–1815). Про це Лохвицький розповів:

«Під час одруження Софії Іванівни з Харитоном Андрійовичем Чеботарьовим у малолітстві моєму співав я концерт у церкві Козьми та Даміана на Тверській. По трьох роках після того під час молебного співу молився я в церкві Володимирської Богородиці на колінах зі сльозами й просив, щоб вона мене віддала куди-небудь у навчання, оскільки я нічого не знав, окрім читати, писати й співати по нотах. Невдовзі після цієї молитви у тому ж 1787 році відкрився мені випадок навчати співати по нотах у благородному пансіоні Харитона Андрійовича та Софії Іванівни (я був тоді років 12 чи 13). Я їх просив, аби вони мені дозволили й самому навчатися у класах. А вони мені запропонували, чи не хочу я до них зовсім перейти жити, навчатися та бути на їхньому вихованні,— що вони приймуть мене як сина. Я погодився,— вони прийняли мене до свого пансіону, істинно-християнського»¹.

Здобувши освіту, Лохвицький у жовтні 1790 р. поступив у Петербурзі на службу копіїстом експедиції державних рахунків Правительствующого Сенату, наступного року був переведений підканцеляристом до Адміралтейської колегії, у 1793-му в чині підпоручика «переміщений у Санкт-Петербурзький гренадерсь-

¹ Терновский Ф. Материалы для истории мистицизма в России//Труды Киевской Духовной Академии.—1863.— Октябрь.— Стр. 169.

кий полк з відкомандируванням до канцелярії князя Зубова для виконання письмових справ»².

Потім був у Вознесенській губернії³ стряпчим з кримінальних справ, у Московській губернії — форштмейстером⁴ і, за поданням senatorів Трощинського та князя Щербатова, які, здійснюючи ревізію губернії, відзначили відмінну службу Лохвицького, у липні 1800 р. одержав чин колезького асесора.

Влітку 1801 р. достроково став надвірним радником — за «поспішне повідомлення» та участь у припиненні морової язви, що лютувала в околицях Кам'янця-Подільського, а в грудні був відданий... під суд — *«за безпідставний донос про зловживання Московського обер-форштмейстера»*. Однак у жовтні 1804 р. його доноси були визнані цілком обґрунтованими.

У березні 1806-го Лохвицького призначили радником Кронштадтського відділення рахункової експедиції Адміралтейської колегії, у липні-вересні 1808-го він служив правителем канцелярії адмірала Ханикова, брав участь у морському поході.

У 1816 р. став начальником 1-го відділення рахункової експедиції і отримав чин статського радника (чиновника 5-го класу), але вже наступного року — *«за посадові упущення складанням невірних довідок за справою казенного підрядника Косаковського⁵, за подання цих довідок повз керуючого Експедицією та за донос на нього, визнаний виконуючим посаду державного контролера несправедливим, за Височайшим повелінням відсторонений від посади та відданий під суд»*.

Лохвицький не змирився з цим рішенням і писав імператору Олександрю I:

«Глас народу — глас Божій. Чую, що ти, великий государ, любиш правду та тих, хто її роблять і говорять істинно. Тепер я вдруге віддаюсь тобою під суд не лише невинно, але ще за вірність до тебе й за любов до збереження казенного інтересу. Як ваша величність зволили бачити минулого року у моєму формулярі, що першого разу суджений був, нібито за безпідстав-

² ДАК, ф. 299, оп. 1, спр. 6.

³ Місто Вознесенськ, засноване 1789 р., було адміністративним центром губернії, ліквідованої у 1796 р. Нині — місто у Миколаївській області.

⁴ Чиновник з лісового господарства.

⁵ Йшлося про недопоставку кушцем у 1801–1802 рр. казенного хліба.

ний донос, який сам по собі не є злочин, але помилка. Однак три роки страждав я під судом, який знайшов, що я через донесення рапортами по команді зберіг значну кількість казенних лісів. Тепер повелено судити мене, нібито за неспокійний донос головному моєму начальникові, виконуючому посаду державного контролера фон-Братке. Тобі, государ імператор, відомо, що по службі немає доносів, а якщо рапорти називатимуться доносами,— то означає називати рух посади не своїм іменем або з невідання, або умисно, проти совісті, у порушення законів, ображаючи службу за присягою на вірність перед Богом. Тепер наслідуюся донести вашій величності: я відданий суду за те, що за справою купця Косаковського відшукав справи і книги, що запропали до вступу мого на посаду»⁶.

І от історія 15-річної давнини повторилася. Її засвідчено у формулярному списку Лохвицького за 19 квітня 1819 р.— «за Височайше затвердженим визначенням Державної Ради, яким визнано, що відступ Лохвицьким від порядку служби та упуцнення у складанні відомостей не мають у собі ані умислу до утаєння чого-небудь, ані особливої важливості й тоді ж виправлені, і що діями його керувала ревність до користі казни, що сприяла відкриттю неабиякого казенного інтересу, який без цього може бути залишався або у невідомості, або у приватних руках,— від справи залишений вільним». І як компенсація — орден св. Володимира 4-го ступеня та повеління Олександра І сплачувати надалі Лохвицькому жалування та квартирні, що отримував за останньою посадою начальника відділення,— 2500 рублів на рік.

Про усе це та багато іншого Лохвицький записав у своєму щоденнику під назвою «Записки, самою істиною совісті навіяні,— для пам'яті». Цей твір згодом дав підстави вважати Лохвицького містичним письменником, а викладене ним додати до матеріалів з історії масонства в Росії. Записки починалися 24 квітня і продовжувалися до 4 листопада 1798 р., потім — від квітня 1808-го по серпень 1819 р.

На сторінках щоденника Лохвицький розповідав про свої сновидіння, передчуття і пророцтва, згадував відомих діячів

⁶ Терновский Ф. Материалы для истории мистицизма в России//Труды Киевской Духовной Академии.— 1863.— Октябрь.— Стр. 170-171.

масонства — Новикова, Гамалію, Лабзіна та інших, з якими був знайомий. Одночасно була спроба ще одного щоденника — «Записка, що трапиться з нового сторіччя зі мною», де його автор представлений дещо в іншій іпостасі⁷.

«Записка...» починається наступним: «1801 рік. Січня у 1-й день. Цієї ночі бачив я вві сні Христа Спасителя сина Божого. [...] Він зовсім подібний усім людям! Зростом невеликий, не товстий й не худий, красив, чистий, чорнуватий, борідка маленька. Після цього я почав сумніватися у цьому баченні». А наступний запис такий: «1805-го року. 1-е січня в Новий Рік був я в обідні у Палаці — обідав у графа Володимира Григоровича Орлова»⁸. І — все.

Доктор російської історії Терновський писав у 1863 р.: «Живо уявляється нам образ Лохвицького. Бідний та самотній дивак, що дивиться на світ крізь призму своїх містичних мрій,— і разом з тим людина з живими та щирими релігійними переконаннями, Лохвицький служить доволі повним представником сильних та слабких сторін того напрямку, якому він був вірним протягом свого життя. Теплою свого внутрішнього життя, просякненого релігійністю та гуманністю, Лохвицький висловив силу містицизму; своєю непрактичністю та браком здорового погляду на речі — його слабкість»⁹.

1823 р. Кіндратій Андрійович і Марія Гаврилівна Лохвицькі переїхали з Петербурга до Києва. Тоді ж у жовтні вони придбали на Подолі дерев'яний будинок на вулиці Спаській.

А за рік до того, у 1822-му, подружжя склали спільну духівницю: «Роздумуючи про тлінність та нетривалість життя цього та про те, що межі його від нас утаєні, розсудили з подружньої любові та взаємної один до одного поваги, вчинити це духовне розпорядження, яке має служити відверненню від нас усяких ускладнень, що можуть бути, та з яких би то не було боків зазіхань».

Лохвицькі записали, що усе їхнє спільне майно має перейти до того, хто після смерті одного у живих залишиться, і щоб

⁷ Апаньєва Т. «Журналы и дела» Кондрата Лохвицкого//Киевский альбом: исторический альманах, выпуск 3.— К., 2004.— С. 31–33.

⁸ ІР НБУВ, ф. 160, № 1664.

⁹ Терновський Ф. Материалы для истории мистицизма в России//Труды Киевской Духовной Академии.— 1863.— Октябрь.— С. 203.

«ані ближчим родичам, ані кому іншому в потомство під жодним виглядом та приводом не вступитися, а залишити спадкоємцю у безперешкодному володінні та розпорядженні усім»¹⁰. Свідками при духівниці були поет і перекладач, член чотирьох масонських петербурзьких лож Петро Кайсаров та граф Сергій Салтиков.

При затвердженні тестаменту у Санкт-Петербурзькому суді 15 травня 1823 р. треба було оголосити вартість майна заповідачів, від чого залежала сума податку за здійснення акту. Лохвицькі назвали 50 тис. руб. асигнаціями, що дорівнювало 14285 руб. 72 коп. сріблом¹¹. І у тому ж травні Лохвицький був за Височайшим повелінням зарахований до герольдії, поки не отримає призначення на нове місце. Після цього вони поїхали до Києва, а чому так вирішили, Лохвицький не розповідає.

Можна припустити, що головним було охолодження до масонства з боку імператора Олександра І, при якому воно колись відродилося. У 1822-му він повелів заборонити масонські ложі і таємні товариства, й відтоді усі службові особи мусили давати підписку про неналежність до них. Отже, у Києві — спокійніше, до того ж у Марії Гаврилівні тут рідна сестра з сім'єю.

У 1824 р. Кіндратій Андрійович подав прохання дозволити йому «розкривати з-під землі старожитності». Дозвіл отримав — і відкрив фундаменти Десятинної церкви¹²; потім розкопував місце, де, на його думку, святий Володимир встановив хрест, а пізніше було споруджено церкву в ім'я Воздвиження Животворящого Хреста, але марно, бо нічого визначного не знайшов; у 1832-му розкопав Золоті ворота, і Микола І сказав: «Пам'ятник гідний збереження»; у 1833 р. копав старокиївський захисний вал і відкрив фундаменти Ірининської церкви; а ще — «всюди встромляв свого носа»¹³ у міські справи. Втім у формулярному списку записано, що «під час лютування в Києві

¹⁰ ЦДІАКУ, ф. 486, оп. 5, спр. 258, арк. 16–17.

¹¹ ЦДІАКУ, ф. 486, оп. 1, спр. 11412.

¹² У травні–листопаді 1826 р. відкриті фундаменти Десятинної церкви досліджував за направленням Академії мистецтв художник Микола Єфімов.

¹³ *Ананьева Т.* «Журналы и дела» Кондрата Лохвицкого//Киевский альбом: исторический альманах, выпуск 3.— К., 2004.— С. 32.

холери обраний попечителем 3-ї частини 1-го кварталу 2-ї дільниці й цей обов'язок виконував з 30 листопада 1830-го по 21 листопада 1831 року»¹⁴.

А раніше, у липні 1829 р., Лохвицький подав губернатору Катериничу скаргу на аптекаря Паціорковського. Він звинуватив його у тому, що в аптеці продали ліки проти лишайів на руках, які зашкодили йому. Губернська медична управа перевірила, якими медикаментами лікували Лохвицького, порушень не виявила й у січні наступного року доповіла губернатору, але забула про скаржника.

Однак Кіндратій Андрійович був не з тих, хто зупиняється, й 18 березня 1830 р. звернувся з проханням вже до військового губернатора Княжніна:

«Не насмілюся б утруднювати цим проханням, якби б не обов'язок був причиною шанувати щасливий жереб влади, зверху покладений на Вас, правити правосуддям київських судів. Погляньте на судочинство карне Київської медичної управи за скаргою моєю від 22 липня минулого року про відпуск отруйних ліків, – під виглядом нешкідливих, за правом ручного продажу, з аптеки Паціорковського не тільки мені, але й поміщику у Афендіку шкоду заподіяли.

Ця управа досі не оголошує мені свого рішення, за наказом київського цивільного губернатора, як про те він мені оголосив. Удостойте наказати кому слід не позбавляти мене права бачити те рішення медичної управи й мати його за печаткою на законній підставі, а по розгляді пошанувати мене резолюцією»¹⁵. На жаль, в архівах не знайдено документів щодо завершення цієї історії з «отруйними» ліками.

1 грудня 1834 р. генерал-губернатор Левашов призначив Лохвицького, на його прохання, чиновником особливих доручень, але без платні, «на своє утримання». Втім, Кіндратій Андрійович звертався після того до Левашова, щоб той йому платив, й графу доводилося нагадувати, що він же сам просився на посаду без жалування.

Наприкінці грудня 1834-го міністр внутрішніх справ Блудов відрядив до Києва чиновника Циммермана для проведення ревізії Київської казенної аптеки.

¹⁴ ДАК, ф. 299, оп. 1, спр. 6.

¹⁵ ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 3331.

Циммерман, у свою чергу, подав генерал-губернатору краю Левашову доповідну записку такого змісту: *«Маючи на увазі успішну та корисну для казни дію по справах ревізії Київської казенної аптеки, прошу, якщо це можливо, призначити членом комісії у цій справі чиновника 5-го класу Лохвицького»*¹⁶. Прохання петербурзького ревізора було задоволено.

І вже 16 січня 1835 р. Лохвицький написав графу Левашову про «казенний інтерес», пов'язаний із приміщенням для аптеки:

«Про користь казенну я повідомив присланого чиновника особливих доручень міністра внутрішніх справ Циммермана. Розрахунок цієї користі наступний. Казна асигнувала на спорудження будинку для казенної аптеки в Києві 166 тис. рублів, тепер за наймання будинку для аптеки сплачують по 5 тис. руб щорічно. Я вважаю, що для казни буде вигодною купити на Подолі кам'яний двоповерховий будинок у п. Левицької за 30 тис. руб., такою самою величиною, як і той, що наймається. А якщо полагодити його та побудувати лабораторію та комори за 30 тис. руб., то будинок казенної аптеки коштуватиме 60 тис. руб., а тому 100 тис. руб. у казні збережуться для процентів. Між тим 5 тис. руб., які щорічно казна сплачує за наймання приватного будинку, придбає протягом десяти років й 60 тис. руб., витрачені на придбання будинку. Та на 100 тис. руб. процентів отримає стільки ж. Отже казна матиме будинок казенної аптеки з вигодою надзвичайною. Якщо благоугодно буде апробувати цей план по секрету для недопущення інтриг, то я з п. Левицької візьму підписку, що вона нікому не продасть свого будинку, окрім казни за 30 тис. руб. до придбання його».

Вже наступного дня Левашов доручив цивільному губернатору оглянути нерухомість полковниці Анни Левицької. Виявилося, що її двоповерховий кам'яний будинок знаходиться поблизу Дніпра, але на слабкому насипному ґрунті й має тріщини у фундаменті. До того ж садиба замала, щоб побудувати тут приміщення для лабораторії та інших служб.

Проте Лохвицький не погодився з висновком медичної комісії та архітектора Кедріна й оскаржив його перед Левашовим.

¹⁶ ЦДАКУ, ф. 442, оп. 67, спр. 13.

А Левицька звернулася ще й до дружини генерал-губернатора. Вона просила допомогти продати будинок казні для аптеки і запевняла, що він коштував їй 45 тис. руб., а вона погоджується віддати за 30 тисяч. Однак ніщо не допомогло, бо ті, від кого залежало прийняття рішення, не піддалися на дуже сумнівні запевнення Лохвицького щодо «казенного інтересу».

3 серпня 1835 р. Лохвицький звернувся до генерал-губернатора Гур'єва, який лише у червні був призначений до Києва, з проханням порушити клопотання про нагородження його за бездоганну 45-річну службу особливою відзнакою. До прохання Кіндратій Андрійович додавав свій ретельно складений послужний список, підписаний ...ним самим. І описи етапів служби та заслуг Лохвицького були у ньому колоритнішими та виразнішими, ніж в інших списках.

Наприклад, у Вознесенській губернії він був не просто «стряпчим з кримінальних справ»¹⁷, а «виконував посаду губерньського прокурора». Побороти епідемію у Кам'янці-Подільському у 1797 р. вдалося лише завдяки тому, що Лохвицький, *«перебуваючи у тому краї, першим доповів, і після цієї доповіді зроблені були належні заходи, які мали благополучний успіх»*.

У послужному списку містився такий опис подвигів Лохвицького у морському поході 1808 р. проти англійців та шведів:

«З 16 червня від Кронштадта до Гангута та Балтійського порту по 20 вересня на кораблі «Благодатний», а з того числа на кораблі «Гавріїл» знаходився. 15 серпня під час цієї компанії відряджений з командою охочих на острів Малі Роги проти супротивників англійців, що оволоділи кораблем «Всеволод», притому, перебуваючи й у самому бойовищі, примусив англійців вогнем з рушниць з берегу запалити корабель й відійти геть, внаслідок чого артилерія та частина екіпажу начальством ескадри зараховані відбитими у противника. Під час цієї битви від удару з гармати ядром з корабля «Всеволод» о край кам'яного берега поранений контузією у праву руку. За ці подвиги за поданням начальства ескадри міністр морських справ запропонував Адміралтейств Колегії після оцінки врятованих

¹⁷ Чиновник з нагляду за ходом справ.

речей нагородити законною частиною, про що й дав 3 березня 1809 р. віце-адмірал Ломен особливе свідоцтво»¹⁸.

Гур'єв наказав підготувати папери для подання на нагородження Лохвицького. А спершу, як водилося тоді за правилами діловодства, треба було надіслати запити до Санкт-Петербурга, Москви та Херсонської губернії¹⁹ — до відомств, які фігурували у послужному списку, доданому Лохвицьким.

Але якась дивовижна обставина — майже усі відповіли, що у перевірених справах немає згадок про чиновника Лохвицького! Лише в одному відомстві було виявлено попередній за часом формулярний список, але написаний знову ж таки самим Лохвицьким.

Справа затягнулася на три роки й 18 лютого 1838-го Кіндратій Андрійович повторив свою «доповідну записку» — тепер уже на ім'я нового генерал-губернатора Бібікова, який устиг попрацювати у Києві лише півтора місяці.

На відміну від попередника, Бібіков не примусив довго чекати і 30 травня підписав вказівку міській поліції: *«Наказую об'явити Лохвицькому, який явився до мене зі словесною скаргою на довготривале неподання його до відзнаки бездоганної служби за поданими попереднику моєму та мені доповідними записками, що за довідками з переписки з цього предмету виявляється неможливим подання його до відзнаки»²⁰.*

4 липня 1838 р. Лохвицького було звільнено від обов'язків чиновника з особливих доручень при генерал-губернаторі, а наступного року він попросив Бібікова видати йому атестат про службу. Але принциповий Дмитро Гаврилович відмовив, нагадавши, що раніше підписав на нього формуляр.

Мабуть, останньою документальною згадкою про «міську діяльність» Лохвицького є розпочата ним наприкінці 1839-го справа про те, що у сусідньому з ним будинку небезпечно топлять піч, з труби вилітають іскри, а тому у нього може статися пожежа. Будинок цей належав дійсному статському радникові Брилевичу, й Кіндратій Андрійович у своїй заяві зажадав, щоб

¹⁸ ЦДІАКУ, ф. 442, оп. 297, спр. 115.

¹⁹ До Херсонської губернії на той час належало місто Вознесенськ, де раніше служив Лохвицький.

²⁰ ЦДІАКУ, ф. 442, оп. 297, спр. 115.

«Київська міська палата благоволила наказати кому слід застерегти Брилевича від небезпечного опалення будівель руської хати та флігеля», зобов'язавши його підпискою, якщо будинок Лохвицького буде спалений, то Брилевич зобов'язаний заплатити йому 100 тис. руб., тому що у нього «живописних картин у будинку більше ніж на 90 тисяч рублів з меблями та іншим майном»²¹. На щастя, пожежа не затьмарила останні 10 років життя Кіндратія Андрійовича.

Лохвицький помер 11 вересня 1849 р., його відспівано у церкві Миколи Набережного і поховано на Щекавицькому кладовищі. Його дружина Марія Гаврилівна пережила Кіндратія Андрійовича на три з половиною місяці й померла 67-ми років. Їхній будинок на Спаській вулиці душоприказники продали за 4 тисячі рублів сріблом купцю Фадею Попову²².

²¹ ДАК, ф. 19, оп. 1, спр. 1899.

²² ЦДІАКУ, ф. 486, оп. 5, спр. 261, арк. 68.

Яніна ПУЧКОВА,
*старший науковий співробітник відділу фондів
Музею історії міста Києва*

ЗЕЛЕНА ПЕРЛИНА КИЄВА

Ботанічні сади — біологічні науково-дослідні заклади, де зібрано великі колекції представників місцевої, вітчизняної та іноземної флори з метою їх вивчення, культивування, акліматизації та створення нових форм.

У Західній Європі попередниками ботанічних садів були монастирські сади, в яких культивували лікарські рослини. Перший ботанічний сад засновано в м. Салерно (Італія) 1309 р. В Україні найстаріший аптекарський горбд було висаджено в Лубнах 1714 р.

Питання створення ботанічного саду в Києві постало вже під час підготовки до відкриття університету. За легендами, територія, де розміщувався ботанічний сад, належала Либеді — сестрі засновників міста — Кия, Щека та Хорива. Її ім'ям названо колись повноводну та широку річку, що впадає у Дніпро. Саме тут, на лівобережному схилі долини Либеді, й було розбито університетський сад. 8 серпня 1833 р. прийняли офіційне рішення «... на перевозку ботанического сада бывшего Волинского лицея из Кременца в Киев».

Професора ботаніки В. Бессера, який завідував ботанічним садом Волинського ліцею у Кременці, після закриття закладу і організації на його базі Київського університету призначено директором університетського саду в Києві.

З Кременця та інших місць до університету почали надходити рослини. За реєстром 1834 р. було прийнято 513 рослин 34 видів, які розмістили у Царському саду.

Лише у 1839 р. Київський навчальний округ дозволив закласти тимчасовий ботанічний сад. Цю справу доручили завідувачу кафедрою ботаніки університету професору Р. Траутфеттеру, який з 1838 р. обіймав посаду директора саду.

Аби університетський ботанічний сад якнайкраще забезпечував навчальний процес, його слід було розмістити поряд з університетом. Оглянувши запропоноване архітектором В. Бе-

ретті місце, перший ректор університету М. Максимович писав до Ради університету: «... место сие безводно, находится на полуденном жару солнца, выставлено на острые ветры, но если бы было дозволено употребить большую сумму денег, то из сего места можно было сделать хороший сад».

Професор ботаніки Р. Траутфеттер, добре обізнаний із садовою справою, одразу ж налагодив зв'язки з ботанічними садами Росії і Західної Європи. Після детального вивчення місцевості біля університету наприкінці травня 1839 р. там висіяли насіння, одержане з різних ботанічних садів. Тож уже взимку 1840 р. Траутфеттер мав змогу ділитися з іншими ботанічними садами насінням трав'янистих рослин, вирощених у тимчасовому саду. Через рік (1841) сад дістав статус постійного.

Ботанічний сад з перших років створення сприяв розвитку садівництва. 1841 року тут організували школу садівників. Закладення Ботанічного саду сприяло і започаткуванню спеціалізованої наукової бібліотеки.

19 липня 1846 р. розпочато будівництво оранжереї Ботанічного саду за планом архітектора Лауфера. За оранжереями збудували тераси, де висадили одержані з-за кордону найрідкісніші дерева, кущі, трав'янисті рослини. Тут же висадили і троянди. До 1850-го завершили впорядкування саду.

На східному бугристому боці було закладено арборетум, який зберігся до наших днів. Для закріплення горбів та ярів при формуванні Ботанічного саду висадили місцеві дерева. Виконували тяжку роботу кріпаки з найближчих містечок та сіл.

Велику увагу Р. Траутфеттер приділяв розведенню винограду, абрикосів і персиків. Виноград привозили здебільшого з Білої Церкви, яка на той час вважалася північною межею поширення цієї рослини. З Криму київський губернатор І. Фундуклей привіз 63 найбільш ранні сорти виноградної лози.

Та суворої зими 1846 р. виноград вимерз. Лише 15 сортів виноградної лози виявилися цілком придатними для розведення в умовах Києва. З ботанічного саду вони поширилися на інші київські садиби та села, прилеглі до Києва.

Велика робота, проведена Р. Траутфеттером в Університетському ботанічному саду в перші роки його організації, сприяла його широкій популярності не лише в нашій країні, а й за кордоном. 1852 р. директором саду став професор О. Рогович.

На той час сад мав 419 видів дерев і кущів; 1725 — оранжерейних рослин, 8457 різновидів та 2685 видів одно-, дво- та багаторічних трав. Відтак за 10 років існування сад Київського університету за кількістю зібраної у ньому флори посів одне з перших місць у країні.

Після О. Роговича Ботанічним садом кілька років (1868–1871) завідував професор Я. Вальц, який неодноразово звертався до Правління університету з проханням виділити рослини з Ботанічного саду на озеленення Києва.

Засновники саду, зважаючи на потреби навчального процесу, приділяли неабияку увагу вирощуванню рослин давньої флори. На місці закладення саду зібрано цілу скарбницю реліктових рослин.

Науково-дослідна та просвітницька роботи тривали під керівництвом одного з найталановитіших ботаніків того часу І. Борщова, який завідував Ботанічним садом з 1871 по 1878 р. На жаль, передчасна смерть від висипного тифу, на який захворів учений, доглядаючи поранених під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. обірвала його наукову і громадську діяльність.

Не менше знань і таланту щодо дослідження місцевої флори доклав і талановитий учений І. Шмальгаузен — з 1879 р. професор ботаніки й директор Ботанічного саду Київського університету. Його відома праця «Флора средней и южной России» є скарбницею ботанічної науки.

Протягом двадцяти років (1894–1914) директором Ботанічного саду був професор С. Навашин, з іменем якого пов'язані світові відкриття в галузі цитоембріології, що принесли всесвітню славу Київському університету та його Ботанічному саду. На цей час Ботанічний сад уже був об'єктом постійної уваги вчених багатьох країн світу. Ботанічний сад привертав численних відвідувачів не лише чудовою колекцією рослин — на його території з 1908 по 1913 р. розміщувався ще й зоопарк.

З 1914 р. завідування Ботанічним садом прийняв професор Університету св. Володимира О. Фомін, який з неабияким ентузіазмом взявся за його реконструкцію, поповнення колекції, переважно оранжерейних рослин, розширення і збагачення гербарію.

Критичним періодом для саду була зима 1919/1920 рр., коли через відсутність палива оранжерейним рослинам загрожувала загибель від морозу. Разом з працівниками саду О. Фоміну вдалося зберегти оранжерейні колекції.

Нині в гербарії Ботанічного музею зберігається колекція із 500 видів рослин, зібраних О. Роговичем під час поїздки Київською губернією.

Висадження кожної нової рослини у Ботанічному саду ім. О. Фоміна рівнозначне великому відкриттю.

Протягом 20 років Ботанічний сад, друкуючи свої щорічні каталоги сім'ян, підтримував наукові зв'язки із багаточисленними садами: Санкт-Петербурзьким, Дерптським, Генсильфорським, Харківським, Казанським, Московським, Віденським, Бреславським, Ерфуртським, Марбурзьким, Геттінгенським, Мюнхенським, Паризьким, Монтел'єрським, Гренобльським, Падуанським.

Не маючи засобів для вирощування живих рослин і тому одержуючи їх у малій кількості, Ботанічний сад університету отримував щорічно їх із вищеназваних садів засобами обміну великої кількості сім'ян, що уможливлювало його розвиток та щорічне поповнення тих рослин, які гинули від морозів, засухи та інших причин.

За наявності у Ботанічному саду достатніх засобів можна було б розвиватися дедалі більше у сприятливих кліматичних умовах м. Києва та досягти статусу одного із найвідоміших вітчизняних садів.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ботанічний сад ім. академіка О. В. Фоміна.— К., 1989 р.
2. Записки Киевского общества естествоиспытателей.— К., 1870 г.
3. Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь.— М., 1947 г.

Олена МОКРОУСОВА,
мистецтвознавець, головний спеціаліст відділу обліку
Київського науково-методичного центру з охорони,
реставрації та використання пам'яток історії,
культури і заповідних територій

РОЛЬ КИЯН В ОЗЕЛЕНЕННІ МІСТА У ХІХ—на початку ХХ СТОЛІТТЯ

*Подобно да Винчи, я верю,
что падение нравов наступает тогда,
когда человек перестает смотреть на природу.*

Антонио Гауди [1]

Людина, що, за мірками Всесвіту, не так давно відійшла від природи, за кілька тисячоліть створила штучне середовище, яке, проте, зберігає тісний зв'язок с природним минулим людства. Не випадково, люди постійно намагаються доповнювати архітектуру осередками природи. Але багато тисячоліть це залишалося привілеєм вищих прошарків суспільства. Головною новацією ХІХ ст. стали муніципальні сади. У Франції парки — це частина урбаністичних проектів створених ще наприкінці ХVІІІ ст., після Великої французької революції, коли деякі сади аристократів було націоналізовано. У Відні «сад відпочинку для людей» було відкрито 1777 р. Найзначнішою програмою створення публічних парків вважається програма барона Османа в Парижі. Префект Департаменту Сени створив нові проспекти, обсажені деревами, розбив понад 40 скверів по всьому місту. У 1852 р. Наполеон ІІІ передав колишній королівський Булонський ліс місту. «...Идея создания островков природы...выходит за рамки простого развлечения: она служит политическим интересам. Что парк являл собой? Он манил, это была иллюзия социальной гармонии... Парки были образцовой попыткой контолировать массы...» [2]

Київ завжди був близький до природи, мав значні зелені території навколо житлових осередків. Малоповерхова забудова, що існувала майже до кінця ХІХ ст., дозволяла місту розчинитися в зелені. Київ за останню третину ХІХ ст. бурхливо

розвивався економічно, з 1870–1880-х рр. активно велося будівництво, прокладалися нові вулиці, розплановувалися садиби, але впорядковувалися й парки, зелені насадження на вулицях. Зростання промисловості в місті і пов'язане з цим забруднення повітря, ущільнення забудови привели суспільство до усвідомлення того, що людина може комфортно існувати лише у тому вільному просторі, який утворюється завдяки паркам, скверам, бульварам, зеленим прибудинковим територіям (садам та палісадникам).

Розвиток озеленення Києва відбувався у загальному руслі європейських. У місті здавна існувало кілька великих садів уздовж схилів Дніпра, які протягом ХІХ ст. розширилися і впорядковувалися. Були і великі приватні парки, в яких дозволялися публічні гуляння (сади Мерінга, Дикого на Лук'янівці та ін.). «Малі зелені форми» — сквери — виникали в Києві лише у другій половині ХІХ ст., часто стихійно. Найчастіше це були засаджені деревами ділянки землі, що залишалися під час планування вулиць. Досить швидко громадські сади і сквери стали важливою ознакою міста, його найціннішою прикрасою, літньою приймальною киян, що проводили тут влітку весь вільний час [3].

На початку ХХ ст., в період зростання урбанізації суспільства, особливої популярності набула ідея міста-саду, яку намагалися втілювати у Європі, створюючи нові поселення, передмістя, що поєднували позитивні якості міста і села. Проте реалії Російської імперії загалом та Києва зокрема не дозволяли реалізувати ці ідеї. *«(...) Нам надо только не упустить то, что есть, и постараться, пока не поздно, заменить унылые пустыри благоустроенными зелеными площадями, дающими городу здоровье и красоту»* [4]*.

Після введення міського положення у 1871 р. сади та урядові сквери відійшли у розпорядження міста. 1881 р. нещодавно створене Товариство садівництва прийняло міські сади та парки за відповідним рішенням Думи у своє завідування. Це було пов'язано з незадовільним становищем парків. Тому Товариство планувало організувати групи наглядачів за кожним садом

* Тут і далі цитати наводяться мовою оригіналу зі збереженням стилістики та орфографії.

окремо і використовувати міські кошти на впорядкування парків і скверів [5]. Ще за контрактом 1858 р. на утримання та охорону дерев, укладеним між містом та садівником, останній мав сам наймати людей для постійного нагляду за насадженнями [6].

У 1887 р. за ініціативи О. Осипова в Києві було влаштовано спеціальну Садову комісію з 19 гласних, першим головою якої став архітектор В. Ніколаєв. Колоритні спомини Осипова дають уявлення про стан зелених насаджень Києва у цей період: у садах паслися корови і свині, на землі спали прочани та жебраки, в Університетському парку сторож розвішував випрану білизну на деревах. З документа 1865 р. щодо огляду посаджених садівником Хрестіані дерев ми також довідуємося про *«заведений между извозчиками и приезжими с возами обычай, привязывать к деревьям лошадей, наносит положительный вред как старым, так и в особенности молодым деревьям, а потому в видах сохранения деревьев на будущее время, с чем тесно связан городской интерес, полезно было бы... оповещать особыми печатными объявлениями о сбережении разсаженных по городу деревьев, составляющих одно из украшений города...»* [7].

У 1888 р. вийшла постанова міської Думи про охорону дерев від худоби, за якою її власники не мали права випускати тварин на схили, відкоси, площі та інші пустопорожні місця. Проте вже через рік міський садівник Жуковський подав рапорт про те, що постанова не виконується [8]. Живу тяглову силу почали поступово замінювати «залізні коні», але й вони завдавали шкоди насадженням. У 1913 р. на Петрівській алеї Царського саду існувала незаконна стоянка автомобілів, водії яких у нетверезому стані влаштовували автоперегони, ламаючи дерева [9].

Міський садівник Новацький повідомляв у 1909 р., що під час проїзду по Бібіковському бульвару поважних гостей поліцейстер наказав відкрити бульвар для публіки і *«в результате оказалось совершенно поломанными 11 садовых скамеек, попорчена и потоптана до неузнаваемости вся растительность...»* [10]. Невипадково Садовій комісії доводилося боротися *«... с ужасным и исторически установившимся враждебным отношением средней и низшей публики к общественным древесным насаждениям. Эта невоспитанность населения заставила усилить надзор, останавливая уничтожавших расти-*

тельность и, наконец, просит содействия полиции... Несмотря на все эти меры, большинство публики до сего времени смотрит на сторожа, охраняющего растительность, как на врага...» [11].

Архівні матеріали подають приклади того, що міська влада дійсно опікувалася зеленими насадженнями. У 1910 р. командир одного з піхотних полків, розміщених у Михайлівському монастирі, захотів проводити військові заняття на Володимирській гірці. Незважно збагнути, чому влада відмовила йому: *«...такие занятия привлекают толпу праздных зрителей, а также наносят существенный вред посадкам, ломая кусты и деревья»* [12]. У 1916 р., під час Першої світової війни, міська влада не дозволила влаштувати бараки для військових на території Пушкінського парку, враховуючи, що *«на устройство парка в течение 25 лет городским самоуправлением затрачено много труда и средств, и что таковой парк является единственным местом для окрестных жителей»* [13].

У 1888 р. Дума прийняла правила про озеленення, за якими усі вулиці міста мали бути обсажені алейними деревами різних порід. Догляд за деревами та їх заміна лягли на плечі домовласників, але по десяти роках надії перетворити Київ на місто-сад не здійснилися. Ініціатор багатьох справ Садової комісії Осипов шкодував, що вулиці Фундукулеївська та Володимирська не стали бульварами. Проте діяльність комісії назагал була успішною. Наприкінці ХІХ ст. в Києві існувало 12 скверів: 6 біля Присутствених місць, по 1 на Подолі, Лук'янівці, біля Кудрявського провулку, на Андріївській горі, по Мало-Володимирській вулиці [14]. У 1902 р. в місті налічувалося вже 29 парків і скверів площею 155 десятин 2295 кв. сажень.

Крім збільшення площі зелених насаджень, голова Садової комісії як один з головних напрямів її діяльності називав відстоювання садів і скверів від *«покушений на их целостность со стороны различных ведомств и городских учреждений»*. Завдяки зусиллям комісії за п'ять років (з 1897 по 1902 р.) вдалося врятувати від забудови Царський сад, сквери на Михайлівській площі, Золотоворітський сквер, частину Бібіковського бульвару, Володимирську гірку та ін. Територія Університетського парку постійно залишалася привабливою для будівництва. Проте

міська Дума не дала дозволу на спорудження тут у 1886 р. Кирило-Мефодіївського дому, а у 1895 р.— Музею мистецтв і старожитностей*. *«Если бы даже половина вышеперечисленных проектов осуществилась, то легко себе представить, во что обратились бы Киевские сады и скверы! Между тем, за отвод места тому или другому учреждению высказывались часто весьма авторитетные и влиятельные голоса, и убедить Думу в необходимости отклонить ходатайство стоило больших усилий, но Садовая комиссия, в большинстве случаев, сумела отградить от сокращения вверенную ей часть территории»* [15].

Звичайно, міська забудова відвойовувала собі простір завжди, але зелені насадження не лише знищувалися, а й створювалися. Процес відбувався більш-менш збалансовано. Ще у 1839 р. для будівництва оранжереї ботанічного університетського саду віддали частину землі, розплановану під приватне будівництво [16]. Траплялося, що міська влада стикалася з небажанням власників віддавати свої квадратні сажні. 1847 р. замість приватних садіб місто влаштувало сквери між Софійським собором і Михайлівським монастирем. Домовласникам виплатили компенсацію за відчужене майно, але гроші влаштували не всіх [17]. У 1880 р. вийшла протилежна постанова міської Думи про продаж ділянок землі у скверах під забудову. Рішення було викликане тяжким фінансовим становищем міста, але ця постанова не була виконана, і сквери збереглися до сьогодні** [18].

Київська міська Дума скликання 1906–1910 рр., значну увагу приділяла своїй діяльності щодо озеленення міста: *«Сады и скверы в жизни города играют весьма серьезную для здоровья населения роль... Вот почему дума.. внимательно относилась к вопросам об урегулировании садов и об увеличении числа скверов...»* У ці роки було розбито сквери на Сінній площі, поблизу Лук'янівської гімназії та публічної бібліотеки; розширено Золотоворітський сквер; подовжено Бібіковський бульвар; впорядковано бульвар на Кузнечній вулиці; розпочалося впорядкування Володимирської гірки [19].

* В результаті його розмістили по вулиці М. Грушевського, 6.

** Щоправда, нині їх знову бажають забудувати.

Проте у частини киян, зокрема, опозиційно налаштованих до складу гласних Думи, існувала зовсім протилежна точка зору щодо діяльності цього органу міського самоврядування: *«...нынешнее городское управление...по-видимому, одержано како-то манией истребления насаждений. (...) я сам был настолько наивен, что ручался за будущих отцов города, что они не пойдут на такую подлость, чтобы истреблять наше богатство, красоту и здоровье населения. Между тем эта подлость совершенна, и не нашлось человека, воспрепятствовать этому вандализму. Только враги способны творить такую подлость»*. [20].

Крім озеленення міст влада Російської імперії намагалася підвищити рівень художнього оформлення зелених зон. 1912 р. до київського міського голови надійшов лист з канцелярії імператорської академії мистецтв *«...о желательности постановки в садах и скверах... культурных произведений»*, що мало на меті прикрашення міст, виховання художнього смаку та сприяння розвитку скульптури [21]. Проте міська влада не поширила цю пропозицію на Київ, не маючи, вочевидь, коштів на перетворення його парків на «Літні сади».

Нагадаємо, що і представники імператорської фамілії не залишалися байдужими до справ озеленення Києва. Невипадково парк перед Маріїнським парком був розпланований за наказом імператриці Марії Федорівни, яка *«... изволила неоднократно замечать, что находящаяся между дворцом и зданием Киевской крепости обширная площадь имеет весьма пустынный вид и что было бы гораздо благообразнее засадить эту площадь деревьями, которые закрывали бы собою крепостные постройки. (...) устроенный на площади парк вознаграждал бы жителей за ту часть городского сада, которая отделена ко дворцу. (...)»* [22].

Велике значення для озеленення міста мала приватна ініціатива киян — крупних та дрібних домовласників і пересічних мешканців. Власник садиби по вулиці Михайлівській Олексій Лєсков пропонував влаштувати сад напроти Присутствених місць (частково за власні кошти), піклуючись не лише про свою користь, а й про мешканців Києва. Скарга іншого київського домовласника вплинула на впорядкування бульвару на вулиці Кузнечній, який ще у 1916 р. слугував *«свалкой грязи с улицы,*

а ведь здесь целый день проводят масса детей, которые играют здесь и с лопаточками и лепят караван из грязной, противанной нечистотами земли» [23].

Домовласники вулиці М. Грушевського вели тривале листування із санітарним комітетом з приводу антисанітарного стану скверу по вулиці*, який *«исполняет назначение уличного отхожего места»*. Вони пропонували розширити і впорядкувати сквер, що було зроблено у 1887—1888 рр. [24]. Проте ці роботи викликали і невдоволення окремих киян: *«...Забота городского управления о «скверном деле» весьма похвальна, но зачем же было при этом устраивать мышеловку для проходящих по Александровской горе»*. Виявляється, лише нижня хвіртка до скверу була відкритою, а верхню, напроти будинку Мандельштама**, — зачинено, тому люди, підіймаючись вгору, потрапляли у мишоловку [25].

Вдавалося киянам і відстоювати сквери від забудови. 1900 р. мешканці вулиць Великої Житомирської, Рейтарської та Стрітенської не дозволили виділити зелену ділянку під Станцію швидкої медичної допомоги у місці, де сходилися Велика Житомирська та Стрітенська вулиці. Сквер цей існував на той час понад 20 років і був єдиним зеленим осередком місцевості. *«Поэтому вырубить этот сад и застроить его под означенную станцию — значит заменить сад конюшней, что, конечно, не усилит гигиеничности этой части города. (...) Ведь этот сквер, никому не мешал, приносил пользу всем жителям этой части города и украшал ее и вдруг в угоду Обществу подания помощи надо его вырубить и лишить нас всех этих удобств. Не застраивать площади, а освободить их от застроек, иначе говоря оздоравливать легкие города — вот это задача современного общества» [26].*

Відігравали кияни значну роль не лише у збереженні, а й у створенні нових скверів, хоча не завжди приватна ініціатива мала успіх. На Жилинській вулиці, поруч із садибою № 43, протягом багатьох років існувало вільне від забудови місце, віддане під лісові склади. У 1895 р. жителі Жилинської та прилеглих вулиць просили міського голову влаштувати тут невеликий ри-

* Приблизно на місці, де нині стоїть Музей українського мистецтва.

** Вул. М. Грушевського, 8/16.

нок, який міг би поліпшити побут мешканців району [27]. Це прохання було відхилено, а місце так і залишилося занедбаним. Тому 1911 р. мешканці знову звернулися до міської влади, бажаючи мати замість складів сквер. Садова комісія дала згоду на влаштування скверу, але за рахунок самих домовласників, які не змогли знайти коштів [28].

1890 роком датоване звернення домовласників Обсерваторного провулку до міської Думи з проханням спланувати гору біля Обсерваторного провулку над вулицею Бульварно-Кудрявською [29]. У документі зазначалось, що гора, *«загораживающая Обсерваторный проулок, дает нам большое препятствие и неудобства во время осени и весны, (...) обезображивает улицы и обесценивает наши имущества. Кроме того, все праздношатающиеся имеют притон на этой горе, от чего происходят всякого рода безобразия»*. У заяві висловлювалося побажання влаштувати сквер по Бульварно-Кудрявській вулиці, напроти Обсерваторного провулку. Такий сквер в подальшому було дійсно влаштовано, про що свідчить викопіювання з плану Києва, складеного у січні 1914 р. Домовласники вулиці Бульварно-Кудрявської зібрали на його облаштування 900 рублів [30].

З подібними ініціативами виступали і мешканці Печерська, наприклад, щодо впорядкування занедбаної площі (в районі сучасної площі Слави) і влаштування там скверу [31] та з приводу озеленення ділянки на розі вулиці Суворова і Московської, за яку позивалися місто та інженерне відомство [32].

Але не завжди міська влада погоджувалася з ініціативою киян поліпшити їхній побут облаштуванням нових зелених зон. Так, під розпланування скверу не віддали у 1916 р. брудну площу перед Христо-Воздвиженською церквою, на початку Верхнього Валу. Цікаво, що у заяві жителів особливо підкреслювалася необхідність соціальної рівності у питанні озеленення міста: *«дать возможность детям беднейшего населения воспользоваться теми же благами, какими пользуются в центральной части города, где довольно много устроено городских скверов»* [33]. Місто ж вирішило, що ця територія більше підходить як доповнення до привозу Житнього ринку* [34].

* Ця територія Подолу навколо ринку і сьогодні залишається вкрай занедбаною.

Одним з важливих зелених осередків, що зберігся і до сьогодні, став сквер на розі вулиць О. Гончара та Чеховського провулку, у влаштуванні якого значну роль відіграла київська громадськість. Вдало розташований сквер став важливим елементом неокласицистичного архітектурного ансамблю будинків по вул. О. Гончара, 55-а та 55-б (архітектор О. Кобелєв), характерною рисою просторової композиції навколишніх вулиць.

Поява скверу пов'язана з прокладенням наприкінці 1890-х рр. вулиці Чапаєва (Святославської). Вона з'явилася на місці засипаного Афанасіївського яру, у стародавній балці, яка належала до системи річки Либідь. Нова траса призначалася «для врегулювання стічних вод, які йшли з узвищів» та «оздоровлення місцевості», оскільки яр постійно перебував в антисанітарному стані [35]. Питання про впорядкування і благоустрій кінцевих садиб вулиці та прилеглої до них міської «пустопорожньої» землі неодноразово піднімалося місцевою владою та мешканцями у 1900–1910 рр.

1907 р. мешканці осередку занепокоєно звернулися до Садового відділення міської управи: *«На углу Святославской и Мало-Владимирской улиц находится пустопорожний клинообразный участок городской земли, представляющий собою в настоящее время в полном смысле «мерзость запустения». Здесь собирается всякий сброд, скапливается мусор и отбросы с соседних усадеб и весь участок своим невзрачным, крайне запущенным и антисанитарным состоянием только портит обший сравнительно благоустроенный вид прилегающих улиц. Участок этот негоден под застройку, так как имеет насыпной грунт. В виду этого мы... обращаемся в Киевскую городскую Думу с коллективным ходатайством принять неотложные меры к благоустройству указанного ...участка... и с этой целью разбить здесь на всей его площади сквер, что, помимо благоустройства, несомненно будет также способствовать поднятию санитарного состояния всей окружающей местности»* [36]. Садова комісія вирішила відхилити клопотання, мотивуючи це тим, що ділянка ще може знадобитися місту*. Невдовзі, 1909 р., до Київської міської поліції було подано рапорт

* Дійно, у 1910 р. її частину виділили під будівлю Вищих жіночих курсів.

пристава Старокиївської поліційної дільниці, у якому зазначалося: «...Городской земли здесь большое количество и из нее можно извлечь значительную для города выгоду, отдав ее в аренду под огороды или же засадить деревьями и устроить сквер, чем значительно оздоровилась бы эта местность» [37].

Виникнення скверу тісно пов'язано з будівництвом споруд Вищих жіночих курсів (О. Гончара, 55-а) та Київського відділення Російського технічного товариства (О. Гончара, 55-б). Його планування здійснювалося за активної участі керівництва цих закладів та домовласників приватних сусідніх садіб. Інформація про Чеховський сквер почала з'являтися у пресі невдовзі після відведення ділянок під будівництво Вищих жіночих курсів та Київського технічного товариства. Всі три об'єкти розглядалися разом, як певний комплекс. Місцеві газети за 1911 р. писали: «Городской управой решено устроить в тупике, образуемом в месте пересечения Мало-Владимирской и Святославской небольшой сквер. Рядом со сквером, фронтом по Мало-Владимирской улице, отведено городом место для постройки здания Киевского технического общества: далее пройдет продолжение вновь прокладываемого здесь Чеховского проулка, а следующий угол будет занят зданием киевских женских курсов» [38].

23 жовтня 1913 р. правління жіночих курсів звернулося до київського міського управління з проханням виділити для них вільну землю перед будинком під влаштування скверу, оскільки «до правления курсов дошли тревожные слухи, что вышеупомянутую свободную землю предполагают утилизировать для других целей, а именно для постройки на ней зданий» [39]. У цьому ж листі підкреслювалося що архітектором О. Кобелевим під час проектування будинку «...обращено особенное внимание на согласованность в стиле с фасадом строящегося напротив дома Императорского технического общества, т.к... остающаяся свободною между двумя зданиями городская земля была предназначена на устройство сквера. Правление...Высших Курсов в этом отношении не щадили средств и не ставили строителю никаких препятствий, желая дать своим зданием новое достойное украшение г. Киеву» [40].

Однак це звернення, у якому йшлося про розширення садіб курсів, було відхилено, оскільки «...нет основания полагать,

что город, стремящийся к разумной и красивой застройке, не осуществит своего намерения дать этому району надлежащего вида сквер. Нахождение той массы учебных и общественных учреждений почти в одном месте, как — Высшие Женские Курсы, Императорское техническое общество, Художественно-учебная мастерская печатного дела (просит у города усадьбу рядом с Техническим обществом), Общество скорой помощи учащимися в высших учебных заведениях (просит городскую усадьбу по ул. Святославской, 10**), Учительский институт — налагает на город обязанность озаботиться о здоровом состоянии этой местности, хотя бы устройством хорошего сквера или парка» [41].*

В газетах за 1913 р. також повідомлялося про влаштування в наступному році так званого Чеховського скверу [42]. На одному з планів кварталу позначено ділянку Вищих жіночих курсів, ліворуч провулок, що проектувався, за ним — сквер, який навкіс перетинала мостова [43]. Але з початком Першої світової війни роботи було призупинено. У березні 1914 р. до міської управи подало заяву Київське відділення Російського технічного товариства, спонукаючи владу до активніших дій: *«...стремясь к улучшению и приведению в благообразный вид территории, прилегающей к дому общества., обращается... с покорнейшей просьбой сделать зависящее распоряжение относительно разбивки и устройства сквера., а также относительно замощения Святославской улицы. (...) Так как благополучие дома Общества зависит от благоустройства всего прилегающего района, то оно весьма и весьма озабочено скорейшим приведением этого района в культурное состояние и, со своей стороны... готово прийти некоторой суммой денег на помощь сему необходимому делу. Полагаясь на сочувствие городского самоуправления, Техническое общество питает надежду, что его настоящая просьба, вызываемая насущной необходимостью общаго благоустройства местности, которая в будущем украсит район, до сих пор непроходимый, не останется без исполнения и благосклонного внимания» [44].* Проте й у вересні 1914 р. ди-

* Ділянку не було надано.

** Ділянку не було надано.

ректор курсів знову просив провести благоустрій цієї території: *«Площадь перед зданием курсов... находится в таком состоянии, что не только проезд, но и проход к подъезду здания крайне затруднен, а в дождливую погоду — прямо невозможно»* [45].

Курси, товариство та домовласники прилеглих ділянок по вулицях О. Гончара, Б. Хмельницького, Чеховському провулку не обмежувалися заявами, а й збирали кошти для ведення справи. Вищі жіночі курси надали найбільше — 2000 руб. на влаштування металеві решітки, технічне товариство виділило 200 руб. Власник садиби № 60 по вулиці О. Гончара, професор М. М. Лапинський, дав 500 руб., десятки інших домовласників — від 25 до 50 руб. Роботи планувалося розпочати у квітні 1915 р. Восени цього року мостовим відділенням управи вже був зведений цегляний цоколь на площі. Але вже у січні 1916 р. цемент цоколя почав осипатися, тому Садове відділення управи вираховувало у підрядника кошти на ремонт [46].

У 1916 р. в будинку Технічного товариства розмістився шпиталь, головний лікар якого скаржився, що пораненим важко проводити літні дні в кам'яному будинку, а поруч зі шпиталем є міське порожнє місце, де можна облаштувати майданчик. Земельна комісія постановила надати ділянку шпиталю до закінчення війни за умов її планування під наглядом міста [47].

Фотографії скверу дають уявлення про його вигляд у першій третині ХХ ст. Тут існували незаасфальтовані доріжки, дерев було мало, переважали кущі та трава, стояли лавочки.

Сквер площею майже 2 га був остаточно впорядкований у 1920 р. 1926 р. сюди перенесли фонтан з Софійської площі. У 1934 р. продовжена Тимофіївська вулиця (М. Коцюбинського) перетнула сквер, частину якого забрали також під будинок літераторів (РОЛІТ). Тому у 1930-х рр. в документах вже йшлося про неприпустимість віддавати сквер під нове будівництво. Навіть пропонувалося приєднати до сквера запущений садок садиби № 76 по вул. Б. Хмельницького та художньо оформити його [48].

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Гиз Ван Хенсберген*. Гауди. Тореадор искусства.— К., 2002.— С. 385–386.
2. *Габриэлла Ван Зюилен*. Все сады мира.— М., 2002.— С. 113.
3. *Ромишовский С. В.* Общественные сады г. Киева в период с 1897 по 1902 год. Резюмированный отчет о деятельности садовой комиссии Киевской городской управы.— К., 1902.— С. 1–2.
4. Большой город и города-сады. С предисловием и под редакцией проф. Г. Д. Дубелира. Пособие для деятелей по городскому и земскому делу и студентов.— К., 1916.— С. 3.
5. ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 791.
6. ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 2226.
7. ДАМК, ф. 17, оп. 5, спр. 66, с. 100.
8. ДАМК, ф. 163, оп. 4, спр. 51.
9. ДАМК, ф. 163, оп. 3, спр. 37, с. 140.
10. ДАМК, ф. 163, оп. 3, спр. 14.
11. *Макаров А.* Энциклопедия киевской старины.— К., 2002.— С. 430.
12. ДАМК, ф. 163, оп. 3, спр. 16, с. 6.
13. ДАМК, ф. 163, оп. 3, спр. 56, с. 58.
14. *Осипов А. П.* Очерк истории древесных насаждений города Киева и деятельность городской садовой комиссии. 1887–1897.— К., 1897.
15. Там само.— С. 8.
16. ДАМК, ф. 19, оп. 1, спр. 1521.
17. ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 750, с. 6–8.
18. Там само.— С. 3–6, 142.
19. Обзор деятельности Киевской городской Думы за четырехлетие 1906–1910 гг.— К., 1910.— С. 21–22.
20. *Ясногурский Ф. Н.* Характеристика деятельности Киевского городского общественного управления за истекающее четырехлетие. 1906–1910 гг.— К., 1910.— С. 64–67.
21. ДАМК, ф. 163, оп. 3, спр. 29, с. 114–115.
22. ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 247, с. 3–6.
23. ДАМК, ф. 163, оп. 3, спр. 56, с. 22.
24. ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 2492.
25. Киевлянин.— 1887.— № 233.— 29 октября.

26. ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 1614, с. 7–8.
27. ДАМК, ф. 163, оп. 5, спр. 170, с. 1–3.
28. ДАМК, ф. 163, оп. 3, спр. 19, с. 2.
29. ДАМК, ф. 163, оп. 58, спр. 350.
30. ДАМК, ф. 163, оп. 3, спр. 19, с. 2.
31. ДАМК, ф. 163, оп. 3, спр. 37, с. 105.
32. Там само, с. 108.
33. ДАМК, ф. 163, оп. 3, спр. 56, с. 61.
34. Там само.
35. ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 5229.
36. ДАМК, ф. 163, оп. 3, спр. 10, с. 72.
37. ДАМК, ф. 163, оп. 38, спр. 683.
38. Киевская мысль.— 1911.— № 127.— С. 3.
39. ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 1856, с. 1 зв.
40. Там само.
41. Там само, с. 2.
42. Киевская мысль.— 1913.— № 291.— С. 3.
43. ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 1773.
44. ДАМК, ф. 163, оп. 3, спр. 45, с. 5.
45. Киевлянин.— 1914.— № 243, 253.
46. ДАМК, ф. 163, оп. 3, спр. 45, с. 1.
47. ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 1975.
48. ДАМК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 5855, с. 36–37.

*Людмила УСПЕНСЬКА,
завідуюча відділом
Музею історії міста Києва*

СВЯТО-МАКАРІВСЬКА ЦЕРКВА НА ТАТАРЦІ

У Києві на горі Юрковиці поблизу Юрківського спуску та Щекавицької гори велично красується єдина на весь Київ дерев'яна церква, побудована наприкінці ХІХ ст. і освячена на честь священномученика Макарія, Митрополита Київського і всієї Руси.

У минулому, ще у 40-ві рр. ХІХ ст. на цих землях оселилися татари Нижегородської губернії. Звідси і походить назва місцевості — Татарка. У постанові про найменування вулиць від 1869 р. Татарка фігурує як частина Лук'янівки. Назви вулиць, що з'явилися тут у 40–60-ті рр., — Татарська, Половецька, Печенізька — були надані на пропозицію Київського землеміра Таїрова, який у 1869 р. склав план цієї місцевості. У 1899 р. тутешню вулицю Стара Поляна перейменовано на вулицю Макаріївську від церкви, яку було зведено і освячено на честь 400-ліття кончини митрополита Макарія.

Жив він у ХV ст., відомостей про його дитинство та юність не збереглося. Відомо, що коли його у 1494 р. обрано на Київську митрополічу кафедру, він був архимандритом Свято-Троїцького монастиря у м. Вільно. В 1497 р., зібравши кошти для відбудови Софіївського собору та Києво-Печерського монастиря, митрополит Макарій вирушив до зруйнованого татарами Києва. Його благали відмовитися від цієї надто небезпечної подорожі. Але він відповів, що митрополит Київський мусить бути у Києві, особливо коли місто у такій скруті. Пріжджаючи уздовж Прип'яті, повз села Скриголов, що неподаліко Мозиря, святитель зупинився, щоб у неділю відслужити службу Богу у місцевій церкві. Під час богослужіння йому повідомили про наближення татар. Владика вийшов на амвон і звернувся до прихожан: «Рятуйтеся діти мої, а мені не можна. Я відаю себе в руки Господні». Прихожани сховалися в лісах, а татари, увірвавшись до церкви убили митрополита прямо перед Престолом у вівтарі. Місцеві жителі повернулися до своїх пограбованих і спалених хат, а через кілька місяців під час ко-

совиці серед трав знайшли нетлінне тіло митрополита і невдовзі разом з монахами Києво-Печерської лаври доставили його в Київ у Софіївський собор, де мощі було покладено в раку. У 1547 р. митрополита Макарія канонізовано. За часів радянської влади його мощі перенесено до Володимирського собору, де вони зберігаються і нині у лівій частині собору.

Ще 1896 року Київська релігійно-просвітницька громада вирішила провести урочисте святкування ювілею митрополита Макарія і збудувати церкву на горі Юрковиці, куди переселилися жителі Подолу — ремісники, торговці, солдати у відставці та інші,— що постраждали від повені 1845 р. Особливо активно цьому сприяв член Просвітницької Громади священик Костянтин Терлецький, настоятель Лук'янівської Свято-Федорівської церкви.

У 1895 р. Костянтин Терлецький на засіданні нещодавно створеного Київського релігійно-просвітницького товариства ставить питання, щодо побудови церкви для жителів віддаленого району Києва — Татарки, де мешкали переважно бідні малоосвічені, морально вбогі люди, що звикли до пияцтва, бійки та лайки. На думку Костянтина Терлецького, саме церква на Юрковиці мала здійснити широкий просвітницький вплив на жителів цього району. Після старанних клопотань К. Терлецького міська управа виділила земельну ділянку на перехресті вулиць Верхньо-Юрківської і Старої Поляни площею 900 квадратних сажнів, а єпархіальне керівництво передало для будівництва церкви матеріали від розібраної на Байковому кладовищі дерев'яної церкви Дмитра Ростовського. Розробку проекту доручили архітектору Євгенові Єрмакову, який виконав цю роботу безоплатно. 1 травня 1897 р. було закладено фундамент церкви. Саме в цей день виповнювалося 400 років із дня смерті митрополита Макарія, на честь якого і було названо церкву. Будівельні роботи було завершено до 1 листопада 1897 р., і вся ця велика справа обійшлася близько 10 тис. карбованців, зібраних переважно добровільними пожертвами. Значні кошти на побудову церкви було внесено незаможним чоловіком Пилипом Босим, який, кажуть, ходив босоніж і в спеку, і в холод. Усе життя він збирав милостиню, яку й віддав на будівництво цієї церкви. До нашого часу збереглася могила Пилипа Босого на церковно-

му цвинтарі, яку старанно доглядають прихожани. Значний внесок у будівництво також поміщиці Катерини Чоколової. Це від імені її знаного київського роду походить назва району Києва Чоколовка.

По завершенні будівельних робіт 30 листопада 1897 р. відбулася церемонія освячення храму. На урочистостях було багато віруючих міста Києва, в тому числі: начальник краю граф О. Ігнат'єв з дружиною, віце-губернатор П. Слєпцов, заступник міського голови А. Розов, члени Київської Релігійно-Провсвітницької Громади, представники Лук'янівського кураторства зі своїм головою М. Чоколовим, студенти і викладачі Київської Духовної академії. З того часу церква на Юрковиці несла місцевому населенню добро і просвіту. При церкві було створено Києво-Юрківське Свято-Макаріївське братство, почесними членами якого були відомі кияни: опікун дитячого притулку А. Терещенко, інженер О. Якубенко, баронеса Є. Фіркс, архітектор А. Мурашко, за кресленнями якого було створено іконостас. Довічними членами братства стали: відомий український художник М. Пимоненко, інженер М. Яковлев, М. Чоколов та інші.

Після жовтневого 1917 р. перевороту і громадянської війни Свято-Макаріївське Юрківське братство припинило свою діяльність. Школу і притулок нова влада у церкви забрала. Приміщення школи пристосувало під житловий будинок. А будинок дитячого притулку було перетворено на тубдиспансер.

У 1937 р. тодішнього настоятеля Свято-Макаріївської церкви, священика Никодима Яновського було заарештовано і розстріляно. А церкву пристосували під лимарню, зруйнувавши дзвіницю і купол.

У вересні 1941 р. німецькі окупаційні війська влаштовують тут склад фуражу.

У 1942 р. Юрківська церковна община, діставши дозвіл у тодішньої влади, відновлює діяльність Свято-Макаріївської церкви. У 1945 р. настоятелем церкви стає священик Георгій Єдлинський, який прослужив духовним пастирем жителів Татарки 39 років.

Георгій Єдлинський народився 15 квітня 1902 р. у місті Києві в сім'ї священика Михайла Єдлинського, настоятеля Борисо-

Глібської церкви на Подолі, якого було розстріляно в застінках НКВС у 1937 р. Його син Георгій, закінчив у 1915 р. 4 класи Київської духовної семінарії, а потім, у 1924 р.,— Київську духовну академію, де ректором був на той час професор Олександр Глаголев, який послужив прототипом отця Олександра в романі Михайла Булгакова «Біла гвардія».

Будучи настоятелем Макаріївської церкви Георгій Єдлинський приділяв велику увагу благоустрою храму. У 1940 р. для живописних робіт запрошується давній друг родини Єдлинських, видатний український художник Іван Сидорович Іжакевич (1864–1962). Він мав величезний досвід у галузі іконопису. Ще 19-річним юнаком Іван Іжакевич разом з Миколою Пимоненком брав участь у реставрації живопису Кирилівської церкви. Закінчивши Петербурзьку академію мистецтв і повернувшись до Києва, він викладав у Лаврській іконописній школі. Водночас працював над живописним оформленням Лаврських святинь: Трапезної церкви, Всіхсвятської церкви над економічними воротами, фасаду головного входу в монастир, а також виконував певні роботи в Успенському соборі. Багато працював митець не лише в Лаврі, де він мав помешкання, а й в інших київських храмах — Іонівському монастирі, Покровській церкві на Пріорці. На дев'ятому десятку літ І. Іжакевич пише кілька ікон для Макаріївського храму. Писалися ці ікони за дуже несприятливих обставин тогочасного ставлення держави до іконопису. Потрібно було це робити «підпільно». Щодня художник їхав з дому, що на Куренівці, до майстерні на вулицю Борщагівську, 135, де і виконував замовлення, ховаючись за воротами приватного будинку. Його пензлю належать ікони: священномученика Макарія, Божої Матері «Несподівана радість», Преподобного Федора Освяченого. Цікаво, що, працюючи над цим образом, художник використовував фотографію Георгія Єдлинського, благородні риси якого асоціювались у митця з образом преподобного Федора. На початку 1950-х рр. роботи з благоустрою храму були завершені. У цей самий час було повернуто ікону раніше подаровану храмові художником Миколою Мурашком.

У 1984 р., будучи вже дуже літньою людиною, Георгій Єдлинський передає справи Анатолію Затовському. До 1000-ліття хре-

щення Русі напередодні 1988 р. під його керівництвом були проведені значні роботи з благоустрою храму та навколишньої території. За проектом архітектора Лідії Мамаєнко були відновлені куполи храму. І вже у 1991 р. Свято-Макаріївська церква постала у своєму первісному вигляді з сяючими позолотою маківками куполів і новою дзвіницею. Храм було визнано пам'яткою архітектури ХІХ ст.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Анисимов А.* Скорбное бесчувствие: На добрую память о Киеве, или Грустные прогулки по Киеву, которого нет.— К., 1992.— С. 264.

2. К 500-летию кончины священномученика Макария, Митрополита Киевского и всея Руси, и к 100-летию Свято-Макариевской церкви в г. Киеве. Православный церковный календарь: 1998.— К., 1997.— С. 150–152.

3. Справочная адресная книга: г. Киев на 1911 год.— К.: Тип. С. В. Кульженко, 1911.— С. 550.

4. Справочная адресная книга: г. Киев на 1913 год.— К.: Тип. С. В. Кульженко, 1913.— С. 550.

5. Киевские епархиальные ведомости.— К., 1896.— № 9.— С. 361.

6. Киевские епархиальные ведомости.— К., 1898.— № 1.— С. 360.

7. Київ: Енциклопедичний довідник.— К.: УРЕ, 1981.— С. 355

8. *Киселева М.* Мученичество Митрополита Макария/Православний вісник.— 1997.— № 3.— С. 46–49.

9. *Кочережко Н.* Іконописець Іван Їжакевич/Православний вісник.— 1997.— № 3.— С. 42–45.

10. *Позняк П., П'ятериков С.* Київ: Погляд через століття.— К.: Мистецтво, 1988.— С. 209.

Марія КАДОМСЬКА,
головний мистецтвознавець
НДІпроектреконструкція

ДО ІСТОРІЇ БУДИНКУ, З ЯКОГО ВІДКРИВАЄТЬСЯ «ЄДИНА У КИЄВІ ПАНОРАМА»

Садиба по вул. Десятинній, 14 розташована на північно-східній околиці міського центру середньовічного Верхнього Києва. Ділянка розвинута вглиб і виходить до укусу одного з нагірних відрогів Старокиївського плато, що круто спускається у бік Подолу, до вулиці Боричів тік. Адреса домоволодіння, як і назва самої вулиці, змінювалася з часу створення садиби: у середині ХІХ ст.— Старокиївська частина, 1-й квартал, вул. Андріївська № 136; до перенумерації київської житлової забудови у 1898 р.— вул. Трьохсвятительська № 16; згодом, до 1958 р.— Трьохсвятительська (з 1919 р.— Жертв Революції, з 1955 р.— Героїв Революції) № 20. Сучасна адреса — з 1958 р.

Будинок різночасовий: первісний двоповерховий обсяг будинку і одноповерхового флігеля зведені у 1847–1849 рр., будови з боку двору зроблено у 1857 р., потім будинок надбудовано і перетворено у 1886 р., вірогідно, за проектом архітектора Г. Шлейфера. Житлові та службові прибудови до будинку, що виходять у двір, надбудовуються і перебудовуються у 1889 р. (архітектор А. Краусс) та у 90-ті рр. ХІХ ст.

Формування садиби і її структури пов'язано з містобудівними заходами, проведеними в Києві з другої третини позаминулого століття. Генплан 1837 р., основні архітектурно-планувальні ідеї якого належать В. Беретті, визначив розвиток міста на наступні десятиліття. З урахуванням нової планувальної структури і трасування вулиць Верхнього міста, до 1840-х рр. була сформована в існуючих нині межах вулиця Десятинна.

У 1846 р. значну ділянку «пустопорожньої» землі, що належала місту, було віддано під забудову поміщику Воронізького повіту, статському раднику Миколі Івановичу Попову. Це був перший власник садиби по вул. Десятинній, 14. Проект первісного обсягу двоповерхового будинку з мезоніном дотепер не виявлено, однак загалом споруда, судячи з тогочасних малюнків

і гравюр, характерна для масової рядової забудови Києва середини ХІХ ст.

У своїй статті «Судьба Андреевской церкви в Киве» про цей будинок невтішно згадує відомий мандрівник і літератор, почесний член Московської і Київської духовних академій А. М. Муравйов (тут і далі цитати подаються мовою оригіналу): *«...в 1844 году отпущено было 22000 рублей для устройства чугунной лестницы и паперти храма, и куполы его были обшиты белой жестью. А между тем храму Первозванного опять угрожает прежня опасность от оседающей кругом его горы. Весьма неосторожно было дозволено в 1846 году построить большой дом под самой его террасой и когда начали срывать вал, чтобы очистить место, засыпали землю тайные родники; от сего образовались большие трещины в горе, по временам умножающиеся при обвале весенних снегов, не говорю уже о неблагоприятной наружности самого дома, который заслонил с южной стороны величественное здание Растрелли. Оно было выдано таким образом на произвол соседей, как и самый холм его, где каждый мог добывать себе глину и песок и свозить на него всякую нечистоту, а дождевые струи, разливаясь из согнивших труб, подмывают фундамент паперти и буравят около нея землю»¹.*

У деяких літературних джерелах помилково вказується, що в будинку на Десятинній, 14 у 1847 р. жив український історик і письменник М. І. Костомаров². Однак з автобіографії М. Костомарова видно, що його квартира була по сусідству, у дерев'яному будинку чиновника Монькіна, тобто у садибі, що знаходилася на місці сучасних домоволодінь по вул. Десятинній, 10–12 (саме тут він і був заарештований напередодні власного весілля, призначеного на 30 березня 1847 р.). Також помилкове твердження, що в будинку по Десятинній, 14 зупинявся в А. Муравйова поет О. Апухтін: особняк А. Муравйова знаходився неподалік, проти Андріївської церкви (нині — Андріївський узвіз, 38).

¹ А. Муравьев. Судьба Андреевской церкви в Киве//Киев и его святыня.— К.: Тип. КПЛ, 1871.— С. 296–297.

² Київ: Енциклопедичний довідник.— К.: УРЕ, 1981.— С. 162; А. Хинкулов. Літературні зустрічі.—К.: Рад. письменник, 1980.— С. 58.

Після смерті М. Попова (4 лютого 1859 р.), відповідно до заповіту, будинок протягом 14 років залишався у спільному володінні трьох його дочок — Віри, Олександри і Катерини.

За цей час Віра Миколаївна вийшла заміж за старшого ад'ютанта окружного артилерійського управління Київського військового округу полковника Ф. Ф. Ререна, Катерина стала дружиною майора Квятковського, Олександра у 1869 р. постриглася в чернецтво у Знаменському монастирі Воронізької єпархії. Отож батьківську спадщину було вирішено розділити³.

Після офіційно оформленого у листопаді 1873 р. роздільного акта ділянка на Десятинній залишилася за Катериною Миколаївною Квятковською⁴. Цю чималу міську садибу (3470 кв. саж.) з двоповерховим будинком, службами, садом і сінокосом на схилі Старокиївського узвиштя за купчою від 16 травня 1886 р. придбав київський міщанин Феофіл Михайлович Дузинкевич.

Новий власник у червні того ж року звертається до будівельного відділення Київської міської управи з проханням дозволити зробити надбудову третього поверху і кам'яну триповерхову прибудову. В архівній справі⁵ відсутні креслення, однак наявна підписка архітектора Г. П. Шлейфера про нагляд і керівництво при провадженні будівельних робіт дозволяє з великою мірою ймовірності припустити, що саме цей архітектор, випускник Петербурзького інституту цивільних інженерів, є автором проекту надбудови і перебудови будинку по вул. Десятинній, 14.

Одержавши дозвіл 11 червня 1886 р., Ф. Дузинкевич енергійно взявся за надбудову будинку. Вже наприкінці літа, складаючи відомість про свої доходи, Ф. Дузинкевич робить приписку щодо стану перебудови: кам'яна кладка над половиною будинку закінчена, кладка над іншою половиною наближається до завершення.

У серпні 1886 р. за завданням Київського міського кредитного товариства архітектор П. Тустановський складає план ділянки, будинку та опис садибних будівель. При цьому архітектор зазначив, що будинок зовсім перебудований з надбудовою на

³ ЦДАУ, ф. 486, оп. 1, спр. 15774.

⁴ ДАМК, ф. 30, оп. 1, спр. 28, с. 61–62.

⁵ ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 3181.

ньому нового третього поверху, але «чиста обробка» ще не закінчена⁶.

Загалом, роботи були завершені протягом одного будівельного сезону: у жовтні 1886 р. домовласник уже подає в кредитне товариство відомості про нові прибудови, що мали збільшити вартість його нерухомості: «1. лавочка с жилой комнатой в 1-м этаже; 2. одна комната с шведской печкой в 1 этаже; 3. квартира с парадной лестницы, 6 комнат, передняя, кухня, ванна, клозет и службы в 4 этаж. Квартира эта нанята профессором Академии художеств Орловским; 4. квартира по парадной лестнице в 4 этаж — 5 комнат, передняя, кухня, ванна, клозет, большая терраса; 5. квартира с парадного хода — 7 комнат, передняя, ванна, клозет, кухня, большая терраса»⁷.

В оцінках нових обсягів перелічуються також: «Веранда на кирпичных столбах и с кирпичной стеной в уровень окон; балкон деревянный со стороны двора на каменных столбах при подвале, 1 и 2 этаже; балкон со двора при входе на парадную лестницу, деревянный с лепными украшениями при 2 и 3 этажах; ворота железные слесарной работы на каменных столбах; башни на крыше деревянные по дощатой обшивке, боковых малых 2, средняя большая 1»⁸.

При надбудові і розширенні будинку було змінено стилістику і пластичне оформлення головного фасаду відповідно до нових естетичних вимог — скромний декор пізнього ампіру з характерними напівциркульними перемичками над вікнами замінено ефектними деталями, модельованими у стилістиці неоренесансу.

Одночасно з перебудовою споруд, Ф. Дузинкевич зайнявся і благоустроєм своєї великої садиби, що межує не лише з домоволодіннями по вул. Десятинній і з цвинтарем Андріївської церкви, а й з ділянками на Подолі, по вул. Боричів тік⁹.

Як і попередні власники, Ф. Дузинкевич, а з 1903 р. — новий хазяїн садиби, слідчий окружного суду Павло Васильович Мед-

⁶ ДАМК, ф. 100, оп. 1, спр. 881, л. 19.

⁷ Там само, л. 20.

⁸ Там само.

⁹ ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 3181, 3710, 5252.

ведєв, використовували будинок як прибутковий, здаючи більшу частину квартир в оренду. Так, у різні роки тут містилися: Київська губернська будівельна і шляхова комісія, креслярня міського землеміра, Правління телеграфним округом, Управління державним майном.

Ще у червні 1886 р., коли надбудова верхнього поверху будинку тільки починалася, професор Петербурзької академії мистецтв В. Д. Орловський (1842–1914), відомий художник-пейзажист, підписав контракт найму квартири в будинку п. Дузинкевича, що мала складатися з половини нового поверху в головному корпусі з боку Дніпра, крім того, однієї кімнати в тім же поверсі з вікнами на вулицю. Контракт було укладено на термін з 1 листопада 1886 р. по 1 березня 1889 р.¹⁰

У цій же квартирі мешкав певний час М. О. Врубель (1856–1910). У листі до сестри з Києва у жовтні 1886 р. він писав: *«Нанимаю за 30 руб. мастерскую, устроенную Орловским с комнатою при ней и балконом на Днепр, возле церкви Андрея Первозванного с хозяйским отоплением; это с конца ноября (там я буду писать «Демона» и картину Терещенки...), а куда Васнецов уступает мне свою мастерскую во Владимирском соборе... Если у меня будет мастерская Орловского, то ты можешь приехать гостить ко мне хоть на все лето, комфортабельно поместясь в комнате с балконом на единственную в Киеве панораму»*¹¹.

Проте влітку 1887 р. М. Врубель мешкав уже на дачі Тарновських, а потім наймав квартиру в будинку по Володимирській, 16.

Перебування в майстерні по вул. Десятинній, 14 — один зі світлих моментів київського періоду у складному житті художника. У листі його батька від 10 січня 1887 р. читаємо: *«От Миши имел на Новый год телеграмму и письмо, он в восторге от своей новой мастерской, уступленной ему временно профессором Орловским, и вообще как будто веселее»*¹². М. І. Мурашко у своїх «Воспоминаниях старого учителя» записав: «...я

¹⁰ ДАМК, ф. 100, оп. 1, спр. 881, л. 38.

¹¹ Врубель. Переписка. Воспоминания о художнике.— М.-Л.: Искусство, 1963.— Л. 71.

¹² Там само.— Л. 141.

его вижу живущим самостоятельно в доме окнами на Днепр и на наши чудные заднепровские дали. Здесь Врубель делает свои удивительные акварельные эскизы на тему «Pieta» для Владимирского собора. На одну и ту же тему он их сделал шесть, и трудно сказать, который из них интереснее других. Все они чрезвычайно и глубоко выразительны. Годы проходят, а эти эскизы как бы вырастают в своем значении»¹³.

Мистецтвознавець О. Іванов, що опублікував «Опыт биографии» М. Врубеля в часописі «Искусство» за 1911 р., описуючи події зими 1886/1887 рр., пише: «В течение всей зимы, несмотря на постоянные неудачи в его начинаниях, душевное настроение Врубеля было ясным и бодрым... Быть может, благоприятным и умиротворяющим образом подействовали на Врубеля новые условия жизни. Мастерская с жилой комнатой при ней близ Андреевской церкви, уступленная ему проф. Орловским, была светла и просторна, а в окна глядели исполинские и торжественные дали Днепра»¹⁴.

У 1890-х рр. у будинку жив видатний гірничий інженер, винахідник буронабивних свай А. Е. Страус¹⁵.

На початку минулого століття (не пізніше 1909) у квартиру № 5 будинку по вул. Десятинній, 14 переїхала родина професора А. В. Прахова (1846–1916), мистецтвознавця, археолога, художнього критика, який відкрив фрески Кирилівської церкви, керував роботами з будівництва і внутрішнього оздоблення Володимирського собору. Його квартира завжди була одним з осередків культурного життя Києва. Після смерті А. Прахова тут залишалася жити разом зі старшою дочкою його вдова — Емілія Львівна Прахова (1852–1927), непересічна особистість, знайома з багатьма визначними людьми свого часу, що служила моделлю для образу Богородиці в Кирилівській церкві й інших роботах М. Врубеля.

У зведеннях фінансового відділу міської управи за березень 1918 р. зазначено, що в будинку налічується 31 квартира, а сам власник, П. В. Медведєв, займає 7-кімнатну квартиру на 1-му

¹³ Мурашко Н. И. Воспоминания старого учителя.— К., 1907.

¹⁴ Иванов А. Михаил Александрович Врубель. Опыт биографии//Искусство.— 1911.

¹⁵ Звід пам'яток історії та культури України.— Кн.1, ч. 1.— К.,1999.— С. 352.

поверсі, вікнами на вулицю та у двір. Квартира Е. Прахової, за цими відомостями, знаходиться на другому поверсі — 7 кімнат, 2 передпокої, кімната для прислуги, вікна виходять у двір.

Микола Адріанович Прахов (1873–1957) згадує¹⁶, як у роки громадянської війни на запрошення його матері у їхній квартирі оселився В. А. Котарбинський (1849–1921), польський і український художник, випускник Академії св. Луки у Римі, академік Петербурзької академії мистецтв. У цій самій квартирі він і відійшов у вічність 4 вересня 1921 р.

¹⁶ *Прахов Н. А.* Страницы прошлого.— К., 1958.— С. 305–307.

*Сергій БІЛОКІНЬ,
доктор історичний наук,
лауреат Національної премії України ім. Тараса Шевченка,
керівник Центру культурологічних студій
Інституту історії України НАН України*

САДИБА ГРУШЕВСЬКИХ — СЕРЦЕ ЛАТИНСЬКОГО КВАРТАЛУ

Історія окремих міських дільниць і вулиць становить важливу галузь історичного краєзнавства. Київська Паньківщина — місцевість від університету вниз до річки Либеді — здавна жила своїм життям як окремішня дільниця міста, завжди мала своє характерне обличчя.

Одну, ще й досі популярну легенду, пов'язану з Паньківщиною, переповіли старі київські історики. Чи не перший з них, бо ще 1908 р., Михайло Грушевський написав: *«В Києві є цікава, мало кому знана пам'ятка від тих часів політики «невредних маніфестацій» для осолоди українського серця без ображення начальства [після акта 1876 року.— С. Б.]. Се група улиць: Тарасовська, Паньківська і Никольсько-Ботанічна, в сусідстві університету: вони названі в честь славної української трійци — Тараса Шевченка, Панька Куліша і Миколи Костомарова, але як бачимо, таким прикровеним способом, що тільки втаємничені могли знати, що сі назви означають. Колись нова чи відновлена «Київська Старовина» (який жаль, що її нема!) оповістить вдячному потомству ймення творців сеї «невредної» української маніфестації й пояснить, чому вони вибрали таке прикровенне найменованне: чи не могли перевести в діло виразніших назв, чи яко синове віку свого самі настрашилися свого дерзновення і за ліпше прийняли не дражнити гусей та вибрати таку прикровенну маніфестацію. Але ціль свою вони безперечно осягнули: покоління «свідомих українців», ходячи сими вулицями, підморгували собі з видом хитрих авгурів і почували тихе вдоволення, що мають свої національні вулиці, прозвані йменнями найвизначніших репрезентантів українства, а начальство «снисходило» — мовляв, «пусть воображають», і не боронило. Кому, справді, се шкодило? Українці*

«воображають», що ходять Шевченківською вулицею, а прихильники проф. Флорінського (коли такі єсть), ходячи Тимофіївською, можуть уявляти собі, що ся уллиця названа сим іменем в сподіванню великих заслуг, які сей муж положить для спасення України від українства. Але українські почуття тих часів вдоволялися вповні й такими прикровенними маніфестаціями — головно аби вони обходили ся без риску!..»¹

Невдовзі у тому самому «Літературно-науковому вістнику», де з'явилася стаття Грушевського, старогромадівець Орест Левицький розповів про баталії початку 1880-х рр., що точилися довкола місця спорудження та характеру пам'ятника Богданові Хмельницькому. Тоді було ще неясно, ставити його на Бессарабській площі, перейменування якої спеціально під майбутній монумент на «площу Богдана Хмельницького» домігся гласний міської думи о. Петро Лебединцев, чи біля Св. Софії. Отож Орест Левицький пригадав таке: «В інтимних розмовах з земляками о. Лебединцев любив хвалитись, либонь за його порадою в новий плян вписані і такі назви вулиць, як Тарасівська, Паньківська й Нікольсько-Бот.[анічний] переулок, немов би то на честь Шевченка, Куліша та Костомарова»².

Цікаво, що і Михайло Грушевський, і Орест Левицький добре знали, про що вони пишуть: протягом довгих років перший із них мешкав на розі Паньківської та Микільсько-Ботанічної вулиць³, а другий — трохи навскоси від його дому, на Микільсько-Ботанічній, 13⁴.

У 1830-х рр. поруч із Паньківщиною було побудовано університет, де, відтак, мешкали професори й студенти. Отож зіставив цю легенду з характером місцевості киевознавець Федір Сенгалевич-Бахтинський. Невдовзі після справи СВУ, коли до Лук'янівської тюрми, де він працював лікарем, потрапили де-

¹ Грушевський Михайло Сергійович. На українські теми: Не пора//АНВ.— Том XLIII.— 1908.— Книжка VII за липень.— С. 132–133.

² Левицький Орест Іванович. Історія будови пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві//АНВ.— Том LXII.— 1913.— Книжка VI за червень.— С. 475.

³ Кричевська Євгенія Михайлівна. Пожежа будинку Михайла Грушевського//Вечірній Київ.— 1996.— 1 жовтня.— Ч. 204 (15585).— С. 6; 2 жовтня.— № 205.— С. 5; 3 жовтня.— № 206.— С. 13.

⁴ Білокіль С. Володимир Міяковський, 1888–1972//Вісті УВАН.— Ч. 2.— Нью-Йорк, 2000.

сятки чи й сотні нових в'язнів, у статті «Латинський квартал» у Києві: Паньківщина» він написав: «[...] оселився там студент Пантелеймон Куліш і жив деякий час. Приїхав до Києва й Тарас Шевченко та оселився на маленькій вулиці, що тільки-но намічалася, поруч з П. Кулішем. От і дало українофільське студентство тим двом вулицям назви: Паньківська і Тарасівська»⁵. Думка, мовляв, студенти могли надавати офіційні назви міським вулицям, виглядає доволі фантастичною. Насправді, назва Паньківщини побутує вже понад 400 років.

Київський літописець XIX ст. Микола Закревський занотував: «Увесь цей простір землі [...] у XVI-му столітті належав до Софійського кафедрального собору Київських митрополитів; та оскільки ці первосвященники самі в Києві тоді не мешкали, то для порядкування землями, угіддями і взагалі прибутковими статтями [вони] мали своїх намісників, що були здебільшого світські особи, які вважались на службі в митрополитів»⁶.

Згідно з актами від 7 березня 1516 р. та 10 вересня 1517 р., «Сергій игумен [...] с старци Пустыньского монастыря» скаржились на намісника Васька Паньковича, що той «сило впирається в наше власное млинище [...] на річці на Борщовці»⁷. Привілей короля Сигізмунда від 18 жовтня 1563 р. говорить про повернення Михайлівському монастиреві землі Орининської з сіножатями й майном, що їх захопив Васьків син Максим «не ведати для которое причины»⁸. 12 грудня 1572 р. київський воевода Костянтин Острозький дав Золотоверхому монастиреві вступну грамоту на згадану землю Орининську і Дівич-гору, якими заволодів самовільно («квалтовне») Максим Панькович⁹.

Збереглися й інші документи, що свідчать про землеволодіння Паньковичів на околицях Києва. Серед них помісна грамота

⁵ Бахтинський Федір Миколайович. «Латинський квартал» у Києві: Паньківщина//Глобус.— 1931.— Травень.— № 9–10 (177–8).— С. 135.

⁶ Закревский Николай Васильевич. Описание Киева. Том первый.— М., 1868.— С. 384.

⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР). Том второй, 1506–1544.— СПб., 1848.— С. 120–122.

⁸ Петров Николай Иванович. Описание рукописей Церковно-Археологического музея при Киевской Духовной Академии. Выпуск I.— К., 1875.— С. 167; Институт рукопису, ДА, II 216, № 6. За оп. № 13. Арк. 114.

⁹ Акты ЗР. Том третий, 1544–1587.— СПб., 1848.— С. 163.

київського митрополита Іллі Кучі від 6 липня 1577 р. про те, що Максим Панькович, «яко будучи человек досыть необачный [...] селищу Филимоновщину землянику тамошнему Киевскому пану Бенедикту Шкаревскому в семидесяти копах грошей заставил и в руки завел; а другое селищу Багзинов [...] в руки наместнику Киевскому пану Василью Раю в сороку копах грошей Литовских заведено [...]»¹⁰.

Микола Закревський писав: «Низка цих актів показує, що від 1516 по 1577 р., отже протягом шістдесяти одного року жила в Києві родина Паньковичів, яку репрезентував спочатку Василь, а потім син його Максим; обидва вони були деякий час намісники Київських митрополитів [...]»¹¹.

Є підстави вважати, що Паньковичі порядкували на великих землях, вони були міцні й круті господарі, важили так багато, що київська людність приклала їхнє ймення до місцевості, якою Паньковичі навіть не володіли, а тільки орудували від імені Софійського монастиря. Похідний від їхнього прізвища топонім проіснував сотні років.

Звичайно, належати Св. Софії ця місцевість почала багато раніше. Ф. Сенгалевич-Бахтинський виснував таке припущення: «Син Володимира, Ярослав, прозваний «мудрий», збудував «святу Софію» і при ній заснував першу бібліотеку і посадив в ній багато вчених, щоб переписували та перекладали на слов'янську мову книги всього світу. Так виросла перша на Україні Академія. І на утримання цієї Академії одпустив Ярослав Мудрий багато сіл, рік і лісів і також увесь той великий майдан, що простягся од Софії аж до Либеді. Були на тому майдані звірячи лови, ходили кінські табуни й товарячі череди, а потім повелися сіножаті, сади й городи»¹². Дуже ймовірно, що події розвивалися саме так, як припускав Сенгалевич.

Як виглядала Паньківщина в пізніші часи, скажімо в середині XVIII ст., можна дізнатися з опису Києва 1766 р. Його ґрунтовно опрацювали історики Іван Луцицький та племінник

¹⁰ Там само.— С. 211. Продовження справи див.: Інститут рукопису, ДЛ. І 217. Арк. 229–зв.

¹¹ Закревский Николай. Описание Киева.— С. 385.

¹² Бахтинський Ф. «Латинський квартал» у Києві.— С. 135.

Грушевського, мешканець Паньківської вулиці Сергій Вікторович Шамрай. У ті часи Києво-Софійському монастиреві належав, очевидно, увесь південний захід тодішнього міста: від землі, на якій згодом побудували університет, униз попід гору до Либеді й далі — до гаю, де пізніше виник Володимирський кадетський корпус, тобто до сучасного Повітрофлотського проспекту. Монастирські володіння сягали південної міської стіни, й тут існувало два монастирські двори-поселення: Шульжинське (мабуть, Шулявщина) та Паньківщина. Другий двір, зазначає Лучицький, «було влаштовано на ширшу ногу, аніж перший. Велика гарна будова височіла посеред двору. То була будівля на 10 кімнат з галереєю й спеціальними людськими на 3 кімнати. Окремо стояли дерев'яні новозбудовані стайня для 2 коней та повітка на 19 волів. Споруди було вивершено на славу. Монастир не пошкодував грошей і заплатив за все 5200 карб. [...] Але тут монастир, певно, почав переслідувати й господарчі цілі. У тому ж таки подвір'ї розпочато було будівництво гуральні й броварні, що не були ще закінчені у 1766 році. До подвір'я підходив доволишній ліс на 150 сажнів з'окола й сіножать на Либеді на 300 копен. Як і в першому дворі тут експлуатували річку в той самий спосіб: ловили рибу, «больше рыб карасів», а на млині о 2 колах мололи монастирське борошно»¹³. Хто жив тут на той час, так це тільки шість родин найманих робітників — 7 дорослих чоловіків і 9 жінок.

Сказавши, що монастирські будівлі було вивершено на славу, Лучицький не помилився. Як видно з архівної справи 1750 р., на Паньківщині працював тесля Клим Петриченко, що будував згодом храм Богоматері в Мотовилівці, а потім перебував у с. Шамраївці «на роботі церковной»¹⁴, отже, був майстер високого класу.

Та Паньківщина не лише будувалася. Торкнувся її також один з епізодів народної боротьби проти польсько-шляхетсь-

¹³ Лучицький *Иван Васильевич*. Кисв в 1766 году//Киенская старина. Том XX.— 1888.— Январь.— С. 43-44; *Шамрай Сергій*. Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв./Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Зб. 1.— К., 1930 (на обкл. 1931).— С. 202–203.

¹⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 59, оп. 1, ч. 2, № 1776, арк. 1–4.

ких загарбників, що точилася тоді на Правобережжі. На Паньківщині сформувався гайдамацький загін Івана Подоляки¹⁵.

До Паньківщини тяжіли викладачі й студентство Київської академії. У щоденнику митрополита Серапіона за 1819 р. є такий запис: «*Мая 31. Суб.[бота]. В 3 часу поехал на Паньковщину, где в нижнем пруду ловили рыбу и обедали с ректором и учителями в беседке; и в обед дождь шел, и немалой; потом пошли в рошу, где на горе поставлена была палатка и ученики разставлены были ординою и пели стих: Днесь благодать Духа Св.,— и когда назад шли, тоже пели, и были раздаваемы ученикам всем калачи и по два яйца, и пироги были бросаемы, и орехи, и деньги медныя с серебряными, рублей до 20. Возвратясь в покои, учителя с ректором были потчиваны чаем, и вином, и фруктами [...]*»¹⁶.

Із заведенням університету слобідку Паньківщину перетинали міські квартали. План Києва, складений 10 серпня 1837 р., відбив цей момент. Він зветься «*План города Киева [...] с показанием в Старокиевской части проекта на заселение мест, где производится постройка зданий университета С[вято]го Владимира сообразно линии, в прошлом 1836-м году одобренной для постройки оных с разделением на кварталы слободки Паньковщины, предместья Кудрявца и слободки Лукьяновки сходно местному оных положению*»¹⁷. На цьому плані вперше бачимо Паньківську, щоправда, не названу.

У ці часи Паньківщина почала набирати свого остаточного характеру, діставши назву Латинського кварталу¹⁸. Ця назва проходить у таких фундаментальних виданнях, як киевознавча мо-

¹⁵ Архив Юго-Западной России. Часть третья. Акты о гайдамаках (1700—1768). Том III.— К., 1876.— С. 525—528; Моз. Гр. Гайдамацкие движения XVIII ст. и монахи киевских монастырей//Киевская старина. Том XL1.— 1893.— Май.— С. 136; *Горбань Микола Васильович*. Гайдамащина.— Х.: Шлях освіти, 1923.— С. 37—42.

¹⁶ Акты и документы, относящиеся к истории киевской Академии. Отделение III.— Том IV.— К., 1913.— С. 709.

¹⁷ НБУ ім. В. Вернадського. Відділ картографії.— № 16371.

¹⁸ Див.: *Горцак Ілько*. Україна в Парижі. Мандрювання й пам'ятки. IV. Латинський квартал//Україна.— Париж, 1950.— Зб. 4.— С. 225—230; *Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна*. Старий Київ//Укр. вісті. Новий Ульм, 1958.— 21 вересня.— Ч. 71 (1249).— С. 3.

нографія В. С. Іконникова та путівник Ф. А. Ернста¹⁹. Щоб зрозуміти її сенс, треба нагадати, що раніше населення міст купчилося за станами і професіями. Про цю особливість свідчать уже такі історичні назви, як Гончарі та Кожум'яки. У Липках стояли особняки багатих дворян, генералів, визначних чиновників. 1915 р. в Києві жило 357 адвокатів, і 149 (42 %) з них зосереджувалося на семи вулицях: Стрілецькій, Рейтарській, Великій Підвальній, Володимирській, Фундуклеївській, Столипінській та Великій Житомирській²⁰. А журналіст Іван Лукаш, оселившись у Києві дорогою на еміграцію, розповідав, що й кримінальні злочинці жили в Києві якимись своїми традиціями, мали свої улюблені вулиці, свої квартали злодіїв та вбивць: *«Вагонні злодії, мародери пожеж і залізничних катастроф туляться на Батийовій горі, за кладовищем, у похмурих і вогких провулках Мокрої вулиці»*²¹.

В. С. Іконников розповів, що для збудування печерської фортеці місцеву людність було переведено в інше місце, яке дістало назву «Нова забудова», а потім — «Латинський квартал»²². У Парижі, мовляв, звався так район із суто студентським населенням, із студентськими їдальнями, помешканнями, театрами й навіть шинками. Ф. Сенгалевиц зауважив: *«От таким «Латинським кварталом» у Києві стала Паньківщина. Тут, правда, не було ні шинків, ні театрів і не було тої богеми і бенкетування, як у Парижі, але по всій великій площі од університету до Либеді і од Хрещатика до Єврейського базару не було хати, де б не мешкав студент або професор»*²³.

Цікаво, що різні автори знаходили Паньківщину й Латинський квартал у різних місцях,— очевидно, там, де минали роки їхньої молодості. Студентів у Києві вистачало. Наприклад, у

¹⁹ *Іконников Владимир Степанович*. Киев в 1654-1855 гг. Ист. очерк.— К., 1904.— С. 157; Київ: Провідник.— К., 1930.— С. 191.

²⁰ Підрахунки зроблено за вид.: Календарь, адресная и справочная книга г. Киева на 1915 год. Изд. Правления о-ва скорой мед. помощи в г. Киеве. [К., 1914].— С. 279-282.

²¹ *Лукаш Иван Созонтович*. Лисогонь//Вечер.— К., 1918.— 13 грудня.— № 56.— С. 6. Див. про автора: *Серков Андрей Иванович*. Русское масонство, 1731-2000: Энциклопедический словарь.— М.: РОССПЭН, 2001.— С. 385.

²² *Іконников В. С.* Киев в 1654-1855 гг.— С. 157.

²³ *Бахтинський Ф.* «Латинський квартал» у Києві.— С. 135.

давніші роки (1855) Латинський квартал, вважалось, розташовувався від Великої Васильківської до Жиянської, себто Мало-Васильківська, Жандармська й Еспланадна, якої трималися повії. Мемуарист Бахтин, пригадуючи свої університетські часи, зазначав, що улюбленими для молоді були саме ці вулиці, «где, можно сказать, не встречалось почти дома или по крайней мере двора, в котором бы не проживал студент»²⁴. Натомість архівіст Іван Новицький (1882) міркував ще інакше: «Паньківщина, урочище на южной стороне Киева, против нынешней улицы того же имени, за рч. [речкой] Лыбедью; хутор Киево-Софийского монастыря»²⁵. Паньківщина Новицького розташовувалась, як бачимо, теж неподалік університету.

Характер інтелектуального осередку тривав увесь «університетський» період Паньківщини, даремно незадовго перед убивством Троцького вулиці Паньківській надали ім'я терориста Степана Халтуріна. Це сталося 19 липня 1939 р. на президії Київської міської ради. Як видно з протоколу, присутніх на тому засіданні було 122 особи: директори — ломбарду Сиркін та лазне-прального тресту Каменотрус; представники артлі «Піротехнік» тощо — жодного історика чи архівіста, жодного письменника. Українських гуманітаріїв здебільшого заарештували чи й розстріляли, а тим, кому пощастило, було не до того.

Головував в. о. голови міськради І. С. Шевцов, секретарював Меєрсон. За списком перейменовували разом 12 вулиць району, виставивши причиною зміни назви Паньківської «прізвисьце землевласника»⁽¹⁾²⁶ Невдовзі після визволення Києва від німців постановою виконавчого комітету Київської міської ради від 6 грудня 1944 р. № 286/2 це перейменування закріпила²⁷.

Зрештою, в часи т. зв. застою, а попросту сказавши — наприкінці того самого старого політико-адміністративного режиму,— коли траплялося писати, а ще краще — говорити про

²⁴ Бахтин. Воспоминания из университетской жизни//Кислянин.— 1876.— 22 июля.— № 87.— С. 1.

²⁵ Новицкий Иван Петрович. Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. Том II.— К., 1882.— С. 591.

²⁶ ДАМК, ф. р-1, оп. 1, № 11838, арк. 43.

²⁷ ДАМК, ф. р-1, оп. 4, № 38. Див.: Київська правда.— 1944.— 22 грудня.— № 249 (6223).— С. 2.

Паньківщину, владу ніби не так уже й важко було «обдурити» оберемком невідомої їм фактографії. Конкретні імена начальству було трудно перевірити, хоч саме в цьому вони ніколи б не зізналися, варто лише подивитися на самозадоволені пики тодішніх номенклатурних бонз. Але до «наукових» журналів чи навіть газет підступитися — із вулиці! — було дуже непросто.

Беру в руки свій давній машинопис — 22 сторінки, на них 59 покликів на джерела й літературу, зокрема матеріали ЦДІА УРСР, КМДА, ЦДІА ЛатРСР, рукописних відділів ЦНБ АН УРСР та ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, видання «Акты Западной России» тощо. Як і інші в ті роки, цю розвідку було скорочено просто-таки нещадно, і то в найцікавіших місцях, з персоналіями. Тож коли публікація відбулась²⁸, автор не міг не задуматися, — чи варто було витратити на неї стільки зусиль?!

Коли мене не друкували, я залюбки виступав з лекціями, водив екскурсії. Пам'ятаю першу в цій околиці, восени 1984 р., коли завів людей у подвір'я свого будинку на вул. Степана Халтуріна. Було видно, що екскурсантів обійняв непідробний ентузіазм. За якийсь час у газеті «Культура і життя» з'явилася нотатка, яку я навіть не інспірував:

«Цікаво для всіх

Кілька екскурсій для наукових співробітників провів по Києву кандидат філологічних наук С. І. Білокінь. Спираючись на свої багаторічні дослідження, він розповів багато цікавого і повчального з історії міста: про забудову вулиць, про діячів культури, науки і мистецтва, які жили тут. Шкода, що не все це відомо широким колам громадськості. Певно, слід було б видати енциклопедичний путівник, куди ввійшло б усе, у тому числі виявлене останнім часом, з історії забудови Києва.

І. Пархоменко,

кандидат мистецтвознавства»²⁹.

Як бачимо, у газеті жодних зайвих подробиць, як-от одіозне (на той час) ім'я М. Грушевського, не з'явилося. Інший мате-

²⁸ Білокінь С. Сторінка з історії формування території міста Києва (Паньківщина)//Історичні дослідження: Вітчизняна історія.— Вип. 8.— К., 1982.— С. 114–117.

²⁹ Пархоменко Інна Володимирівна. Цікаво для всіх//Культура і життя.— 1984.— 11 листопада.— № 46 (2750).— С. 3.

ріал — цикл газетних статей на цю саму тему «Місцевість звалася Паньківщиною» — «тинявся» по редакціях три роки. Авторський машинописний примірник чітко датується 8–12 червня 1983 р., а до читачів на шпальтах газети «Прапор комунізму» матеріал дійшов щойно в липні 1986-го³⁰. Щоправда, публікація набула певного громадського розголосу,— як-то кажуть, у «вузькому» середовищі.

Епоха СРСР добігала кінця, про що мало хто здогадувався. Тож читач не без здивування читав у «Прапорі комунізму» таке: *«Думається, що тепер, коли кожного року народжуються десятки вулиць (!), ім'я революціонера Степана Халтуріна можна було б присвоїти сучасній просторій магістралі. А цій невеличкій вулиці варто було б повернути назву, що трималася чотири століття»*³¹. Це виглядало доволі зухвало. А в оригіналі, звісно, було сказано просто-таки нахабно: *«Не можна не пошкодувати, що історичну назву, усталену віками, ліквідовано так безпричинно й хапливо. Немає сумнівів, що імені Степана Халтуріна більше підійшла б нова широка вулиця в одному з нових районів як реальне втілення тих ідеалів, за які боровся видатний революціонер. Думається, що тепер, коли нових широких магістралей стає все більше, настав час, щоб достойно увічнити пам'ять Степана Халтуріна»*. Повторюю, календар показував 12 червня 1983 р., себто ті самі часи Щербинського. Зрештою, всі роки моя кореспонденція йшла на «Паньківську», і колишні кияни, як-от архівіст Віктор Романовський, між рядками прочитували щось своє³².

Можна було згадати при цій нагоді десяток імен діячів культури, зрідка включаючи емігрантів і репресованих, але навіть як науковий консультант енциклопедичного довідника «Київ» я не міг написати на відповідному місці імені Михайла Грушевсько-

³⁰ Білокінь С. Місцевість звалася Паньківщиною: 1. Латинський квартал. 2. Тарасівська вулиця. 3. Микільсько-Ботанічна вулиця. 4. Вулиця Степана Халтуріна//Прапор комунізму.— 1986.— 2 липня.— № 155 (2551).— С. 4; 3 липня.— № 156.— С. 4; 6 липня.— № 159.— С. 4; 9 липня.— № 161 (2557).— С. 4.

³¹ Білокінь С. Місцевість звалася Паньківщиною: 4. Вулиця Степана Халтуріна//Прапор комунізму.— 1986.— 9 липня.— № 161 (2557).— С. 4.

³² Див.: Білокінь С. Із старого листування: Віктор Олександрович Романовський (1890–1971 рр.)//Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Зб. наук. праць.— Число 11.— Частина 2.— К., 2004.— С. 84–120.

го, даремно що згадки про його будинок (анонімно!) проскочили у двох місцях³³, наприклад, у такій формі: «[...] в д.[оме] № 14 жил [...] художник В. Г. Кричевский (дом во время гражд. [анской] войны сгорел, погибла значит.[ельная] часть произведений художника) [...]»³⁴. Як бачимо, не сказано ні про муравйовський погром, ані про те, що Кричевський помер у Венесуелі. Трохи згодом А. Кудрицький розповів мені, що його навідали з «контори», пред'явивши йому претензію, що я був названий навіть у цьому скаліченому виданні як науковий консультант.

З історичної перспективи видно, як це було тимчасово й жалюгідно.

Отже, варто навести кілька документів.

Посвідчення на право власності Марії Грушевської на будинок по Паньківській, 9, після 14 червня 1935 р.

«УРСР. Київський окркомгосп. Юридичний підвідділ. Реєстраційна частина. Вересня 22 дня 1926 р. № 5190. Київ, вул. 25 жовтня. Ч. 5.

Посвідчення на право власности. Копія.

Київський окркомгосп дає це посвідчення гр. ГРУШЕВСЬКИМ Михайлу і Олександрю Сергієвичу та Марії Сильвестровні в тому, що згідно з Житловим законом УРСР від 1-го листопаду 1921 р. будівлі, що містяться в м.Київі в Либедському районі, на Паньківській рiг. Н. Ботаничеській вулиці під № 9/14 передано до власности вищеназваним ГРУШЕВСЬКИМ М. С., А. С. та М. С. з 5/VII–24 р. (нр. 368) з відповідальністю перед Окркомгоспом, згідно зі ст. 28.

Посвідчення це занесено до реєстру приватних будівель ч. 5190 (Справа ч. 3053). Виправлено: «Грушевським».

Завід. Окркомгоспом (підпис).

Завід. юридичним підвідділом (підпис).

М. П. Завід. реєстраційної частини (підпис).

³³ Перше вид. (1981): Київ: Енци. довідник/За ред. А. В. Кудрицького.— К.: УРЕ, 1981.— С. 383, 659. Останнє вид. (1986): Київ: Енци. справочник/Под ред. А. В. Кудрицького. Изд. 3 (дополненное).— К.: УСЭ, 1986.— С. 432, 672.

³⁴ Київ: Енци. справочник. Изд. 3 (дополненное).— С. 432.

За постановою Ради Народних Комісарів від 13 березня 1935 року будинок кам'яний двохповерховий з напівнідвалом по вулиці Паньківській № 9 закріплюється на правах власності за родиною померлого академіка ГРУШЕВСЬКОГО М.С., а саме за дружиною Марією Сильвестровною та братом Олександром Сергієвичем ГРУШЕВСЬКИМИ, що й зроблено відповідну відмітку в кадастрі житлової управи міськради за № 5191. 14/VI – 35 р.

Зав. ЖВ (підпис)

М. М. (підпис)»³⁵.

Заява Марії Грушевської до Прокуратури УРСР, після 16 жовтня 1938 р.

«В Прокуратуру України

Вдови Акад.[еміка] – іст.[орика] М.С.Грушевського

Марії Г.[рушевської]

заява.

Я звертаюсь до Вас, прошачи помочи й оборони в моєму тяжкому становищу. Справа така:

1926 р. моєму пок.[ійному] чоловікові М.С.Г.[рушевському] був подарований в день його юбілею будинок на П.[аньківській вулиці,] 9, в якому він жив здавна враз з братом своїм А. С. Г.[рушевським].

В 1931, в березні пок.[ійний] М.[ихайло] С.[ергійович] виїхав на довгу командировку в Москву враз з дочкою К.[атериною] М.[ихайлівною], яка була Акад.[емією] Н.[аук] призначена йому за секретаря.

В 1934 [році] в листопаді М.[ихайло] С.[ергійович] помер у Кислов.[одську,] і Правит.[ельство] в Москві на наше проханє перевезло тіло пок.[ійного] своїм коштом у Київ, а для убезпеч.[ення] його сім'ї закріпило за мною й братом пок.[ійного] А.[лександром] С.[ергійовичем] той же будинок на Паньк.[івській,] 9 (Акт за № 225 дня 19 березня 1935 р.)

Коли 10/VII 38 органи НКВД арестували мою дочку К. М. Г.[рушевську], яка служила в АН стар.[шим] наук.[о-

³⁵ Зберігається в моєму архіві.

вим] співроб.[ітником] і була занята по дорученню АН при-
готов.[ленням] до друку і ред.[азуванням] творів пок.[ійно-
го] М.[ихайла] С.[ергійовича] – було забрано при обшуку бо-
гато книжок і рукописів, а децю з сього перенесено в кабінет-
бібліот.[еку] М.[ихайла] С.[ергійовича], і там запечатано.

Так стояв сей кабінет до 23 серпня. Я була тоді виїхала з
Києва (20-25 серпня)[,] і саме 23[-го] прийшли знову органи
(sic) НКВД (Колесов й два иньші), перебурили всю бібліотеку,
зложили книги, рукописі і всі річи пок.[ійного] М.[ихай-
ла] С.[ергійовича] і мої, які стояли там в чемоданах через
літню пору, постіль, коври в ящики, призначаючи до вивозу їх
на «базу».

Зараз же один з квартирантів, який з переїздом Прав.[и-
тельства] в Київ поселив ся (sic) під час побуту М.[ихайла]
С.[ергійовича] в Москві в одній кімнаті на його площі, по-
чав — ще поки я вернулась — добиватись кімнат, занятих
мною, обіцяючи гроші або й погрожуючи розбити двері й заня-
ти силою. Я, вернувшись 25/VIII і довідавшись про те все,
зараз же 26[-го] ранком звернулась в комендатуру НКВД на
Інстит.[утську] і просила захистити мене. Мене заспокоїли,
що[,] мовляв[,] буде зроблено те, щоб мене більше не безпо-
коїли. І дійсно[,] довший час я мала спокій. Але в вересні
прийшов знов же той співроб.[ітник] НКВД Колесов, показу-
вав сей запечатаний кабінет якимсь чужим людям, що, мов-
ляв, моєю всею квартирою можна розпорятись. Я тоді ви-
падково не була дома, се мені передали ті, що бачили й чули. І
знов я жалілась в Коменд.[атуру], і знов мене заспокоїли тим,
що дом не казенний, а частний, подарен правительством[,] і
ніхто не має права забирати в мене кімнати. Все ж таки 5/X
вночі [о] 12 год.[ині] – 2 н.[очі] саме під вихідний день яви-
лись два – один у формі міліції, другий в штатськїм одязу,
зломали печать на кабінеті, але побачивши, що речі не виве-
зені,— запечатали його знов і пішли вниз, у квартиру А. С.Г.[ру-
шевського], арештованого 8/VIII. Там намовляли його дружи-
ну О.[льгу] А.[лександрівну] віддати їм комнату добровільно,
а коли вона спротивилась — вони нарешті в 2 – 20 ночі пішли.

До мене явились знов 16/X коло год.[ини] 7 вечером, відчи-
нили знов запечатаний кабінет, побули там кілька мінут, за-

печатали його знов і пішли. Я перелякалась дуже, що речі у каб.[інеті] будуть вивозити, тим більше, що таке вчинили з каб.[інетом] в пом.[ешканні] А.[лександра] С.[ергійовича], а його дружину переселено у мою квар.[тиру.]

І так я живу у безнастанній тревозі, ні дня, ні ночі не маю спокою... А треба знати, що я хора на серце, і мені 70 років. Крім тяжкого болю й неспокою за дочку, ще й така безнастанна тривога!!

Кабінет М.[ихайла] С.[ергійовича] ми зберігаєм як заповідник, нічого не змінючи в ньому за весь час. Се для нас найдорожча пам'ять, і тому я гаряче прошу по[можти?] мені зберегти його»³⁶.

Заява Марії Грушевської до Раднаркому УРСР, 10 квітня 1941 р.

«До Ради Н.К.УССР.

Постановою Р.Н.К. з д.[ня] 23 лютого 1939 р. № 164 віднято від мене дом, власність нашої сім'ї з 1908 р., який по денаціоналізації 1926 р. був повернений могому пок.[ійному] чоловікови академ.[іку] М. С. Грушевському, мені і братови акад. М. С. Грушевського, професору Александру Сергієвичу.

Віднято у нас дом без пояснен[н]я причин і без ніякого до сего поводу з нашої сторони. Я зверталась з прохан[н]єм до РНК (через Приймону, кім. № 135) переглянути се своє рішен[н]є, долучивши до прохання потрібні документи, але... після чотирех днів документи (які я предложила була в копіях) були мені звернені, а саме прохан[н]є знищене.

І так я осталась при одній кімнаті, оставленій мені доживотно,— говорено, що — безплатно, але я не могла добути ніякого потверджен[н]я сего: — куди я не зверталась — всюди говорено мені, що документу для сего нема... Після кількох днів управдом Овадіс відняв від мене прилеглу до моєї кімнати кладовку і — викинувши з неї всі мої речі — віддав її як «кімнату» якійсь громадянці. Вона там не жила, тому що в тій «кімнаті» нема печі і поставити її не можна. Жилвідділ се

³⁶ ЦДА України, ф. 1235, оп. 1, № 933, арк. 6–9. Перша публікація: Білокінь С. Діалектика нищення//Вісті з України.— 1991.— Грудень.— № 50 (1704).— С. 4.

рішучо заборонив. Гром.[адянка] ся ні одну зиму там не жила, а літом являлась лиш інколи.

Без сеї кладовки — я страдаю дуже: мушу держати в кімнаті відра з водою, коли водопровід в домі не працює (а се буває часто!), всі сундуки, всю кухонну посуду, всі господарчі припаси, а літом ще звязки з килимами, пересипаними нафталіном і т.и., а тимчасом сею кладовкою ніхто не користується.

Але мої труднощі дійшли тепер до крайн[ь]ої міри, коли НКВС звернув мені бібліотеку і всю обстановку кабінета мого покійного чоловіка, акад. М. С. Грушевського (забрану після ареста моєї доньки К. М. Грушевської 1938 р.). Чотири тисячі (4000) з лишнім книжок привезли й кинули мені на підлогу в моїй кімнаті, так що я мусіла просити мою сусідку (моя кімната прохідна), Ольгу Олександровну Грушевську, жінку висланого професора Олександра Сергієвича Грушевського — прийняти частину книжок... Вона згодилась, але для сього прийшлося їй закрити зовсім одно вікно, щоб заложити амбразуру книжками, та й перед вікном поставити книжну полицю. Часті книжки я помістила в гардеробній шафі, а ще дуже багато лишилось просто на підлозі під обідовим столом.

Книжні шафи і вся обстановка кабінета мого покійного чоловіка, яку я бажала зберегти як пам'ять о його великій праці — розкидана в різних місцях: в сараю, в чужій квартирі то що, і я не маю можливості зібрати те все до купи!

Зовсім незаслужено ми потерпіли таку кривду — я і брат Михайла Сергієвича проф. Олександр Сергієвич Грушевський. Жінка його наслідком сего мусіла продати більшу частину своїх річей, багато з них пропало невідомо куди, багато попсулось, погнило в сараю зле покритому... Вона теж скоро одержить назад від НКВС бібліотеку свого чоловіка, і куди вона її діне?

Повторяю ще: ми не заслужили того, щоб від нас відбрана нашу власність, і ми просили б дуже Р.Н.К. переглянути свою постанову з д.[ня] 23 лютого 1939 р., якби бажали одержати сей дім назад. Але — за час з 1939 по 1941 р. дім доведено до такого стану, що тепер було б нам неможливо привести його в порядок, і тому я ук[л]інно прошу — зваживши всі труднощі мої, які я тут виложила — звернути мені хоч те, чим я користувалась перед забран[н]єм дому, а саме: кабінет-

бібліотеку мого пок.[ійного] чоловіка, акад.[еміка] М. С. Грушевського, де я могла б помістити і бібліотеку Александра Грушевського, і сю маленьку кладовку, щоб зложити там хоч ті книги, які лежать на землі.

З високим поважан[н]єм

Марія Грушевська.

Київ 10/IV 1941»³⁷.

Зрештою, відтворити історію будинку в усіх деталях неможливо. З початком війни домові книги всі було знищено. Нові домові книги було заведено вже за німецьких окупантів.

Мешканці будинку на Паньківській, 9 у часи окупації (з 1942 року).

Наступний документ, що наводиться в реєстрі, стосується минувшини будівлі, де розташований тепер Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського у Києві. Це «*Будинкова книга для прописки громадян, що проживають в буд. № 9 на Паньківській вулиці Шевченківського району, Домууправа № 4089*»³⁸. Розпочато книжку 1942 р., доведено до 4 травня 1943 р. Кербуд Заславська, з вересня 1942 — Мартиненко. Паспортист (правдоподібно — паспортистка) — Л. И. Кроль, В. К. Ленская, з 1 жовтня 1942 року — Е. А. Корыхалова (арк. 66 зв.). Оскільки підписи зроблено російською, щоб не наплутати в ініціалах, відтворюю написання документа.

Тут кожен сторінку поділено на десять граф: 1) Прізвище, ім'я та побатькові, 2) Дата й місце народження, 3) Віроісповідання, національність, 4) Сімейний стан, 5) Заняття або джерело існування, 6) Звідки прибув, 7) Дата, 8) Куди вибув, 9) Дата, 10) Без назви.

Помешкання № 1³⁹.

- 1) Осипова Надія Йосипівна. 2) 4. VII.1910. Київ. 3) Православна, українка. 4) Одружена. 5) Перукар 15 перукарні на Безаківській. 6) <Закреслено:> Ніжина? Тульчина? 7) IV. 1922.

³⁷ ЦДА України, ф. 1235, оп. 1, № 933, арк. 19-зв. Перша публікація: Білокінь С. Діалектика пидцення//Вісті з України.— 1991.— Грудень.— № 50 (1704).— С. 4.

³⁸ ЦДА України, ф. 1235, оп. 1, № 933, арк. 65–74 зв.

³⁹ Там само, фрк. 69 зв.–70, 72 зв.–73.

2. 1) Чаплай Лідія Миколаївна. 2) 26.VIII.1938. Київ. 3) -»- 4) Утриманка матері. 5) З Одеси. 8) Б. Церква. 9) 14.V.1942. 10) Потім приїхала з Одеси, 23.I.1943 вмерла.
3. 1) Кулешина Руфіна Степанівна. 2) 14. VII. 1900, Івангород, Польща. 3) -»- 4) Одружена. 5) Працює. 6) с. Вахнівка. 7) IX.1900.
4. 1) Волинська Олександра Петрівна <Дочка попередньої>. 2) 3. VII. 1926, Київ. 3) -»- 4) Неодружена. 5) Утриманка матері. 8) Бондаревск. зав. № 4. 9) 29.I.1943.
- 5-6. <Повтор №№ 1-2 з іншими даними.>
- 6 а. 1) Данилов Александр Ипполитович. 2) 15.II.1909, Ростов. 3) Православний, руский. 4) Неодружений. 5) Фірма Інженербау ГМПП, інженер. 6) з Берліна. 7) 9.III.1943. 8) Тарасівська, 7, пом. 7. 9) 4. V.1943.

Помешкання № 3⁴⁰.

7. 1) Гончаренко Гаврило Йосипович. 2) 26.III.1894, Кутно, Польща. 3) Православний, росіянин. 4) Одружений. 5) Службовець. 6) 3 вул. Фундуклеївської, 12, пом. 9. 7) 1935. 8) Михайлівська, 24-52. 9) 10. VI. 1942.
8. 1) Шамрай Вікторія Сергіївна. 2) 18.IX.1925, Київ. 3) Православна, українка. 4) Неодружена. 5) Чорнороб. 6) Тимчасово була в селі. 7) 19. V. 1942. 8) На село невідомо яке. 9) 3.XII.1942. 10) Повернулася 28.V.1943 з с. Парафіївки Чернігів. обл.
9. 1) Шапран Ганна Марківна. 2) 22.XII.1918, Київ. 3) Православна, українка. 4) Неодружена. 5) Лекпом 1 міської лікарні. 6) с. Нова Гребля Вінницької обл. 7) 12.V.1943.

Помешкання № 4⁴¹.

- Без номера. 1) Шамрай-Грушевська Ганна Сергіївна. 2) 18. IV. 1866, с. Сестринівка. 3) Православна, українка. 4) Вдова. 5) Пенсіонерка. 6) з Тбілісі. 7) IX.1905. 8) Померла. 9) 7. VIII.194[3].
- Без номера. 1) Василенко Ольга Вікторівна. 2) 24.I.1899. 3) Православна, українка. 4) Одружена. 5) Працює. 6) -»- 7) -»-

⁴⁰ Там само, арк. 70 зв.-71.

⁴¹ Там само, арк. 71 зв.-72.

Без номера. 1) Грушевська Марія Сильвестрівна. 2) 14.XI.1868, с. Підгайно. 3) Православна, українка. 4) Вдова. 5) Пенсіонерка. 6) Зі Львова. 7) VI.1907.

Помешкання № 5⁴².

1. 1) Тринос Тетяна Карпівна. 2) 12.I.1915, с. Свищі Потіїв. р-ну. 3) Православна, українка. 4) Одружена. 5) Продаж власних речей. 6) с. Лукашівка Бобровицького р-ну. 7) 22. IV.1942. 8) На село. 9) 15. V.1942.
2. 1) Тринос Віталій Миколайович. 2) 17.X.1937. 3) Православний українець. 5) Утриманець матері. 6) -»- 7) -»- 8) -»- 9) -»-
3. 1) Осипова Надія Йосипівна. 6) З помешкання № 1. 7) 24.IX.1942.
4. 1) Чаплай Лідія Миколаївна. 5) Утриманка матері Осипової. 6) -»- 7) 17.XI.1942.
5. 1) Пархоменко Григорій Артемович. 2) 24.II.1907, с. Котівка Житомирської обл. 3) Православний українець. 4) Одружений. 5) Продовольств.[енный] склад, грузчик. 6) Хут. Нивки. 7) 23.XI.1942. 8) Арестован. 9) 7.IV.1943.

Як впливає з наведеного, найперше прописали в будинку Ганну Сергіївну Шамрай з дочкою Ольгою Вікторівною — у вересні 1905 р. За нею оселилася тут Марія Сильвестрівна — у червні 1907 р. За нею нібито Руфіна — дочка генерала Степана Івановича Кулешина і Олександри Павлівни Воскресенської, двоюрідної сестри Ольги Олександрівни Парфененко. Ольга Олександрівна познайомилась із Олександром Сергійовичем Грушевським 1903 р., а повінчались вони 22 жовтня 1908 р.⁴³

Останній запис зроблено у «Будинковій книзі» 7 серпня 1943 р., коли Ганна Сергіївна померла.

Цікаво зіставити склад пожильців зі станом на роки повоєнні. Совецька переписка почалась у липні 1944 р., коли до міста приїхали нові люди і встигли позаймати порожні кімна-

⁴² Там само, арк. 73 зв.-74.

⁴³ *Кучеренко Микола Олександрович, Панькова Світлана Михайлівна, Шевчук Галина Володимирівна. Я був їх старший син: (рід Михайла Грушевського).*— К.: Київ, 2006.— С. 330-331.

ти. Характерно, що першу природну власницю дому — Марію Сильвестрівну Грушевську — держава прописала щойно дев'яту.

Мешканці будинку на Паньківській, 9 за большевиків (з 1944 року)

1. Полонский Александр Леонтьевич. Род. 1912, колония Рыкун Дымерского района. Еврей. Инвалид Отечественной войны. Цель приезда — на прежнее местожительство. Кв. 3.
2. Шапран Матрена. Род. 1886, с. Voxнович Винницкой обл. Иждивенка. Прописана 14 июля 1944 г. Кв. 3. Обмен паспорта.
3. Шамраева Виктория Сергеевна. Род. 18 сентября 1925, Киев. Обмен паспорта. Июль 1944 — перемена фамилии на Слупскую. Кв. 3.
4. Андрейко Валентина Ивановна. Род. 1904, Курск. Экономист горместпрома. Прописана 14 июля 1944. Кв. 3.
5. Шапран Анна Марковна. Род. 20 декабря 1918. Студентка мединститута. Врач в Октябрьской больнице. Кв. 3.
6. Яровенко Дмитрий Фомич. Род. 1907, с. Веселое Воронежской обл. Сотрудник НКВД (ул. Чекистов, 5). Русский. Цель приезда — на работу. Прописан 17 июля 1944. Кв. 3.
7. Яровенко Анна Гавриловна. Род. 1908, с. Веселое Воронежской обл. Гардеробщица хлебзавода № 4. Цель приезда та же. Прописана 17 июля 1944. Кв. 3.
8. Волинская Александра Петровна. Род. 3 июля 1926. Кв. 1.
9. Грушевская Мария Сильвестровна. Род. 1968. Прибыла из Львова в 1908. Пенсионерка. Выписана 16 декабря 1948. [Померла 19 вересня 1948]⁴⁴.
10. Василенко Ольга Викторовна. Род. 1899, Киев. Ст. библиотекарь УАН. Кв. 4.
11. Кулешина Руфина Степановна. Род. 1900, г. Ивангород Люблинск. обл. Кв. 1. Выбыла 10 апреля 1952. Умерла.
12. Пилюченко Евдокия Тимофеевна. Род. 1889, Чубинцы Киевск. обл. Иждивенка рабочего. Кв. 2.
13. Волинский [Петр Константинович]. Род. 1893. Наркомпрос.

⁴⁴ Там само.— С. 260.

14. Пилюченко Петр Никифорович. Род. 1888, с. Чубинцы. Вагоновод парка им. Шевченко. Кв. 2.
15. Тринес Татьяна Карповна. Род. 1915, Киев. Уборщица Наркомфина.
16. Соловьев Григорий Александрович. Род. 1902, Киев.
17. Грушевская Ольга Александровна. Род. 4 января 1878, Шуя. Из Петербурга прибыла в 1902.
18. Осипова Надежда Иосифовна. Род. 1910. Парикмахер. Кв. 1.
19. Шульга Антонина Петровна. Род. 1909, с. Терешко. Библиотекарь Киевского университета. Кв. 3.
20. Полянская Татьяна Викторовна. Род. 1921, Киев. Прибыла с Паньковской, 12, кв. 6. Иждивенка служащего. Кв. 2.
21. Волкинштейн Тина Хаимовна. Род. 1893, Коростышев. Иждивенка служащего. Прибыла на работу.
22. Пахомов Андрей Кириллович. Род. 1912, с. Ольгино Красноярск. края. Прибыл из Алма-Аты на работу. Ст. техник.
23. Тюрменко Марфа Григорьевна. Род. 1916, Брусилов. Прибыла с Гоголевской, 2а, кв. 9. Иждивенка военнотрудового. Кв. 4. Выбыла на Чкалова, 74.
24. Старицкая Лидия Яковлевна. Род. 1879. Кассир артели инвалидов труда. Кв. 2. Выбыла в Ленинград.
25. Гутман Анна Мордуховна. Род. 1896, Корсунь. Музработник изд-ва «Рад. Украина». Прибыла 1944 из Белоречка. Кв. 3. Выбыла 18 июня 1945.
26. Гутман Дина Бенционовна. Род. 1923, Белая Церковь. Прибыла 1944 из Уфы на учебу. Студентка музинститута. Кв. 3. Выбыла 12 марта 1950.

Заява, що відбиває ситуацію після нової націоналізації 18 травня 1948 р.

«Мійська житлова управа відмовила пере[ре]гістровати наш будинок на Паньківській вул. № 9 і 18/V 48 р. приєднала його до своїх володінь.

Тепер хочуть відняти у нас кімнати і залишити в прохідній.

Між тим у нас зберігаються цінні культурні речі і бібліотеки, які ми бажали б спасти і передати на користь україн-

нському народу. Бібліотека Мих.[айла] Серг.[ієвича] по іст.[орії] та енциклопедії, Олександр Сергієвича (по історії, літературі та праву), Катерини Михайловни по фольклору, театру та ін. Досить великий та цінний архів Олександра Сергієвича. Листування. Маємо картини укр.[аїнських] художників, старину, червону меблю, часи українського мастера.

Коли від нас заберуть кімнати, то всі ті цінні речі загинуть. А ми бажали б наукові речі зберегти для того, щоб після нашої смерті вони були корисні радянському народові. Ми обидві старі, залишилось нам жити не довго.

Просимо ми Вас, дайте наказ не чіпати нас, не ущемляти, і дайте нам дожити, щоб ми могли підготувити бібліотеки до передачі і померли би спокійно»⁴⁵.

В історії Латинського кварталу ми вивчаємо довколишнє середовище діячів науки й культури. На початку 1850-х р. тут існував садовий заклад Карла Христіані, колишнього садівника сокиринецького парку Галаганів. У пресі друкувалось оголошення: «Честъ имею уведомить Г.г. любителей садоводства, что в заведении моем, в г. Киеве на Паньковщине можно получить самые свежие семена за самую умеренную цену, за хорошее достоинство которых ручаюсь»⁴⁶. За проектом Христіані було розбито Миколаївський, тепер Шевченківський парк⁴⁷.

На Паньківщині мешкали три Президенти Української Академії наук: історик повсякденного життя Орест Левицький, що головував на першому засіданні як старший віком академік, за ним Володимир Вернадський та історик права Микола Василенко. На Тарасівській вулиці народилися поети Максиміліан Волошин (1877)⁴⁸ і Максим Рильський (1895), мешкали Леся Українка і Анна Ахматова. Отже, тут писалися статті й монографії з різних наук, вірші й філософські трактати. Кілька томів «Історії

⁴⁵ ЦДА України, ф. 1235, оп. 1, № 933, арк. 37–38.

⁴⁶ Киевских губернских ведомостей Отдел второй. Феврала 23-го дня 1852 года. № 8. Часть неофициальная.— С. 63.

⁴⁷ Барановський Є. Д. Сади і парки Києва//Архітектура Рад. України.— 1939.— Жовтень.— № 10.— С. 28; Новаковська Н. П. Архітектор П. А. Дубровський на Україні: Матеріали до вивчення творчості//Питання історії архітектури та будівельної техніки України.— К., 1959.— С. 248.

⁴⁸ Білокінь С. Адреса Максиміліана Волошина//Арсеналець.— 1981.— 29 жовтня.— № 43 (4796).— С. 4.

України-Руси» і десятки інших книжок, а також сотні окремих розвідок написав у своєму будинку на розі Паньківської та Микільсько-Ботанічної Михайло Грушевський. Сусіди бачили, як звідси він їздив на Володимирську, де головував у Центральній Раді⁴⁹. 25 січня 1918 р. Полупанов розбомбив його будинок, де загинули його й Василя Кричевського колеції⁵⁰. Брати Василь і Федір Кричевські, Лев Крамаренко і Віктор Масляников працювали тут над малярськими творами. На Паньківській, 1, композитор Микола Дремлюга писав музику, а в сусідньому будинку жив співак (драматичний тенор) Михайло Микиша. На Паньківській, 8, у будинку лікаря й громадського діяча Йосипа Юркевича, мешкали Борис Грінченко та Микола Вороний, у березні-червні 1913 р. містилась редакція мистецтвознавчого журналу «Сяйво», а з жовтня 1913 р. до травня 1914 р. — редакція педагогічного журналу «Світло», у будинку Грушевського — редакція газети «Село», що виходила з вересня 1909 р., та діяло видавництво «Лан», а на Микільсько-Ботанічній — друкарня Вацлава Фронцевича.

Мешканці «Будинку працівників науки» на Паньківській, 7/14 (з 1952 року)

2004 року мій матеріал не зміг вийти у «Зводі пам'яток», хоч автор вважається членом редакційної колегії київських томів. Оскільки він характеризує повсякденне життя киян, наводжу його тут з доповненнями.

Проект «Будинку працівників науки», спорудженого на місці будинку Михайла Грушевського, розроблено 1947 р. архітекто-

⁴⁹ Свідчення Ольги Данилівни Карпеко-Глеваської, що мешкала на Володимирській, 61. Див. про неї: *Білокінь С.* Зізнання С. Глеваського про грабування української культурної спадщини за більшовиків//Пам'ятки України.— 2001.— Ч. 4 (133).— С. 92–109.

⁵⁰ 1) *Эрнст Федор Людвигович.* Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г.— К.: Изд-во «Гуро», 1918. [2], 20 (+2) с.: 9 іл. Передрук: Ернст Ф. Мистецькі скарби Києва, потерпілі в 1918 році/Пер. Миколи Шудрі//Розбудова держави.— 1994.— № 7.— С. 33–37. 2) *Кричевська Євгенія Михайлівна.* Пожежа будинку Михайла Грушевського//Нові дні.— Ч. 105.— Торонто, 1958.— С. 13–20. Передрук: Кричевська Євгенія. Пожежа будинку Михайла Грушевського/Передмова й примітки С. Білоконя//Веч. Київ.— 1996.— 1 жовтня.— Ч. 204 (15585).— С. 6; 2 жовтня.— № 205.— С. 5; 3 жовтня.— № 206.— С. 13.

ром В. Фадеїчевим⁵¹. Він призначався для професорсько-викладацького складу Київського політехнічного інституту, до якого додалося чимало викладачів з «черги» Академії наук, університету та інших навчальних закладів. Будинок було споруджено у два прийоми: спершу те крило, що виходить на Микільсько-Ботанічну вулицю; потім було знесено старий цегляний будинок № 7, на місці якого тепер стоїть друге крило великого наріжного будинку. Для його здешевлення, замість передбаченого за проектом гранітного облицювання першого поверху й тераси, застосовано теразитове тинькування «під руст», наріжний еркер було замінено на балкон. На спорудженні його працювали полонені німці, тож він вийшов доволі добротний.

Перші пожилці переїхали сюди у грудні 1952 р. з будинку № 7 по Паньківській, що підлягав знесенню. Серед них була родина Оврама Степановича Жарка (працював у Сибіру у вєнізованій охороні концтаборів), а також кілька єврейських родин — Владіміра Іосіповича (крavecь) та Гені Данівни Ільїнських, Рози Лазарєвни Островської (працювала в торгівлі), Рувіма Наумовича Терлецького (працював у відділі штучних товарів центрального гастроному) тощо. До сьомого номера вони вселилися тимчасово 1944 р.⁵²

Пом. 2. 20 лютого 1954 тут було прописано мистецтвознавець Юрія Яковича Турченка (нар. 1929). Батьки Яків Іванович (1904–) та Тетяна Андріївна (1903–). Дружина Алла Мойсеївна (1930, с. Городище Київ. обл.). Дочка Наталя Юріївна (нар. 4 червня 1951). Не повернувся з відрядження за кордон.

Пом. 5. Валентин Анатолійович Зморович (1909–1994) — доктор фізико-математичних наук, завідувач кафедри вищої математики КПІ (1952–1973). Більшість наукових досліджень присвятив геометричній теорії аналітичних функцій. Низку праць присвячено різним питанням математичного аналізу, зокрема теорії збіжності рядів⁵³.

⁵¹ Житловий будинок поч. 1950-х рр., в якому проживали відомі вчені, Покришкін О. І. (архїт., іст.)//Звід пам'яток історії та культури України. Київ.— Кн. 1, ч. II: М–С.— К., 2004.— С. 636–637. Підп.: Андрущенко Микола, Білокінь Сергій, Гаврилюк Лариса, Казьмирчук Григорій, Піскова Елла.

⁵² Свідчення Олеса та Юрія Доріченків, 2 листопада 2006.

⁵³ Професори Національного технічного університету України.— С. 54–55.

Пом. 7. Сюди з Пушкінської, 43, пом. 11 переїхав Василь Єгорович Спицький (11 квітня 1918, с. Підгороднє Новомосковського р-ну Дніпропетр. обл.—28 лютого 2005)⁵⁴. Дочки Наталя Василівна (за чол. Соїко; нар. 12 квітня 1948), Оксана Василівна (нар. 22 листопада 1949) та Олена Василівна (за чол. Кокіна; нар. 21 лютого 1959).

Пом. 9. З березня 1956 року мешкав літературознавець, акад. АН УРСР (1939) та АН СРСР (1958) Олександр Іванович Білецький. Раніше родина мешкала на Рейтарській, 11, пом. 7. Живучи на Паньківській, Білецький очолював Інститут літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, був професором Київського університету. Тут він написав працю «Українська література серед інших літератур світу» (1958), був редактором і автором багатьох розділів двотомової «Історії української літератури» (1955–1956). З часу заснування журналу «Радянське літературознавство» (1957) був його головним редактором. Дружина Марія Ростиславівна Шпіцберг (1885, СПб.—1963), сини — мовознавець Андрій Олександрович (30 липня 1911–10 квітня 1995), його дружина Тетяна Миколаївна Чернишова, та мистецтвознавець Платон Олександрович (8 лист. 1922–6 травня 1998), його дружина Горислава Михайлівна Біляч (1924–) Хатня робітниця Катерина Несторівна Чередниченко (1908–). 22 лютого 1973 р. було встановлено меморіальну дошку⁵⁵.

Пом. 10. Іван Овксентійович Курілін. Отоларінголог.

Пом. 11. Кость Васильович Заруба (1910–1990) — графік і живописець. 1947 року закінчив КХІ (учень Федора Кричевського та І. Штільмана), де потім до 1980 року сам викладав. Залишив твори «Луна Чорнобиля» (1980), «Портрет старого офіцера» (1981), «Старий козацький цвинтар» (1990). З 1945 друкував карикатури у журналі «Перець».

Пом. 13. З будинку № 7 по Паньківській 1952 року у новий будинок (друге парадне, 1 поверх) переїхав поет Олесь Васильович Доріченко (нар. 20 вересня 1936), соліст балету ансамб-

⁵⁴ Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні (1834–2004 рр.).— К.: Прайм-М, 2004.— С. 294.

⁵⁵ Інформ. бюлетень Правління Спілки письменників України.— 1973.— № 3 (41).— С. 2 обкл.

лю ім. Вірського (1953–1955), соліст балету народного хору ім. Гр. Віршовки (1958–1974)⁵⁶. Мати Ольга Пилипівна Добровольська, працювала в Будинку народної творчості (вул. Володимирська, на розі бульвару Шевченка). Брати Юрій Васильович (нар. 1940) та Антон Васильович (нар. 1946). Написав поему про зустріч з Марією Сильвестрівною Грушевською⁵⁷.

Пом. 16. У 1955–1970 рр. тут мешкав теплофізик і теплоенергетик Всеволод Іванович Толубинський (1904–1985?) доктор технічних наук, професор, академік АН УРСР (1964), завідувач кафедри котельних установок КПІ (1938–1963), заслужений діяч науки УРСР (1974). 1957 створив проблемну лабораторію теплообміну і газодинаміки, якою керував до 1965. У 1963–1972 директор Інституту технічної теплофізики АН УРСР. Член бюро відділення фізики АН УРСР (1964–68), з 1970 — член бюро відділення фізико-технічних проблем енергетики АН УРСР. Протягом 1969–1987 рр. очолював Державну екзаменаційну комісію КПІ. З 1964 р. очолював Наукову раду АН УРСР з комплексної проблеми «Теплофізика і теплоенергетика». У 1944–1955 рр. мешкав на Брест-Литовський просп. (тепер просп. Перемоги), 39, корп. 2, пом. 16. Переїхав на вул. Володимирську, 51/53, пом. 31.

Пом. 18. Мешкав проф. КПІ Онуфрій Кирилович Кудра (9 червня 1898–1987) — доктор хімічних наук, професор. Завідував кафедрою фізичної та колоїдної хімії (1945–1975)⁵⁸. Напрям наукової діяльності — фізико-хімічні дослідження розчинів та електродних процесів.

Пом. 19. Тут мешкали:

перший секретар міськкому партії Олександр Платонович Ботвин (30 серпня 1918, с. Чорногорівка Ямського р-ну Донецької обл.). Діти Людмила Олександрівна (нар. 2 жовтня 1943) та Володимир Олександрович (нар. 21 грудня 1946);

математик, історик науки, акад. АН УРСР (1951) Йосип Захарович Штокало. Після війни мешкав у будинку Мороза,

⁵⁶ Коваль Віталій Кирилович, Павловська Віра Петрівна. Письменники Радянської України, 1917–1987: Біобібліогр. довідник.— К.: Рад. письменник, 1988.— С. 198.

⁵⁷ Доріченко Олександр Васильович. Будинок на Паньківській: Поема//Доріченко О. Майдани пам'яті: Вірші та поеми.— К.: Рад. письменник, 1990.— С. 19–21.

⁵⁸ Професори Національного технічного університету України.— С. 80.

пом. 6. Переїхав на вул. Шовковичну, 36, пом. 19. 30 листопада 1989 р. на будинку встановлено меморіальну дошку⁵⁹.

Пом. 24. З лютого 1955 р. жив доктор історичних наук (з 1962), проф. (з 1963) Віктор Андрійович Жебокрицький (1906–1975)⁶⁰. Захистивши кандидатську дисертацію 1940 р., з 1945 р. він працював у Київському університеті. 1962 р. захистив докторську дисертацію «Болгарія напередодні і в період Балканських воєн 1912–1913 рр.». Мав урядові нагороди СРСР і Болгарії, зокрема орден Кирила і Мефодія 1 ст.

Пом. 29. Тут у семикімнатному помешканні жив льотчик, маршал авіації (1972), тричі Герой Радянського Союзу Олександр Іванович Покришкін (1913–1985).

Пом. 30. З 1984 р. мешкав у будинку № 14 Борис Володимирович Хаєнко (1935–1995) — доктор фізико-математичних наук, професор (1987), зав. лабораторією рентгеноструктурного аналізу Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР. Засновник національної школи рентгеноструктурного аналізу твердих матеріалів. У 1962–1984 рр. мешкав у буд. 6/8.

Пом. 32. Тут мешкав фізик, член-кор. АН УРСР Іван Іванович Кондиленко (21 травня 1919–18 жовтня 1993)⁶¹. Раніше — Мала Підвальна, 10, пом. 4.

Пом. 32. Василь Павлович Столяренко (5 квітня 1923, с. Попільня–17 лютого 2004, Київ), дружина Олена Володимирівна (з дому Туз; нар. 26 квітня 1926, с. Козин Миронівського р-ну Київ. обл.)⁶². Діти: Олександр Васильович (нар. 12 червня 1950) та Наталя Василівна (нар. 1 березня 1954). Олександр Васильович фізик твердого тіла.

Пом. 33. Тут мешкав вчений у галузі електромашинобудування, член-кор. АН УРСР (1967), вчений у галузі електромашинобудування Іван Матвійович Постніков (10 вересня 1906, Костромська губ.–1990). З 1954 він працював в Інституті електро-

⁵⁹ Увічнено в бронзі//Веч. Київ.— 1989.— 2 грудня.— № 276 (13791).— С. 1.

⁶⁰ Бовв Ю. О., Кізченко А. Ф., Петерс І. А. В. А. Жебокрицький//Укр. іст. журнал.— 1966.— № 4.— С. 137–139; В. А. Жебокрицький//УІЖ.— 1975.— № 6.— С. 160; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка.— С. 201.

⁶¹ Вісник АН УРСР.— 1979.— № 5.

⁶² Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика.— Біла Церква: О. Пшонківський, 2005.— С. 50.

динаміки АН УРСР, де з 1964 р. завідував відділом генерування перемінного струму. З 1956 р. протягом 20 років керував кафедрою електричних машин. Його дослідження завершилися створенням першого асинхронізованого турбогенератора потужністю 200 МВт, введенного в експлуатацію на Бурштинській ГРЭС 1985 р. Курс лекцій із спеціальної частини електричних машин ліг в основу підручника «Обобщенная теория и переходные процессы электрических машин», що витримав два видання (1966, 1975) і був удостоєний Державної премії УРСР у галузі науки і техніки⁶³.

Пом. 34. Мешкав секретар парткому сільськогосподарської академії Данило Кіндратович Плужник. Дочка Олена (нар. 1950).

Пом. 35. Тут мешкала родина ректора автодорожного інституту Євгена Петровича Вериженка (9 вересня 1920, Київ—30 червня 1998, там само). Дружина Валентина Сергіївна (нар. 16 червня, насправді 23 травня 1922, Шишаки Полт. обл.) і діти Ірина (нар. 28 липня 1948, Запоріжжя) та Віктор (нар. 26 грудня 1954, Київ). Віктор Євгенович — професор будівельної механіки, працює в м. Дурбан, провінція Наталь, Південно-Африканська Республіка. Переїхали на Хрещатик, 27, пом. 23, 1972 — на вул. Суворова, 13, пом. 126, потім у пом. 134.

Пом. 39–40. Проф. (1951) Євген Васильович Шевченко (1 березня 1904, с. Велика Лепетиха Нова Каховка—28 червня 1990 р.) — геолог, д-р геолого-мінералогічних наук (1950). Закінчивши Томський політехнічний ін-т, працював у Сибіру в пошуках золота і рідкісних металів. Переїхавши до Львова (1947), займався пошуком кольорових і рідкісних металів на Закарпатті. У Києві з 1955 р., завідував кафедрою корисних копалин КДУ. Вивчав генезис пегматитів Укр. кристалічного щита. Залишив понад 70 праць. Др.: Ніна Опанасівна (дів. пр. Качаненко, нар. 25 серпня 1913). Діти: Олень (нар. 22 травня 1947 р., с. Вирва Малинського р-ну Житом. обл.) та Олена (нар. 20 грудня 1950 р., Львів). Зараз Олень Євгенович головний редактор ЗАТ «Національний книжковий проект».

Пом. 41. 29 грудня 1955 р. тут був прописаний проф. математики Володимир Петрович Вельмін (8 липня 1885, Київ—

⁶³ Іван Матвеевич Постников: [Некролог]//Електричество.—1991.— № 2.— С. 85; Професори Національного технічного університету України.— С. 106–107.

23 вересня 1974 р., там само)⁶⁴. Син настоятеля Десятинної церкви Петра Дмитровича (+ 13 вересня 1919 р.)⁶⁵. Учень Б. Я. Букреєва. Фахівець із теорії алгебраїчних чисел. Ректор університету в Ростові-над-Донем (1923). Його дружина Наталія Миколаївна (з дому Бобрецьких; 14 липня 1888–1968).

Пом. 42. Тут мешкав проф., зав. кафедри неорганічної хімії КПІ (1954–1990) Володимир Вікторович Удовенко (1908–) — хімік, доктор хімічних наук, проф. КПІ. Фахівець із фізико-хімічного аналізу рідких систем. Підготував 15 кандидатів наук. Автор понад 120 наукових праць⁶⁶.

Пом. 43. 10 грудня 1955 р., себто раніше за інших, тут був прописаний Олександр Сергійович Ждан-Пушкін (10 березня 1901–1971). Перебував у відставці.

Пом. 44. Мешкав проректор університету з господарчої частини Йосиф Якович Барановський (22 листопада 1899 р., с. Альбортин Слонімськ. р-ну Барановичської обл.–18 березня 1974 р.). Дружина Катерина Костянтинівна (7 грудня 1903, Волчанськ–1979 р.).

Пом. 45. Мешкав проф. (1972), зав. кафедри електропостачання (1955–1988), декан гірничого факультету (1958–1963, 1967–1988) КПІ Василь Миколайович Винославський (14 січня 1920 р. с. Лука-Барська Барського р-ну Вінницьк. обл.–1992)⁶⁷. Заснував у КПІ кафедру «Електропостачання» і факультет гірничої електромеханіки й автоматики та національну наукову школу з електропостачання гірничих підприємств. Під його керівництвом вперше в СРСР було запроваджено спеціальність «Електрифікація і автоматизація гірничих робіт» (1959). Підготував 39 кандидатів і докторів наук⁶⁸. Дружина Клавдія Михайлівна, дочка Олена Василівна.

Пом. 46. Тут мешкала доктор технічних наук, проф., засновниця й завідувач кафедри кібернетики хіміко-технологічних процесів (1974–1981), проректор КПІ з навчально-методичної

⁶⁴ Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда. Ленинград, 1928.— С. 60.

⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 64454, т. IX, арк. 79–80.

⁶⁶ Професори Національного технічного університету України.— С. 137.

⁶⁷ Там само.— С. 26.

⁶⁸ Там само.— С. 26.

роботи Алла Григорівна Бондар (1921–1981). Заступник міністра вищої та середньої спец. освіти УРСР (1958–1962), міністр освіти УРСР (1962–67). Фахівець з основних процесів та апаратів хімічної технології, розробки їх математичного опису, використання ідей планування експерименту при пошуках оптимальних режимів реалізації хіміко-технологічних процесів. Голова делегацій УРСР в ЮНЕСКО: на XII генеральній конференції (1962, Франція) та Всесвітньому конгресі (1965, Іран)⁶⁹. Мати Наталія Самійлівна Бондар (1895 с. Цибульов, тепер — Монастирищенського р-ну Черкаськ. обл. — січень 1980), дочка сільського священика, жила в родині Віталія Суровцова, з дочкою якого Надією Віталіївною листувалась. Чоловік Олексій Георгійович Дубяга (нар. 3 листопада 1919 р., с. Борки Полтав. обл.), син геолога Георгія Григоровича Дубяги (1888–24 листопада 1937 р.)⁷⁰, понад 40 років працював заст. гол. інженера Інституту транспорту нафти. Дочки Наталя Олексіївна (нар. 4 грудня 1945 р.) та Тетяна Олексіївна (нар. 4 грудня 1945 р.).

Пом. 47. Вакуленко Анатолій Миколайович (нар. 21 лютого 1930 р., Київ). Дружина Майя Іванівна (нар. 2 травня 1929 р.).

Пом. 48. З 1955 р. тут жив і працював, переїхавши з Дніпропетровська, де він завідував кафедрою в сільськогосподарському інституті, Кирило Борисович Свечин (15 вересня 1907 р., Саратов–18 листопада 1986 р., Київ), фахівець у галузі тваринництва, доктор с.-г. наук, проф. с.-г. академії (1955), заслужений діяч науки України. Спадковий дворянин до 12 покоління, син офіцера царської армії, учасника російсько-японської та першої Світової воєн (батько не прийняв нового режиму, покінчив із собою 1925 р.). Проректор Академії з учбової роботи. Організував і здійснював наукове керівництво дослідною станцією м'ясного скотарства. Монографію «Індивідуальний розвиток сільськогосподарських тварин» (1961, 1976) видано також

⁶⁹ А. Г. Бондар: [Некролог]/Прапор комунізму.— 1981.— 9 жовтня.— № 234 (1134).— С. 3; Професори Національного технічного університету України.— С. 19–20.

⁷⁰ Макаренко Дмитро Єлисейович. Юрій Григорович Дубяга — першовідкривач нікелевих руд на Україні//Геологічний журнал.— 1991.— № 4.— С. 128–129.

японською мовою⁷¹. 1926 р. одружився з дочкою прокурора Вірою Сергіївною Маліною (нар. 24 вересня 1907 р., Москва–9 січня 1978 р., Київ). Їхня дочка Наталя Кирилівна (нар. 14 травня 1946 р., Уфа), викладач німецької мови.

Пом. 49. 22 грудня 1955 р. тут був прописаний з родиною проф. Іван Петрович Білокінь (1914–1975), фізіолог рослин, історик ботаніки, доктор біологічних наук (1968). Залишив понад 300 наукових праць, на громадських засадах працював директором Ботанічного саду ім. акад. Фоміна. Докторська дисертація — «Метамерна різноякісність вегетативних і генеративних органів та розвиток рослин» (1968)⁷².

Пом. 50. 21 грудня 1955 р. тут був прописаний доктор технічних наук, професор, акад. АН УРСР Іван Миронович Чиженко (нар. 1916). Завідував кафедрою теоретичних основ електротехніки (1950–1989), був проректором КПІ з наукової роботи (1959–1969). Був лауреат Ленінської премії (1962) та Державної премії УРСР (1982). Створив наукову школу в галузі вентильно-перетворювальної техніки⁷³. Мав дружину Надію Єрмолаївну та дітей Олександра Івановича й Зінаїду Іванівну (за чоловіком Шиліна).

Пом. 51. Суворов Олександр Петрович. Др. Любов Іванівна. Дочки: Тетяна Олександрівна й Людмила Олександрівна.

Пом. 52. Мешкав доктор технічних наук, проф. КПІ, зав. кафедри автоматизації металургійних процесів (1956–1979), кафедри атоматизації теплоенергетичних процесів (1962) Вален-

⁷¹ Палко поздоровляємо//За сільськогосподарські кадри.— К., 1966.— 2 березня.— № 25 (620).— С. 3; К. Б. Свечин: [Некролог//Сільські вісті.— 1986.— 20 листопада.— № 266 (14163).— С. 4; Роки зростання//За сільськогосподарські кадри.— К., 1988.— 22 листопада.— № 35 (1609).— С. 3; Шевченко Н. И. и др. К 90-летию со дня рождения К. Б. Свечина//Зоотехнія.— 1997.— Октябрь.— № 10.— С. 31–32.

⁷² Капля Андрій Васильович, Лапчик Вадим Францович. Іван Петрович Білокінь: [Життєпис//Укр. бот. ж.— Том XXXI.— 1974.— № 3.— С. 386–387; Капля А. В., Лапчик В. Ф. Пам'яті І. П. Білоконя: [Список праць//Там само.— Том XXXII.— 1975.— № 1.— С. 121–125; Белоконь И. П.//Биологи: Биограф. справочник.— К.: Наукова думка, 1984.— С. 55; Білокінь С. І., Лапчик В. Ф. Білокінь І. П.//Енциклопедія Сучасної України. Том 2: Б - Біо.— К., 2003.— С. 812; Кудренко Ірина Костянтинівна. Іван Петрович Білокінь//Інтродукція рослин.— К., 2004.— № 4.— С. 94–96.

⁷³ Професори Національного технічного університету України.— С. 147.

тин Степанович Кочо (болгарин; 1913, Первомайськ–1990). Підготував 90 кандидатів наук. Автор понад 400 наукових праць, монографій, посібників⁷⁴.

Пом. 54. З 6 лютого 1956 р. мешкав учений у галузі гідравліки, член-кор. АН УРСР, міністр вищої освіти Юрій Миколайович Даденков (1911–1991). У 1944–1959 рр. працював у Київському автомобільно-дорожньому ін-ті. Міністр вищої і середньої спеціальної освіти (1960–1973). У його доповіді на нараді ректорів українських вузів, яка відбулась наприкінці 60-х років з ініціативи ЦК КПУ з метою обговорення становища української мови в галузі вищої освіти (довідь стала відома громадськості шляхом самвидаву), містилися цікаві дані про національну нерівноправність українців у сфері вищої та середньої спеціальної освіти в Україні⁷⁵. З 1973 р. проф. Київського автомобільно-дорожнього ін-ту. Основні праці з гідравліки відкритих річищ, розрахунку отворів малих мостів і дорожніх труб⁷⁶. Дружина Клавдія Василівна, син Віктор Юрійович.

Пом. 56. Мешкав Петро Іванович Бакуменко (нар. 10 червня 1919 р., с. Меженінове Іченськ. р-ну Черніг. обл.). Др. Емілія Іванівна (нар. 9 вересня 1928 р.). Діти Євгенія Петрівна (нар. 6 лютого 1949 р.) та Володимир Петрович (нар. 28 травня 1950 р.).

У другому парадному перебувало посольство Палестини, тепер його викупили співробітники посольства Канади.

Викладене являє собою начерк праці з історії Паньківщини.

⁷⁴ Професори Національного технічного університету України.— С. 76.

⁷⁵ Юрій Бадзьо про радянську національну політику//Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Док. і мат./Упорядн. Тарас Гунчак і Роман Сольчаник.— Том III.— Б.м.: Сучасність, 1983.— С. 344–347, 352.

⁷⁶ Історія АН УРСР.— Том II.— С. 520–521; Учені вузів УРСР.— С. 137–138.

*Тетяна ЄВСТАФ'ЄВА,
завідуюча відділом «Бабин Яр»
Музею історії міста Києва*

ТРАГЕДИЯ БАБЬЕГО ЯРА (к 65-летию событий)

Памяти о страшнейшей трагедии в истории Второй мировой и Великой Отечественной воен — трагедии Бабьего Яра посвящено это сообщение.

Бабий Яр — урочище в Шевченковском районе — один из самых больших на территории Киева оврагов, располагавшийся от современной улицы Дорогожицкой до Куреневки (ул. Фрунзе). Само название «Бабий Яр» появилось в XV веке, в 1401 году, когда владелица этой земли женщина (баба) — шинкарка продала ее Доминиканскому монастырю. После Второй мировой войны это название киевского оврага стало символом человеческой трагедии. Так исторически сложилось, что Бабий Яр в Украине и в мире означает значительно больше, чем географическое название, являясь одним из трагических адресов массовых расстрелов времен Второй мировой войны. В летописи глобальной еврейской Катасторфы (Шоа) именно эта киевская местность является началом еврейского Холокоста в Европе, местом первых массовых расстрелов евреев, хотя волна расстрелов докатилась до Киева от границы — Львов, Каменец-Подольский, Бердичев, Житомир. Убийство ни в чем неповинных людей только за то, что они принадлежат к той или иной нации, стало одним из страшнейших и кровавых преступлений нацизма. Оно стало своеобразным символом страданий мирного населения во время войны. И впервые радикальный метод решения еврейского вопроса был опробован в Киеве.

19 сентября 1941 г. в Киев вошли войска 6-й немецкой армии под командованием генерал-фельдмаршала фон Рейхенау, которые на протяжении 73 дней пытались захватить город. Уже с первых дней в городе нацисты начали расстреливать военнопленных, в первую очередь политработников, коммунистов и евреев. Проживавший в период оккупации Киева на ул. Бабий Яр Янович Иван Степанович 15 ноября 1943 г. рассказывал: *«Немцы вступили в город 19 сентября 1941 г., а 20 сентября*

1941 г. они уже проводили группами в основном советских военнопленных на расстрел в Бабий Яр, расположенный от моего дома 800–1000 метрах, лично я не смотрел, как их расстреливали потому, что стояла охрана и близко не пускали, было только слышно крики людей и автоматные выстрелы, таким образом, с 20 сентября 1941 г. ежедневно немцы водили на расстрел сотни людей»¹. Тогда же в городе начали вылавливать и расстреливать евреев. Как свидетельствует художник Николай Андрианович Прахов, который весь период оккупации проживал на ул. Горвица (ныне — Большая Житомирская): «Я видел 23 или 25 сентября на Басейной улице с правой стороны, если идти от Крытого рынка на Бессарабку, за магазином зеркал лежали на тротуаре застреленные немцами два еврея и еврейка, бедно одетые»².

26 сентября 1941 г. состоялось совещание, на котором рассматривались план мероприятий по ликвидации еврейского населения города. Было определено место расстрела — овраг Бабий Яр, один из самых больших на территории Киева, длиной свыше 2,5 км, глубиной от 10 до 50 метров, где могли поместиться тысячи трупов. К Бабьему Яру удобные подходы, тут же железнодорожная станция Лукьяновка-Товарная, что давало возможность внушить обреченным, что их ждет переезд к новому месту жительства. Выработан маршрут, назначено место сбора жертв, отпечатано в типографии 6-й немецкой армии и расклеено по всему городу более 2 тысяч объявлений на русском, украинском и немецком языках с приказом о явке всего еврейского населения 29 сентября 1941 г. на угол улиц Мельникова и Дегтяревской. Для проведения операции выделены в достаточном количестве исполнители казней, обеспечены соответствующим оружием, боеприпасами. Организовано надежное оцепление достаточно большого района, прилегающего к Бабьему Яру, чтобы в городе не узнали о расстрелах. Предприняты необходимые меры для обеспечения транспортом и достаточным количеством людей, которые бы собрали, пересортировали и вывезли с места сбора и грабежа, принесенные жертвами ценности, деньги, вещи, продукты. Подобраны места их хранения

¹ ДА СБУ, ф. 65, д. 937, т. 1, л.2

² ДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, д. 243-а, л.4

и обеспечена охрана. Проведены дезинформационные действия — распространялись слухи о переселении евреев. Был придуман и повод: им стали взрывы и пожары в центре города, от которых пострадало три километра самых красивых улиц (940 домов), в том числе и весь Крещатик. Эта ситуация отражена в документе «Оперативное донесение по СССР» № 97, адресованном в Берлин начальнику службы безопасности 28 сентября 1941 г.: «...Имеются пожары в центре города. Разрушены очень ценные здания...Взрывы продолжаютя. Возникают пожары... Доказано, что ведущая роль в этом принадлежит евреям. Здесь проживает приблизительно 150000 евреев...предприняты меры для установления численности еврейского населения в целом. Подготовлен план ликвидации по крайней мере 50000 евреев»³.

Не было бы взрывов и пожаров, предлог для истребления киевских евреев нашелся бы другой, их судьба предрешалась самой программой нацистского «эндзелунга» (окончательного решения еврейского вопроса).

Из соображений секретности айнзацкоманды и зондеркоманды получали приказы об операциях по истреблению «врагов рейха» устно. Для проведения операции была выделена айнзацкоманда 4-а под командованием штандартенфюрера СС Пауля Блобеля⁴, усиленная 45-м (под командованием майора полиции Бессера), 303-м (под командованием майора полиции Ганнибала) полицейскими батальонами и отрядом украинской вспомогательной полиции. Майор полиции Ганнибал отказался выполнять этот приказ, и его батальон использовался только для внутреннего и внешнего оцепления, а также усиленного патрулирования в городе. Отказался участвовать в расстрелах командир приданной оперативной группе «Ц» роты войск СС оберштурмфюрер СС Графхорст; тогда его рота была назначена для

³ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах/Сост. А. Круглов.— К., 2002.— С. 76–77.

⁴ Блобель Пауль 1894 г. рождения, по специальности архитектор, штандартенфюрер СС, командир айнзацкоманды 4-а, в 1943 г. руководил сжиганием трупов в Бабьем Яру. По приговору международного Нюрнбергского трибунала военный преступник П. Блобель казнен в 1951 г. в тюрьме Ландсберг.

несения охранной службы в городе, а в конце октября 1941 г. переведена в дивизию СС «Викинг»⁵.

Утром 29 сентября тысячи евреев потянулись к указанному в приказе месту. До наступления темноты немцы успели расстрелять только две трети из тех, кто пришел, около 22-х тысяч. Остальных обреченных загнали на ночь в пустые гаражи на Дорогожицкой, а на следующий день, 30 сентября, расстреляли. Потом немецкие саперы подорвали склоны яра, чтобы засыпать тела и заставили военнопленных выровнять дно яра. Из показаний свидетеля Н. Соколова, участника засыпки трупов в Бабьем Яру: *«В октябре месяце 1941 г. с группой военнопленных 300 человек, под конвоем немецкой полиции я был доставлен в Сырец — Бабий Яр, для погребения трупов расстрелянных советских граждан. К моменту нашего прибытия, трупы расстрелянных в Бабьем Яру уже сверху были засыпаны землей, нас только заставили подровнять яму наравне с поверхностью грунта земли»*⁶.

Вещи расстрелянных были собраны, а затем увезены на склад, размещавшийся на ул. Некрасовской, 4 в помещение школы № 38 (ныне № 106). *«Не помню точно,— показывал бывший полицейский украинской полиции О. И. Стасюк,— какого числа, но это было примерно в начале октября 1941 года, в тот период, когда немцы расстреливали еврейское население в Бабьем Яру г. Киева, на второй день или возможно на первый, сейчас точно не помню, мы находились, вся полиция, в школе на Подоле. Рано утром нас разбудили, вывели на улицу, построили и из нашей группы полицейских отобрали по 20 человек на автомашину, посадили в две машины и повезли по направлению к Бабьему Яру. Когда привезли ближе к Бабьему Яру,— на одной из улиц, точно ее название сейчас не помню, нас высадили из машин и приказали нам там (находиться) до особого распоряжения. Мы постояли несколько минут, приехал немец с какими-то солдатами немецкими, где был и переводчик, и повел нас на то место, где отбирали у еврейского населения носильные вещи. Когда мы пришли на место, то увидели, что*

⁵ Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины/Ред. И. М. Левитас.— К., 2000.— С. 83.

⁶ ДА СБУ, ф. 5, а. 55663, т. 17, л. 10.

там большая площадь, где лежала масса вещей в беспорядке. Нас всех, полицейских, заставили все эти вещи носить в одно место и порядком складывать. Мы эту работу выполняли. Когда собрали вещи, то пришли грузовые автомашины. Нам приказали эти вещи грузить на автомашины, а когда нагруженные машины уходили с еврейскими вещами куда-то в город (точно не знаю), мы охраняли эти вещи, которые оставались еще не перевезенными»⁷.

За два дня — 29 и 30 сентября 1941 г.— было расстреляно 33771 мирных жителей Киева, в основном евреев, о чем руководство айнзацкоманды доложило в Берлин. Из отчета № 6 об обстановке и деятельности айнзацгрупп полиции безопасности на территории СССР за период с 1 по 30 октября 1941 г.: «Озлобление украинского населения против евреев чрезвычайно велико так как их считают виновными в организации взрывов в Киеве. В них так же видят доносчиков и агентов НКВД, которые вызвали террор в отношении украинского народа. В качестве ответных мер за поджоги в Киеве были арестованы все евреи и 29 и 30 сентября казнено в общей сложности 33771 человек. Золото, ценные вещи и одежда конфискованы и переданы в распоряжение национал-социалистической организации для обеспечения «фольксдойче», а также частично коммунистическому городскому самоуправлению для передачи нуждающемуся населению»⁸.

Киев стал первым большим городом, полностью «очищенным» от евреев.

И очищали Киев от евреев именно в Бабьем Яру, где было расстреляно почти все еврейское население города. Однако среди расстрелянных в те дни были не только евреи, но и члены их семей — украинцы, русские, поляки и дети от этих смешанных браков.

Тогда же начиная с 28 сентября 1941 г. расстреляли и около трех тысяч военнопленных и гражданских лиц еврейской национальности, которые, по словам бывшего узника Л. К. Островского, находились в специальном отделении при лагере на ул. Керосинной (ныне — Шолуденко).

⁷ ДА СБУ, ф. 5, д. 26304, л. 15, 15 об., 16.

⁸ ДА СБУ, ф. 7, оп. 8, д. 1, т. 1, л. 293.

Неправдоподобный, сжатый срок подготовки и проведения небывалой по масштабам казни огромного количества городских жителей, в основном женщин, стариков и детей стал возможным только благодаря тому, что вся акция от начала до конца была не только задумана, но и спланирована, рассчитана до деталей заблаговременно. Возникает вопрос: «А почему они подчинились приказу, почему пошли?» А что им оставалось делать — ведь в приказе четко говорилось: «*Кто из жидов не вытолнит этого распоряжения и будет найден в другом месте, будет расстрелян*»⁹, в основной своей массе — это женщины, старики, дети, ведь большинство мужчин ушло на фронт, многие эвакуировались с предприятиями. К тому же свою роль сыграла и дезинформация — многие считали, что их будут переселять.

Некоторых заставляли идти в Бабий Яр соседи. По показаниям Киселевской Т. В., проживавшей по ул. Красноармейской, их сосед Орехов Д. С., который впоследствии служил в железнодорожной полиции: «*28 сентября 1941 г. совместно с дворником Боровиком собрали всех евреев живших в доме, в квартире Резника, и закрыли их там, а утром их выпустили и они ушли в Бабий Яр — это Винницкий, Луцкий, Резник, Кадик и другие, всего 12 человек*»¹⁰. «*Дружинин был крайне настроен против евреев,—* показывала В. Б. Кармен, проживавшая по ул. Пушкинской, 31,— *и принимал участие по выявлению еврейского населения во время массовых расстрелов евреев в 1941 г. Ко мне, как к жене еврея, Дружинин неоднократно заходил подозревая меня, что я скрываю евреев*»¹¹. По доносу Дружинина, как показывала М. Н. Иванченко, проживавшая в этом же доме в кв. 27, «*была арестована еврейка с первой квартиры по фамилии Фельдман, которую немцы расстреляли, а вещи разграбили*»¹². Еще одна свидетельница Е. В. Любарская,

⁹ ЦДАВОУ, ф. 4620, л. 243, л. 142.

¹⁰ ДА СБУ, ф. 5, д. 51313, т. 1, л. 660.

¹¹ ДА СБУ, ф. 5, д. 59316, л. 29 об.

Дружинин Петр Денисович, 1919 г. рождения, уроженец Черниговской области, русский, проживал на ул. Пушкинской, 31 кв.13. Работал агентом полиции.

¹² ДА СБУ, ф. 5, д. 59316, л. 46.

проживавшая там же в кв. 5, рассказывала: «...в 1941 г., когда немцы забирали евреев и расстреливали, Дружинин П. Д. вместе с Макаринским Владимиром и еще одним неизвестным мне человеком пришел ко мне на квартиру и забрал Горбачинского Эмунаила, еврея по национальности, проживавшего в моей квартире, которого отравили немецким властям, причем на мою просьбу не брать Горбачинского как ни в чем не виновного человека и по своей старости не в состоянии принести какой-либо вред немцам, за что я давала ручательство, Дружинин П. Д. не послушал, заявив при этом, что они его Горбачинского забирают как взрывателя, т. е. человека который мог бы взрывать дома на Крестьянке. С этого времени о судьбе Горбачинского ничего не известно»¹³.

Одни помогали укрываться, другие выдавали. На вопрос следователя, кто же заставлял его, П. Д. Дружинина, выдавать граждан еврейской национальности, он ответил: «В это время выявлять советских граждан еврейской национальности и сдавать их немцам мне никто не поручал и делал я это совместно с вышеуказанными лицами по своей инициативе с целью, чтобы в нашем дворе не было граждан еврейской национальности»¹⁴.

По доносу жителя Киева И. М. Алексеенко в его квартире были арестованы пришедшие с ним из плена жители Богуслава Бричков Борис Владимирович и его родственник Межибовский Шулема Ефимович, по национальности еврей, и на следующий день расстреляны¹⁵.

После массовых расстрелов в Киеве еще оставались тысячи евреев, не явившихся на сборный пункт. Многие из них состояли в смешанных браках и их спасали нееврейские родственники. Кто-то пытался спрятаться с помощью соседей или знакомых, доставали документы на другое имя: «Находясь в городе Киеве, а также на территории Германии я жила под фамилией Омель Лариса,— показывала Гаммер Р. А.— Свое настоящее происхождение и свою фамилию Гаммер Раисы Лазаревны скрывала. Омельник Лариса Леонидовна паспорт на эту фамилию я

¹³ ДА СБУ, ф. 5, д. 59316, л. 47 об., 48.

¹⁴ ДА СБУ, ф. 5, д. 59316, л. 62.

¹⁵ ДА СБУ, ф. 5, д. 39451, л. 16.

Олексеенко Иван Михайлович, 1908 г. рождения, украинец, уроженец Богуславского района, проживал в г. Киеве, работал в полиции.

достала в городе Белая Церковь у Омельник Веры Григорьевны, девичья фамилия Шоповалова. Омельник Лариса это ее дочь, которая была призвана на службу в советскую армию. Так как паспорт был годовичный без фотокарточки я только подделала 1916 год на 1926 год и пользовалась этим паспортом до прибытия в гор. Киев»¹⁶.

Многих спасла семья священника А. А. Глаголева, выдав им фиктивные документы о крещении и укрывая их в церковном дворе. Много находилось людей помогавших евреям. Они рисковали своей жизнью и жизнью своих семей, люди большой личной смелости и морального мужества. Причем подвигом и геройством они это не считали, просто помогали своим соседям, знакомым, близким, а очень часто и совсем незнакомым и таких фактов очень много.

Из показаний Е. Б. Искольской, до войны работавшей главным врачом туберкулёзного диспансера в Дарнице: «Я член ВКП(б) по национальности еврейка. Во время немецкой оккупации я проживала на нелегальном положении. Будучи в Дарнице меня увидела мать Шумило, которая раньше вместе со мной работала и пригласила меня зайти к себе в дом. И Шумилина (так в тексте) Наташа и её мать меня очень тепло встретили. Когда я собралась идти домой, Шумила сказала мне, что она достанет мне пропуск на проезд в Киев, через некоторое время Шумило принесла мне пропуск, благодаря которому я дошла до Киева»¹⁷. Весь период оккупации скрывались в городе и чудом спасшиеся из Бабьего Яра Д. М. Проничева¹⁸, Е. Е. Кныш с дочерью¹⁹, Я. П. Экель²⁰.

¹⁶ ДА СБУ, ф. 6, д. 69869 ФП, т. 2, л. 141 об.

¹⁷ ДА СБУ, ф. 5, д. 70125 ФП, л. 156, 156 об.

Шумило Наталья Ивановна, работала в Дарнице переводчицей бюро пропусков, потом переводчицей на бирже труда.

¹⁸ ДА СБУ, ф. 7, оп. 8, д. 1, т. 1, л. 75.

Проничева Дина Мироновна, 1911 г. рождения, еврейка, артистка киевского театра кукол, спаслась из Бабьего Яра. Выступала свидетелем на Киевском процессе 1946 г., на процессе в Дармштадте в 1967 г.

¹⁹ ДА СБУ, ф. 7, оп. 8, д. 1, т. 1, л. 61–63.

Кныш Елена Ефимовна, 1914 г. рождения, еврейка, весь период оккупации жила у знакомых в г. Киеве и Киевской области.

²⁰ ДА СБУ, ф. 7, оп. 8, д. 1, т. 1, л. 231–234.

Экель Яков Петрович, 1923 г. рождения, еврей, 29 сентября 1941 г. вместе с отцом бежал из Бабьего Яра, в январе 1942 г. перешел линию фронта и был призван в Красную армию.

До 17 января 1943 г. семьи Савицких и Ткаченко прятали военнопленного, еврея И. М. Бродского²¹, пока его не выдала его знакомая Шиманская. Из показаний И. М. Бродского 29 ноября 1943 г.: *«Немцами я был задержан по предательству гражданки Шиманской, которая меня опознала и предала в руки фашистским палачам на улице Глубочице 17 января 1943 г.»*. За укрывательство И. М. Бродского П. В. Савицкая с мужем В. Савицким и Н. В. Ткаченко были арестованы.

В свободном от евреев Киеве жизнь лучше не стала. По словам профессора Киевского лесохозяйственного института И. Н. Житова: *«За расправой с евреями, примерно месяца через два три последовала такая же расправа с цыганами. То есть два народа были «освобождены» от всего в том числе и от жизни. Среди населения г. Киева, достаточно уяснившего себе соседство освободителей, после этих событий сложилась поговорка: «Немцам гут, евреям капут, цыганам тоже, украинцам позже»²².*

Согласно приказу немцев, все трудоспособное население обязано зарегистрироваться на бирже труда, регистрация мужчин в возрасте от 15 до 60 лет, в начале октября появился приказ о регистрации всех членов ВКП(б), работников НКВД, комсомольцев. Дворники и управляющие домами, согласно приказу коменданта украинской полиции Орлика²³, обязаны были сообщить о проживающих в их домах евреях, работниках НКВД и членах ВКП(б) в течение 24-х часов.

В начале октября 1941 г. была организована массовая облава на тех евреев, которым удалось избежать расстрела в Бабьем Яру. Именно в этот период проходят и массовые аресты комму-

²¹ Бродский Исаак Моисеевич, 1915 г. рождения, еврей, с началом войны был призван в Красную армию, под Киевом попал в плен, бежал, пришел в Киев и скрывался, в январе 1943 г., был арестован как еврей и помещен в Сырецкий концлагерь, в августе–сентябре 1943 г. сжигал трупы в Бабьем Яру, 29 сентября 1943 г. бежал из Бабьего Яра. В 1944 г. погиб на фронте.

²² ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, д. 243-а, л. 14.

²³ Орлик – Конкель Анатолий Константинович, 1900 г. рождения, белоэмигрант, в 1941–1942 гг. являлся комендантом полиции в г. Кисеве. С мая 1942 г. работал в германском военно-политическом разведоргane ОКВ, а в сентябре 1943 г. выехал в Варшаву, где поступил на службу в украинский оперативно-разведывательный отдел «Зондерштаб». ДА СБУ, ф. 5, д. 69390 ФП, л. 350.

нистов, работников советских органов, тех, кто зарегистрировался, и тех, кого выдавали: из показаний на Киевском процессе²⁴ Д. А. Руденко: «29 сентября 1941 г. я была арестована немецкой полицией, как член ВКП(б) и доставлена в гестапо, которое находилось по ул. Мельникова № 9»²⁵. По показаниям А. О. Макаринской, проживавшей по ул. Пушкинской, 31 кв. 19 и работавшей дворником, в октябре 1941 г. арестовали всех коммунистов их дома: «Мне известно, что все коммунисты — Пономаренко Семен, Краевский Иван, Бесперова, советская активистка Миронова Ю. И., проживавшие в доме № 31 по Пушкинской улице были действительно арестованы органами гестапо и после ареста никто из них не вернулся»²⁶.

Расстреляли и пациентов психоневрологической больницы им. Павлова 14 октября 1941 г.— 308 пациентов евреев, 7 января, 27 марта и 17 октября всех остальных, их тела захоронены в Бабьем Яру. Из показаний главного врача больницы М. Д. Танцюры: «За весь период оккупации немецкими войсками г. Киева ими было расстреляно и умерщвлено более 800 человек душевнобольных»²⁷.

О Бабьем Яре знал весь город. О событиях в Киеве, несмотря на принятые меры секретности, стало известно в мире. Первые сведения о массовых расстрелах просочились уже в ноябре 1941 г. 13 ноября 1941 г. польскими подпольщиками из Львова была отправлена радиogramма в адрес польского правительства в Лондоне о массовых убийствах евреев в Киеве. Называлось и количество убитых евреев — 35 тысяч. 26 ноября 1941 г. газета «Красная звезда» поместила очерк спецкора по Юго-Западному фронту майора Степаненко П. о положении в Киеве и расстрелах в Бабьем Яру.

О расстрелах в Бабьем Яру говорили и оккупанты. «Когда я в 1941 г. прибыл в Киев,— показывал на допросе 25 декабря 1945 г. генерал-лейтенант П. Шеер,— всюду говорили, что вскоре

²⁴ Киевский процесс — открытый судебный процесс над 15 военными преступниками, который проходил в Киеве в Доме офицеров Советской Армии с 17 по 28 января 1946 г.

²⁵ ДА СБУ, ф. 5, д. 55663, т. 17, л. 11.

²⁶ ДА СБУ, ф. 5, д. 59316, л. 41.

²⁷ ДА СБУ, ф. 5, д. 55663, т. 16, л. 52.

после занятия Украины были расстреляны большие массы украинцев и евреев во всех больших населенных пунктах, между прочим, в Ровно, Киеве и Житомире. Эти расстрелы были произведены СД по приказу Гиммлера и расстрелянные погребены в общих могилах. Число не называлось, но должны были быть массовые расстрелы. Официально об этом нельзя было узнать»²⁸. Из показаний унтерштурмфюрера СС В. Эбелинга, заместителя начальника полиции безопасности и службы безопасности г. Киева: «Об этом расстреле мне рассказал Губерт²⁹ в одном из казино г. Киева в ноябре 1942 г., т.е. месяцу спустя после моего приезда в Киев для работы в карательных органах гестапо»³⁰. Губерт был первым из команды СС оберфюрера Эрлингер, прибывшего в Киев. Он мне объяснил, что по приказу рейхсфюрера Гиммлера сейчас же после занятия Киева, все евреи должны быть расстреляны. Все евреи были назначены в Бабий Яр для работы, а позже в уцельях и ямах этой части города были все похоронены. Число расстрелянных евреев доходит до 35–40.000 человек»³¹.

В городе был установлен жесткий оккупационный режим, строго регламентировалась жизнь людей, которым только в определенное время можно было находиться на улице, не раз-

²⁸ ДА СБУ, ф. 5, д. 55663, т. 1, с. 60.

Шеер Пауль, 1899 г. рождения. Окончил гимназию и военное училище. Служил в полиции с 1921 г. Член НСДАП с 1933 г. С середины октября по март 1943 г. занимал должность начальника охранной полиции и жандармерии г. Киева и области. С 1943 г.— генерал-лейтенант. По приговору Военного Трибунала Киевского военного округа 28 января 1946 г. приговорен к смертной казни через повешение. Приговор приведен в исполнение в феврале 1946 г.

²⁹ Правильно Губерт, унтерштурмфюрер СС, заместитель начальника полиции безопасности и службы безопасности, занимался выявлением и ликвидацией коммунистического подполья, партизан.

³⁰ ДА СБУ, ф. 5, д. 39651, л. 182–183.

Эбелинг Вальтер, 1904 г. рождения, член НСДАП с 1933 г., унтерштурмфюрер, работал комиссаром криминальной полиции г. Берлина, с 1941 по август 1942 г.— комиссар полиции в г. Лейпциге, в августе–сентябре 1942 г.— заместитель начальника охраны штаб-квартиры Гитлера и Геринга в местечке Калиновка Винницкой области. С конца сентября по октябрь 1942 г. был начальником охраны ставки Гитлера в деревне Стадница. С октября 1942 г. по октябрь 1943 г. работал в г. Киеве, заместителем начальника полиции безопасности города. Арестован 12 ноября 1945 г. оперсектором советской Военной администрации г. Берлина, и находясь под следствием, умер.

³¹ ДА СБУ, ф.5, д. 53528, т. 3, л. 300.

решалось без специальных пропусков выходить за пределы города, не разрешалось слушать радио, держать голубей и так далее, виновным в невыполнении распоряжений властей угрожала смерть. Комендант города Эбергард в целях устрашения приказал опубликовать ряд объявлений о расстреле заложников за акты саботажа — 22 октября 1941 г. расстреляли 100 заложников, 2 октября 1941 г.— 300 заложников, 29 ноября 1941 г.— 400 заложников. В объявлениях о расстрелах заложников, утверждалось, что «каждый житель Киева является ответственным за каждый акт саботажа» и жители предупреждались, что за каждый новый случай поджога или саботажа будет расстреляно значительно большее количество жителей Киева. Большинство заложников было расстреляно в Бабьем Яру.

Все два года оккупации г. Киева немецкими войсками в Бабьем Яру не смолкали выстрелы. В Бабьем Яру гитлеровцы уничтожали не только киевлян, по свидетельским показаниям и немецким документам, здесь погибли жители Киевской и Полтавской областей, которые были арестованы в 1941–1943 гг. как коммунисты, комсомольцы, партизаны, подпольщики и содержались в киевской тюрьме для проведения следствия, большая часть из них была расстреляна или убита с помощью машины — «душегубки», а их тела захоронены в Бабьем Яру.

В августе 1943 г., когда советские войска были уже недалеко от Киева, оккупанты приступили к уничтожению следов расстрелов в Бабьем Яру. Эти работы проводила специальная зондеркоманда 1005А под командованием того же штандартенфюрера П. Блобеля. Проводить работы по откапыванию и сжиганию трупов заставили заключенных Сырецкого концлагеря. Узники работали в ножных кандалах, обращались с ними крайне жестоко. Жили заключенные в землянках, непосредственно в Бабьем Яру. 28 сентября 1943 г. узники сложили последнюю печь для сжигания тел, они понимали, что сооружают ее для себя, и ночью узники одной землянки предприняли отчаянную попытку побега. Из 326 заключенных в живых осталось только 18. Это были первые свидетели перед Чрезвычайной комиссией по расследованию преступлений немцев на территории г. Киева.

В Бабьем Яру расстреливали до момента освобождения г. Киева. По показаниям И. С. Яновича, проживавшего по ул. Бабий Яр, № 19: *«Недели за полторы перед отступлением*

возвращаясь с работы, я видал, как на площадке где когда-то было стрельбище, расположенной в Бабьем Яру стояла немецкая машина, и с площадки строчил автомат, т.е. немцы кого-то расстреливали, при вступлении Красной Армии меня спросил командир, фамилию его я не знаю, показать места расстрела мы с ним пошли и нашли много трупов, немного присыпанных землей, которые лежат и сейчас»³².

В период оккупации города Киева немецкими войсками с 19 сентября 1941 г. по 6 ноября 1943 г. по сообщению Чрезвычайной государственной комиссии было замучено, расстреляно и отравлено в «душегубках» более 195 тысяч человек, в Бабьем Яру свыше ста тысяч человек — военнопленные, евреи, цыгане, коммунисты, подпольщики, моряки Днепровского отряда Пинской военной флотилии, партизаны, заложники, футболисты киевской команды «Динамо» и др., то есть все те, кто считался «врагом третьего рейха».

Сейчас называют разные цифры погибших в Бабьем Яру — от 150 до 300 тысяч. Мы же придерживаемся цифры, которую дает Чрезвычайная государственная комиссия, — свыше 100 тысяч, и из них около 40 тысяч — евреи, считая, что она приблизительно соответствует действительности, хотя все официальные цифры условны. Попытаюсь объяснить, почему мы так считаем.

Киев один из самых больших (после Москвы и Ленинграда) по численности населения городов Советского Союза, и четвертая часть населения города — это евреи. По переписи населения 1939 г. в Киеве проживало 846,7 тысяч жителей, в том числе по национальному составу, в %, — русских — 16,50, украинцев — 53,20, евреев — 25,5, поляков — 1,40 и др.³³ Публикуются и другие цифры: в 1940 г. — 885 тысяч жителей (без воинских и специальных частей)³⁴, в 1941 г. — 930,0 тысяч жителей³⁵.

По официальным данным, с началом войны около 200 тысяч киевлян были призваны в ряды Рабоче-Крестьянской Крас-

³² ДА СБУ, ф. 65, л. 937, т. 1, л. 2 об.

Янович Иван Степанович, 1888 г. рождения, уроженец г. Киева, украинец, грамотный, рабочий, проживает по ул. Бабий Яр, № 19.

³³ ДАК, ф. Р-11, оп. 4, д. 24, л. 1.

³⁴ ДАК, ф. Р-11, оп. 6, д. 44, л. 10.

³⁵ ДАК, ф. Р- 18, оп. 6, д. 9, л. 1.

ной Армии, и среди них, естественно, евреи призывных возрастов. 325 тысяч киевлян эвакуировалось. Это квалифицированные рабочие, инженеры, техники киевских предприятий, ответственные работники государственных и партийных учреждений, представители науки, культуры и искусства, члены их семей, а также семьи командного состава РККА и НКВД. Тогда среди этой категории граждан было очень много евреев. Таким образом, на момент вступления немецких оккупантов в Киев могло находиться менее половины жителей, проживавших в нем до войны. Расстрелы евреев продолжались весь период оккупации, вылавливали тех, кто не явился 29, тех, кого выдали. По переписи населения, проведенной Киевской городской управой, на 1 апреля 1942 г. в городе проживало 352139 человек, из них украинцев — 281611, русских — 50263, поляков — 7874, цыган — 40, евреев — 20³⁶. Нужно учесть, что с декабря 1941 г. начался угон молодежи в Германию, расстреливали заложников, коммунистов, подпольщиков, многие умирали от голода, холода, болезней. На 1 декабря 1942 г. численность киевлян составила 302880 жителей³⁷ — эта убыль — умершие естественной смертью, расстрелянные, вывезенные в Германию, но уже не евреи.

В ноябре 1943 г., сразу после освобождения, в городе насчитывалось около 180 тысяч жителей. 1 июня 1944 г. в Киеве проживало 15,6 тысяч евреев³⁸.

В первые годы после освобождения Киева Бабий Яр внешне не менялся. Местные жители находили обгоревшие кости, вещи, золу. С середины 50-х годов территорию Бабьего Яра стали замывать, рельеф местности постепенно менялся. Ныне Бабьего Яра фактически нет, его сравняли с землей, проложили дороги и трассу метрополитена, построили жилые кварталы, разбили парк. Только территория верховья урочища Бабий Яр в границах улиц Дорогожицкой, Мельникова, О. Телиги и Оранжевой осталась единственной почти не застроенной: место трагедии Бабьего Яра, место исторической памяти.

³⁶ ДАКО, ф. Р- 2360, оп. 12, д. 14, л. 6.

³⁷ ДАКО, ф. Р- 2412, оп. 2, д. 169, л. 51.

³⁸ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси.— К.: Наукова думка, 2002.— С. 725.

*Владислав ДЯТЛОВ,
провідний науковий співробітник
відділу «Київ-підземний»
Музею історії міста Києва*

ПОДЗЕМНЫЕ ПАМЯТНИКИ И ВОЗРОЖДЕННЫЕ МОНАСТЫРИ УКРАИНСКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ

Сегодня в Украине продолжается возрождение православных монастырей, закрытых в советское время. На территории или вблизи многих из них сохранились подземные памятники разного типа. Частью процесса возрождения монастырей становится комплекс восстановительных мероприятий по отношению к местным подземным памятникам. В настоящей статье перечисляются действующие монастыри Украинской Православной Церкви, на территории или вблизи которых сохранились подземные памятники, приводятся общие сведения об этих памятниках и некоторые наблюдения по поводу связанных с ними восстановительных мероприятий.

Действующими монастырями Украинской Православной Церкви (далее — УПЦ), на территории или вблизи которых сохранились подземные памятники, на сегодня являются три лавры (Киево-Печерская, Почаевская, Святогорская), две пустыни (Китаевская, Молченская), около десятка монастырей (Елецкий, Молченский, Бахчисарайский, Инкерманский, Фиолентовский, Лядовский, Непоротовский, Зимненский) и два скита (Зверинецкий, Церковщина). Отдельно следует упомянуть бывший Свято-Троицко-Ильинский монастырь, главный храм которого теперь является кафедральным собором Черниговской епархии, а в корпусах находятся Черниговское епархиальное управление и духовное училище.

Подземные памятники, сохранившиеся на территории или вблизи действующих монастырей УПЦ и бывшего Свято-Троицко-Ильинского монастыря, отличаются разнообразием. Шире всего оно представлено в Киево-Печерской лавре. Лавра была основана в середине XI в. как пещерный монастырь около Киева. В отличие от более ранних монастырей Руси, основанных в городах на средства князей и заселенных иноками из Византии

(своей монашеской традиции Русь еще не имела), лавра возникла как строгоаскетический пустынный монастырь, населенный русичами. Пещерный характер обители наследовал примеры Византии, но в условиях Среднего Поднепровья выглядел более суровым. Лавра вскоре стала самым авторитетным монастырем Руси, ее считают колыбелью отечественного монашества. Рост братии привел к переносу монастыря на поверхность, после чего пещеры остались местом подвига отдельных, наиболее строгих подвижников, и монастырским кладбищем. Позднее пещеры Лавры стали еще и местом паломничества к мощам похороненных здесь иноков, причисленных Церковью к лику святых. Приспособление пещер для паломнического посещения повлекло за собой переформливание интерьеров, усложнение планировки подземелий. Лаврские традиции монашеского пещерничества и приспособления пещер для паломничества распространились как на Руси, так и в государствах, возникших потом на ее территории.

Однако, кроме собственно монашеских пещер (которые включают в себя храмы, кельи, усыпальницы, хозяйственные помещения), в Лавре есть и другие подземные памятники. Это хозяйственные погреба под наземными зданиями и потайные ходы под окружающей Лавру крепостью. Пещеры Зимненского монастыря-крепости, в которых найдены усыпальницы с останками погребенных, служили также, предположительно, подземным жилищем первых иноков обители и потайными ходами на случай осады. Подземные коридоры под Молченским монастырем, основанным в конце XVI в. в Путивльской крепости как подворье Молченской пустыни, еще ждут своих исследователей. Пока не установлено функциональное назначение пещер, существующих под Елецким монастырем в Чернигове. В конце XIX в. они были осмотрены учеными. Находок, которые бы подтвердили древнерусское происхождение этих пещер, тогда не обнаружили, хотя сам монастырь, как принято считать, основан во второй половине XI в.

На территории или вблизи остальных действующих монастырей УПЦ, перечисленных в начале статьи, мы имеем дело с монашескими пещерами. Большинство этих пещер принято датировать временем от основания Киево-Печерской лавры до

рубежа XVI–XVII вв. Отметим, что монашеское пещерничество имело место и в более позднее время: иноки использовали уже имеющиеся пещеры и создавали новые. При этом иногда пещера служила иноку только местом длительного молитвенного уединения, но жил иннок в обычной наземной монастырской келье. Так, было с преподобным Иовом Почаевским, почившим в 1651 г. В XVIII в. возле Китаевской пустыни, выкопав для себя отдельную пещеру, среди уже имеющихся более древних пещер, жила преподобная Досифея Киевская. В XIX в. в древних пещерах Святогорской лавры временно жил затворником преподобный Иоанн Крюков. При упразднении в начале XX в. советской властью Свято-Троицко-Ильинского монастыря, верующие выкопали возле этой обители пещеры, служившие для проведения тайных богослужений. Пещеры эти располагались недалеко от Антониевых, которые дали начало монастырю в конце XI в.

Монашеские пещеры, сохранившиеся на территории или вблизи действующих монастырей УПЦ, выдолблены в скальной породе или вырыты в грунте. К первому типу относятся пещеры Бахчисарайского, Инкерманского, Фиолентовского, Крещатицкого, Мукачевского, Непоротовского, Лядовского монастырей, Святогорской и Почаевской лавр; ко второму типу — пещеры Киево-Печерской лавры, Зверинецкого скита, Церковщины, Китаевской и Молченской пустыней, Антониевы пещеры бывшего Свято-Троицко-Ильинского монастыря. Большинство монашеских пещер — искусственного происхождения. В Почаевской лавре пещера прп. Иова представляет собой витиеватую и довольно узкую щель в скальной породе с устьем в виде дупла диаметром, равным ширине плеч, в стене естественного грота. Пещеры Непоротовского монастыря представляют собой скальные гроты с выдолбленными в них искусственными помещениями. Как в скальных, так и в грунтовых монашеских пещерах мы встречаем многочисленные облицовки и переборки из каменной кладки.

Обращая внимание на географию действующих монастырей УПЦ, мы можем констатировать, что находящиеся на их территории или вблизи монашеские пещеры представляют все так называемые «пещерные регионы» Украины, т. е. те регионы, где

особенно часто встречаются монастыри, в которых имело место пещерничество. Первый регион охватывает Киевскую, Черниговскую, Сумскую области: это Киево-Печерская лавра, Зверинецкий скит, Китаевская пустынь, Церковщина, Антониевы пещеры бывшего Свято-Троицко-Ильинского монастыря в Чернигове, пещеры Молченской пустыни. Другой «пещерный регион» охватывает порубежье Украины с Россией в бассейне реки Северский Донец. Многие монашеские пещеры этого региона находятся в современной Воронежской области Российской Федерации, но самый знаменитый из монастырей региона, имеющий монашеские пещеры — это Святогорская лавра в Донецкой области Украины. Отдельным «пещерным регионом» является Крым с его скальными монастырями, из которых возрождены сегодня Бахчисарайский и Инкерманский. На территории еще одного крымского монастыря — Фиолентовского имеется скальный храм. Еще один «пещерный регион» лежит на границе Украины с Молдавией, в бассейне реки Днестр. Здесь, как и в случае с районом Северского Донца, часть монашеских пещер находится на территории соседнего государства, а в пределах Украины расположены Лядовский и Непоротовский скальные монастыри.

Степень влияния действующих монастырей УПЦ на подземные памятники, расположенные на монастырской территории или вблизи нее, неодинакова. Так, территория Киево-Печерской лавры поделена между Киево-Печерским национальным историко-культурным заповедником и действующим монастырем. На территории монастыря расположены монашеские пещеры лавры. В периоды, когда монастырь не действовал (1930–1942; 1961–1988), пещеры пребывали в ведении заповедника, продолжали оставаться объектом организованного посещения (за исключением Варяжских, которые никогда не приспособлялись для паломнического посещения), стали объектом археологических исследований. В 1988 г. действующему монастырю была передана территория над Дальними и Варяжскими пещерами, в 1989 г. действующий монастырь освоил и территорию над Ближними пещерами. При этом полновластным хозяином пещер снова стал монастырь. По заказу монастыря, Варяжские пещеры были обследованы в конце 1990-х гг. группой спелеологов, под-

готовивших для монастыря ряд рекомендаций относительно поддержания во всех посещаемых лаврских пещерах необходимого температурно-влажностного режима. Рекомендованные спелеологами меры монастырь применял избирательно. Весной 2004 г. на северо-восточной окраине лабиринта Ближних пещер, в стороне от паломнического маршрута, но в зоне, где бывают люди, произошел мощный обвал. В результате были начаты широкомасштабные исследования, которые, как ожидается, не только позволят восстановить поврежденный участок подземелья, но дадут новые сведения, включая данные, необходимые для усовершенствования методов охраны пещер как подземных памятников. В той же лавре, на так называемой Верхней территории, которая полностью контролируется заповедником, проведены исследования и работы по музеефикации старинных монастырских погребов. Лаврские подземелья фортификационного назначения пока исследованы лишь частично и не музеефицированы.

«Обратную» ситуацию имеем в Чернигове. Бывший Свято-Троицко-Ильинский монастырь, уподобляясь Киево-Печерской лавре, делится на две части, или усадьбы: большую Троицкую (верхнюю) и малую Ильинскую (нижнюю). Троицкая передана Черниговской епархии УПЦ, а Ильинская с Антониевыми пещерами остается в ведении Национального архитектурно-исторического заповедника «Чернигов древний». Есть случаи, когда пещеры остаются в ведении музейных структур, но активно используются действующим монастырем. Примеры: Зверинец и Церковщина в Киеве. В 1988–1989 и 1992 гг. в ведение Музея истории города Киева были переданы соответственно Зверинецкие пещеры и пещеры урочища Церковщина. В 1990-х гг. силами музея и в тех и в других пещерах были проведены исследования, в Зверинецких пещерах — и восстановительные мероприятия. В 1997 и 1999 гг. Музей заключил договоры с двумя действующими монастырями УПЦ в Киеве о совместном использовании пещер Зверинца и Церковщины. Церковную опеку Зверинецких пещер взял на себя расположенный возле них Ионинский монастырь, что привело к возрождению при пещерах Зверинецкого скита, существовавшего в начале XX в. в подчинении лавры, на месте древнерусской Зверинецкой обители.

Церковную опеку над Церковщиной взяла на себя расположенная в нескольких километрах оттуда Голосеевская пустынь. В 2000 г. государство передало Голосеевской пустыни церковное здание начала XX в. в Церковщине. Это позволило голосеевским инокам учредить в Церковщине скит на месте монастыря, существовавшего в древнерусское время и возрожденного в начале XX в.

Как это наблюдается и в Киево-Печерской лавре, в орбите многих действующих монастырей УПЦ находятся несколько комплексов монашеских пещер: Церковщина, бывший Свято-Троицко-Ильинский монастырь в Чернигове, Молченская пустынь, Инкерман, Непоротово, Лядово. К этому перечню можно отнести и Китаево, с той оговоркой, что комплекс здешних Виноградовских пещер, известный археологам начала XX в. и существующий помимо Основного комплекса, в настоящее время засыпан. В ряде случаев действующие монастыри осваивают несколько комплексов пещер в своей орбите: кроме Киево-Печерской лавры, это можно сказать об Инкермане. В других случаях тот или иной монастырь осваивает только один из имеющихся в его в орбите комплексов: например, в Церковщине, Лядово.

Не всегда возрождение монастыря приводит к освоению расположенных при нем пещер. Так, из-за отсутствия необходимых средств у государства и Церкви, остаются заброшенными пещеры под Елецким монастырем и пещеры начала XX в. вблизи бывшего Свято-Троицко-Ильинского монастыря.

Там, где действующий монастырь осваивает имеющиеся при нем пещеры, последние, как правило, становятся и объектом организованного посещения, охраняются иноками от вандалов. Но, вместе с тем, нельзя не отметить, что упомянутое освоение осуществляется не без трений между монастырями и структурами, отвечающими за охрану памятников. При этом со стороны монастырей раздаются жалобы на неспособность светских специалистов взглянуть на святыню глазами верующего человека, отсутствие денег на оплату дорогостоящих реставрационных проектов и работ. В свою очередь, светские специалисты жалуются на недооценку руководством монастырей деятельности учреждений, непосредственно занимающихся охраной па-

мятников, воинствующее невежество в отношении к памятникам церковной старины. В подобных спорах законодательство Украины редко становится арбитром, и исход чаще зависит от личных качеств конкретных представителей сторон. Одной из причин такого положения вещей является то, что еще не преодолен сформированный в советское время стереотип: музейщик — безбожник, а поп — невежда. Данный стереотип родился как результат государственной политики по отношению к Церкви в советское время. Он насаждался пропагандистским путем, как ярлык: настоящий работник музейной сферы должен быть выше «религиозных предрассудков», а «служитель культа», из-за «ограниченности сознания» не может быть полноценным ученым. Государство прилагало усилия, чтобы все музейные работники были «идейно» благонадежными, а в рядах духовенства встречалось поменьше людей, всерьез занимающихся наукой. И хотя сегодня ситуация иная, указанный стереотип, увы, еще жив в подсознании многих. Он порождает предвзятость и недоверие там, где нужно учиться слышать друг друга. Еще одной причиной конфликтных ситуаций является, мягко говоря, не вполне ответственная и последовательная политика государственных структур. Возвращая церковным общинам памятники, доведенные до тяжелого состояния, государство лишь часть из них помогает достойно восстановить, с соблюдением требований законов об охране памятников. В большинстве случаев общины остаются один на один с грудой развалин и едва могут собрать средства на обыкновенный ремонт, подведение воды и электричества. А тем временем само государство, когда это выгодно, спуская рукава, взирает на вопиющие нарушения законов об охране памятников. Самые яркие примеры тому видны в столице. Чего стоит одно строительство небоскребов в исторических зонах? Подобные явления, естественно, порождают соблазн в церковных общинах: так ли важны законы об охране памятников, если само государство переступает их с такой легкостью? Не улучшает ситуацию и то, что среди работников сферы охраны памятников встречаются люди, которые, будучи поставлены в необходимость вести контакты с церковными общинами, не считают своим долгом вникать в церковную традицию, чтобы, зная ее, успешнее выполнить свою

задачу, уметь проявить деликатность там, где приходится иметь дело со спецификой религиозной ментальности.

Впрочем, конфликтные ситуации — неизбежная дань «переходного периода», в котором мы живем. Последнее время в церковных изданиях, восстановительных мероприятиях на территории возрождаемых монастырей все больше наблюдается иной подход к проблемам реставрации и охраны памятников. С другой стороны, среди светских специалистов сферы охраны памятников растет число воцерковленных людей и людей, дающих себе труд корректно выстраивать отношения с верующими. Приведем один красноречивый пример. В начале 1990-х гг. в Антониевых пещерах около бывшего Свято-Троицко-Ильинского монастыря в Чернигове Царские врата трех подземных церквей, лишенные створок, не были никак перегороджены, что позволяло посетителям свободно проходить в алтарь там, где может пройти, по церковным канонам, только священнослужитель. У паломников, посещавших тогда Антониевы пещеры, это отзывалось болью в сердце. Но спустя время на Царских вратах появились ограничительные цепочки...

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

Вероника (Терехова), монахиня. Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь.— К., 1999.

Вечерский В., Гильбо И., Луговской А. Путивль: фотопутеводитель.— К.: Мистецтво, 1992.

Давиденко В. Монастир. 2-е видання.— Вінниця, 2006.

Дєдов В. Святогірська Свято-Успенська Лавра.— К.: Техніка, 2005.

Дятлов В. Церковщина. Повесть о забытой киевской святыне.— К., 2001.

Киево-Печерский государственный историко-культурный заповедник//Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 1.— К.: Будівельник, 1983.— С. 46–73.

Киевская крепость//Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 1.— К.: Будівельник, 1983.— С. 73–84.

Крайняя О. Свято-Троицкий Китаевский монастырь: взгляд через века.— К., 2004.

Крощенко А., Осадчий Є. Святогірський Успенський монастир у с. Зимно//З історії української реставрації.— К.: Українознавство, 1996.

Луговской А., Вечерский В., Турик С., Рыбкин Н. Софрониевский монастырь. Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни.— К., 2002.

Могаричев Ю. Пещерные церкви Таврики.— Симферополь: Таврия, 1997.

Плужников В. Пещерные монастыри на Дону и Осколе//Памятники русской архитектуры и монументального искусства.— М.: Наука, 1985.— С. 93–115.

Преображенский П. Путивльский Молченский Печерский монастырь.— М., 1884.

Реутов А. Подземные сооружения Верхней Лавры//Проблемы охраны, изучения и реставрации памятников архитектуры Киево-Печерской Лавры.— К., 1991.— С. 35–44.

Рідуш Б. Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження//Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Збірник наукових статей). Том 1.— Чернівці, 2000.— С. 108–127.

Руденок В. Тайны монастырских подземелий.— Чернигов, 2003.

Сведения о епархиях (по состоянию на 15.07.2005 г.)//Православный церковный календарь. Украинская Православная Церковь. Киевская Митрополия, 2006.— С. 133–147.

Святогорський Свято-Успенський Зимненський жіночий монастир.— К., 2001.

«Свято-Успенская Почаевская Лавра»: фотоальбом.— Б. м., 1995.

Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність: Тези наукових читань.— Чернівці, Просвіта, 1999.

Евген ГОРОХОВСЬКИЙ,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Київського музею О. С. Пушкіна

УКРАИНА И УКРАИНЦЫ В ТЕКСТАХ АЛЕКСАНДРА ПУШКИНА

Обзор источников

«Украиной, или Малороссией, называют обширное пространство, соединенное с колоссом Россией и состоящее из губерний Черниговской, Киевской, Харьковской и Подольской.

Климат там мягок, земля плодородна; страна в своей западной части покрыта лесом. На юге тянутся огромные равнины, пересекаемые широкими реками, где путешественник не встретит ни лесов, ни холмов.

Славяне с незапамятных времен населяли эту обширную область; города Киев, Чернигов и Любеч не менее древни, чем Новгород Великий...»

Таким определением начинается небольшая рукопись Пушкина «Очерк истории Украины», датируемая исследователями началом 1830-х гг. Этот текст появился, примерно, в то же время, когда его автор создавал научный труд «История Пугачева» и собирал материалы по так и не оконченной им «Истории Петра Великого», в которых украинские сюжеты также занимают определенное место. В художественных же произведениях поэта аналогичные темы появляются гораздо раньше, будучи органически связаны с периодом его пребывания в т. н. «южной ссылке» (1820–1824). Тогдашние впечатления от неоднократных поездок по Украине: знакомство с ее природой, городами, селами, людьми (от крупных помещиков и красавиц-дворянок до крестьян, базарных торговцев, бродячих кобзарей и других представителей социальных низов) дружба с некоторыми из наших земляков, а также интимные отношения с украинскими дамами нашли яркое отражение и в пушкинской лирике, и в эпистолярном наследии творца легендарной «Полтавы». Та «украинская» поэма создана не только гениальным художни-

ком слова, но и подлинным историком, тщательно изучившим все доступные источники и выразившим объективное отношение к прототипам своих героев в статье: «Возражения критикам «Полтавы» и в рукописи: «Опровержение на критики». Эти и другие произведения, а также письма Пушкина ярко свидетельствуют не только об увлечении их автора сюжетами из украинской истории, но и о его интересе к украинскому языку и этнографии, в частности — чертам украинского национального характера.

Задачей доклада является краткая характеристика пушкинских текстов, специально посвященных украинской тематике, а также важнейших упоминаний об Украине и украинцах в других произведениях поэта. (Всего использовано около 20 источников, содержащих разнообразные материалы по данной проблеме.) Сначала рассматриваются произведения на исторические темы, а затем — тексты, касающиеся собственно пушкинской поры и современников поэта. Поскольку т.н. «киевские» тексты Александра Пушкина анализировались ранее в отдельном докладе (Київ і кияни.— 2005.— Вип. 5.— С. 37–44), то здесь они не затрагиваются.

1

Прежде всего отметим, что Пушкин, вероятно, был первым публикатором отрывков из первого историко-литературного произведения нового времени, посвященного истории Украины. На страницах своего журнала «Современник» (т. 1 за 1836 г.) он познакомил читающую публику Российской империи с двумя главами и содержанием анонимной рукописи второй половины 1760-х гг. «История Руссов или Малой России». Этот труд удостоился восхищенной оценки Пушкина-писателя: «Множество мест в «Истории Малороссии» суть картины, начертанные кистью великого живописца», а также критического замечания Пушкина-историка: «Любовь к родине часто увлекает его (автора.— Е. Г.) за пределы строгой справедливости». Не исключено, что ознакомление Пушкина с данной рукописью (полученной около 1829 г. от Михаила Максимовича, оставившего интереснейшие воспоминания о встречах с поэтом), стало для

него одной из побудительных причин к составлению плана собственной монографии по истории Украины. Он помещен в вышеупомянутом пушкинском «Очерке...» и включает, в частности, готовую периодизацию:

Что ныне называется Малороссией?

Что составляло прежде Малороссию?

Когда она отторгнулась от России?

Долго ли находилась под владычеством татар?

От Гедемина до Сагайдачного.

От Сагайдачного до Хмельницкого.

От Хмельницкого до Мазепы.

От Мазепы до Разумовского.

Подготовительные тексты к «Истории Петра Великого» содержат разнообразнейшие материалы по украинской истории конца XVII–первой четверти XVIII в. (с 1684 по 1723) Своеобразным дополнением к ним служат пушкинские «Предисловие» и примечания к «Полтаве», а также концептуальная полемика автора поэмы с ее критиками. Отвергая обвинения в исторической недостоверности образов Мазепы и его возлюбленной Марии (Мотри Кочубеевны), Пушкин заметил: *«Мария (или Матрена) увлечена была, говорили мне, тщеславием, а не любовью: велика честь для дочери генерального судии быть наложницею гетмана! — Далее говорили мне, что мой Мазепа злой и глупый старичишка. Что изобразил я Мазепу злым, в том я каюсь: добрым я его не нахожу, особливо в ту минуту, когда он хлопчет о казни отца девушки, им обольщенной. Глупость же человека оказывается или из его действий, или из его слов: Мазепа действует в моей поэме точь-в-точь как и в истории, а речи его объясняют его исторический характер»*. В самой поэме мятежный гетман, открывая свои планы возлюбленной, провозглашает: *«Без милой вольности и славы Склоняли долго мы главы Под покровительством Варшавы, Под самовластием Москвы. Но независимой державой Украине быть уже пора: И знамя вольности кровавой Я подымаю на Петра»*. Текст «Полтавы» пронизан восхищением украинской природой, символами которой становятся: и ночь, и «сребристые тополя», и «украинские черешни», в тени которых возрастала прекрасная героиня Мария — «краса черкасских дочерей». Синонимами на-

звания края становятся такие выражения героев, как: «родной рубеж», «страна родная». Пушкинские же строки: «Украина волновалась (...) Украина смутно зашумела...» найдут впоследствии параллель у Тараса Шевченко («Гомоніла Україна...»). Время от времени автор употребляет украинские слова: «*Мазепы лик терзает кат На шумной Раде в вольных спорах Другого гетмана творят*». В финале же возникает образ kobzarya: «*Когда в селе перед народом Он песни гетмана бречит, О грешной деве мимоходом Казачкам юным говорит*».

«Полтава» не единственное произведение Пушкина, где можно встретить украинские слова. Рецензируя «Историю русского народа» Николая Полевого, он отмечает: «*В Малороссии ключевать значит управлять хозяйством*».

Кроме произведений о Петровской эпохе, украинская тема бегло затрагивается в пушкинской трагедии «Борис Годунов» и в статье «Заметки по русской истории XVIII века», где говорится: «*Екатерина (...) закрепила вольную Малороссию и польские провинции*». В «Истории Пугачева» приводятся сведения о «малороссиянах» — жертвах жестокости восставших, а в заметках «О Потемкине» — забавная байка на тему: «Светлейший и запорожцы».

2

«*Прости, украинской мудрец, наместник Феба и Приапа! Твоя соломенная шляпа Покойней чем иной венец; Твой Рим — деревня; ты мой папа, Благослови ж меня певец!*» Это строки из пушкинского письма 1824 г. к богатому украинскому помещику и поэту Аркадию Родзянко, владельцу села Родзянки Хорольского уезда Полтавской губернии. Историк Украины, этнограф и поэт Николай Маркевич привел в своих «Записках» отзыв Пушкина о Родзянко: «*У этого малороссиянина злое перо; я не любил бы с ним ссориться*». По дороге из Одессы на Псковщину, в новую, Михайловскую, ссылку, Пушкин посетил приятеля в его имении и впоследствии неоднократно писал ему: и прозой, и стихами (см. также, стихотворение «К Родзянке» 1825 г.). В их переписке принимала участие знаменитая Анна Керн (урожденная Полторацкая), соседка по имению и при-

ательница Родзянко. В ближайшем окружении поэта, в разное время, находились не только она — адресат стихотворения «Я помню чудное мгновенье», но и ее родня: как на Полтавщине (отец — Петр Полторацкий и другие), так и в с.Тригорском, по соседству с Михайловским (семейство Осиповых-Вульфов). Сестре Керн — Елизавете Полторацкой — адресовано следующее послание поэта 1829 г.: *«Когда помилует нас Бог, Когда не буду я повешен, То буду я у ваших ног, В тени украинских черешен»*. Символично, что последний стих был «перенесен» сюда из поэмы «Полтава» (ср.: «Вечерней, утренней порой, На берегу реки родной, В тени украинских черешен, Бывало он Марию ждал»). Среди украинских друзей Пушкина следует также отметить его одесского сослуживца по канцелярии графа Воронцова, поэта Василия Туманского, воспитанника Харьковской гимназии. В одном из последних своих писем, адресованном писателю Андрею Жандру, заведовавшему канцелярией Морского министерства, Пушкин хлопочет за «малороссиянина» Александра Хмельницкого, желавшего определиться на службу во флот. Из более известных адресатов пушкинских писем и знакомых поэта, имеющих отношение к теме настоящего доклада, упомянем также: членов семьи героя Отечественной войны 1812 г., украинского помещика — генерала Николая Раевского (хозяина с. Болтышка Киевской губернии); его не менее известных родственников и соседей — каменских помещиков Давыдовых; крупного сановника империи Виктора Кочубея и его семейство (кроме переписки, упоминаются также в пушкинской «Table-talk»); автора «Истории Малой России» Дмитрия Бантыша-Каменского и, разумеется, Николая Гоголя, своего рода пушкинского «крестника во литературе».

Таким образом, охарактеризованные материалы позволяют сделать следующие выводы:

1. Общая хронология рассмотренных текстов охватывает период с начала 1820-х гг. до 1836 г., т. е. почти весь период активной творческой жизни Александра Пушкина, чей интерес к историческому прошлому Украины, ее народу и культуре был достаточно постоянным.

2. В соответствии с интересами Пушкина-историка, особое внимание в его произведениях уделялось украинским сюжетам

и личностям конца XVII—первой четверти XVIII в. (Петровской эпохи), а также, отчасти,— второй половины XVIII в. (екатериненской поры). Экскурсы в более древние времена — эпизодичны так же, как и отражение актуальных политических тем, выраженных, в частности и в стихотворении «Бородинская годовщина».

3. В «украинском» окружении Пушкина находилось немало друзей, знакомых и возлюбленных, общение с которыми так вдохновляло поэта, вызывая к жизни лирические стихи «во главе» с таким шедевром, как: «Я помню чудное мгновенье», так и находило интереснейшее отражение в его публицистике, литературно-критических статьях и переписке.

*Галина ГОРБУНОВА,
молодший науковий співробітник
відділу науково-просвітницької роботи
Музею історії міста Києва*

Ді-Пі — ТАБОРИ (РОЗВІДКА ЗА ЗБІРКОЮ БІБЛІОТЕКИ ІМ. О. ОЛЬЖИЧА)

Після закінчення Другої світової війни значна частина представників багатьох національностей опинилася поза межами держав свого постійного проживання. Серед них були військовополонені, в'язні концтаборів, вивезені на примусові роботи до Німеччини громадяни різних країн та біженці.

Серед усіх названих категорій значний відсоток становили наші співвітчизники. Вони були серед тих, хто напередодні та в перші повоєнні місяці невеликими групами рушили на схід — в Україну. Також значну частину становили ті, хто, линучи думкою на батьківщину, змушений був свідомо відмовитися від повернення. Вони ж бо пам'ятали про каральний механізм, який бездоганно працював не один рік ще до початку Другої світової війни, стираючи вияви будь-якої національної самобутності народів, що увійшли до складу СРСР.

І ті, хто прагнув якомога швидше повернутися додому, і ті, хто будь-що намагався уникнути цього, на певний час опинилися у таборах для переміщених осіб. Увага до долі їхніх мешканців пояснюється тим, що за нетривалий час свого існування табори стали тими осередками, в яких на повну силу змогли розкритися громадські, політичні, культурні особливості скитальців багатьох національностей. Чи не найяскравіші сторінки в історії таборів були пов'язані з діяльністю вихідців з України.

На жаль, ще й до сьогодні цей період в історії української еміграції належним чином науковцями не висвітлено. Цьому заважає розпорошеність відповідних документів по архівах кількох держав, (тривала часткова засекреченість). Неможливість вести облік біженців та переміщених осіб у перші повоєнні місяці, внаслідок чого впливає неточність статистичних даних. І, що найголовніше, політика, яка панувала в Радянському Союзі, негативно впливала на формування світогляду у вищих колах дер-

жав-переможниць. Вона й призвела до нерозуміння проблеми «неповоротців».

Темі Ді-Пі таборів присвячені окремі статті та наукові праці, видані в різний час за кордоном, спомини їх колишніх мешканців. На жаль, з них лише невелика частина є на сьогодні в Україні. Та й ті, що є — в одиничних екземплярах в спеціалізованих бібліотечних та музейних зібраннях. На полицях книгарень серед україномовної літератури їх не знайти.

Саме через названі причини Музей культурної спадщини (філія Музею історії міста Києва) зосередив увагу на вивченні та висвітленні цієї теми.

Перший етап — пошук та опрацювання друкованих матеріалів, які на сьогодні є в бібліотеках м. Києва. У даній розвідці із джерел, що зберігаються в Музеї культурної спадщини та в Бібліотеці ім. О. Ольжича, розкриваються ті умови, за яких були створені табори для переміщених осіб, та місце, яке в них посіли вихідці з України.

Насамперед слід пригадати, що міжнародна спільнота взяла на себе забор'язання опікуватися долею полонених, біженців та інших постраждалих внаслідок війни, коли ще точилися бої на фронтах Другої світової. Для тогочасного світу ця проблема не була новою. Після закінчення Першої світової війни, у 1921 р., при Лізі Націй було засновано Високий комісаріат для втікачів, очолюваний Ф. Нансеном. У 1930 р. його реорганізували у Міжнародний уряд Нансена для втікачів. У 1938 р. у м. Евільян (Франція) на його основі представники 36 держав створили Міжнародний комітет для втікачів. Головним завданням цієї організації була опіка, матеріальна та юридична допомога біженцям, сприяння їх поверненню на батьківщину або переселення в іншу державу¹.

Міжнародний комітет для втікачів не припинив своєї роботи і після Другої світової війни. Одночасно створювалися й активно діяли нові організації. Серед них провідне місце посіла створена 9 листопада 1943 р. за участі 44 держав світу Допомогова та реабілітаційна адміністрація Об'єднаних Націй (United Nations Relief and Rehabilitation Administration)².

¹ *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині та Австрії по другій світовій війні. 1945–1951.— Мюнхен, 1985.— Т. 1.— С. 1.

² Там само.— С. 16.

UNRRA сприяла відновленню мирного життя, відбудові господарства в країнах, на теренах яких точилися бої, а їхні громадяни пережили окупацію та руїну. Проте завданням номер один цієї організації була матеріальна допомога особам, вивезеним на примусові роботи, в'язням концтаборів, полоненим і біженцям та створення умов для їх повернення додому (репатріація).

Одночасно постала ще одна проблема, яка потребувала негайного вирішення. Це — надання права залишитися у Німеччині, Австрії чи переїхати на постійне місце проживання в іншу країну світу тим, хто через політичні, релігійні переконання або з інших вагомих причин не міг повернутися на батьківщину. Такими особами були переважно колишні громадяни Радянського Союзу і серед них — вихідці з УРСР.

Головним командуванням альянтських збройних сил було прийнято рішення: всіх «чужинців» зосередити в таборах — одні мали чекати на репатріацію, інші ж — на вирішення свого майбутнього.

Німеччина й Австрія були поділені на чотири окупаційні зони: американську, британську, французьку та радянську. В кожній зоні почали створювати Ді-Пі табори — табори для «переміщених осіб» (від англ. DP — displaced persons — переміщені особи).

На той час у міжнародній практиці переміщеними особами називали тих, хто внаслідок війни опинився поза межами своєї батьківщини. Ними вважали військовополонених, в'язнів концтаборів, остарбайтерів, біженців, які по закінченні війни перебували на теренах Німеччини, Австрії та Італії. Після повернення більшості з них у країни постійного проживання, переміщеними особами вважалися вихідці зі Східної Європи, які через панування там комуністичної ідеології відмовлялися від повернення. Водночас були спроби виділити в окремі групи біженців (refugees) та переміщених осіб, але вони виявилися невдалими³.

Табори для переміщених осіб діяли протягом 1945–1951 рр. Спочатку ними опікувалася UNRRA, а згодом цю функцію пе-

³ *Маркус В.* Переміщені особи//Енциклопедія українознавства. Словникова частина.— Париж-Нью-Йорк, 1980.— С. 2010.

ребрала на себе Міжнародна організація для втікачів (International Refugees Organization), статут якої було схвалено 15 грудня 1946 р. До складу IRO увійшли представництва 18 держав⁴.

Але якщо діяльність UNRRA обмежувалася наданням матеріальної допомоги мешканцям Ді-Пі таборів та їх репатріацією, то діяльність IRO виявилася значно ширшою. Фактично вона виступила в ролі дипломатичного представника, забезпечуючи мешканців таборів та біженців правовим та політичним захистом. Ним користувалися три основні групи скитальців. Ними були, по-перше ті, хто підпадав під цілковиту опіку IRO; другу групу складали ті, хто отримав право на переселення та міг сподіватися на юридичний захист з боку IRO. Третю групу становили ті, хто користувався тільки юридичним захистом з боку цієї організації і на більше не міг розраховувати.

Планомірність роботи IRO значною мірою залежала від чіткості її адміністративної структури. Рада IRO складалася з 18 осіб (по одному представнику від кожної держави — учасниці), тут діяв Екзекутивний комітет з вибраних 9 членів та адміністрація на чолі з генеральним директором. Останній зі своїм штабом співробітників виконував розпорядження Екзекутивного комітету⁵.

Поруч з міжнародними організаціями розгорнули свою діяльність національні, зокрема українські осередки. Були й такі, що вели свою історію з довоєнного часу. Адаже окрему еміграційну хвилю викликали революційні події 1917 р., громадянська війна, що вибухнула в колишній Російській імперії й зрештою привели до зростання у 20-х рр. XX ст. в країнах Західної Європи української діаспори.

До початку Другої світової війни у Німеччині було два значних об'єднання культурно-освітньої спрямованості. Це — Українське націоналістичне об'єднання (УНО) та Українська громада. Захистом соціальних прав українських робітників займалися Українські установи довір'я та представництва у Німецькому фронті праці /DAF/.

⁴ *Сербин Я.* Українська оселя Гангоферзідлунг у Регенсбурзі 1945–1948// Регенсбург. Статті — спогади — документи. До історії української еміграції в Німеччині після другої світової війни.— Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985.— С. 118.

⁵ Там само.— С. 118.

У 1940–1941 рр. саме у Німеччині зосередилася переважна більшість української еміграції Європи. Посередником між нею та керівництвом країни виступила Українська станиця довір'я з центром у Берліні.

Напередодні закінчення війни вихідці з України відчували потребу в єднанні між собою. Тому притягувалися до тих давніх німецьких міст, де зосереджувалися українці другої хвилі еміграції. До таких центрів належав Мюнхен. На 1 травня 1945 р., коли його зайняли війська США, тут уже діяв створений Український допомоговий комітет⁶, який розгорнув свою роботу на ділянках матеріальної та правової опіки українців Мюнхена й околиць та організації таборів.

Після закінчення війни, яка привела до ще більшого зростання української громади, згадані осередки потребували реорганізації. Одночасно виникали нові. Всі вони проходили майже однакові етапи розвитку. Найбільш активною їх діяльність була у 1945–1948 рр. Цей процес почав гальмуватися з другої половини 1948 р. у зв'язку з виїздом в інші країни та континенти найактивніших представників українства.

Під час створення українських організацій у Німеччині та Австрії постало питання їх централізації. Шлях до об'єднання української спільноти був складний, адже між представниками різних політичних партій, мистецьких, літературних та культурно-освітніх осередків почалася справжня запекла боротьба за створення центрального управлінського апарату. Ворожість, що панувала серед окремих груп української еміграції, відчувалася в усьому.

*«[...] певна група людей з оточення Багряного, плянує створити політичну формацію, яка б заповнила прогалину так званого східняцького сектору еміграції, яка не може влитися до вже існуючих політичних формацій західняцького типу, як обидва відділами ОУН. Можливо, це має якесь виправдання, український схід та український захід психологічно все ще *Oriens contra Occident* і їм годі зміститися в одній гемісфері, але ж вже існує політичне з'єднання східняків [...] яке минулого року постало у Ваймарі під назвою Організована Громадськість з*

⁶ Маруняк В. Згадана праця.— С. 93.

орієнтацією на державницькі традиції УНР з прагматичним підходом до справ соціальних та реалістичних до справ національних [...] — так писав у своєму щоденнику «Плянета Ді-Пі: нотатки й листи» Улас Самчук — свідок згадуваних нами подій, і додавав за кілька місяців: «[...] В Новому Ульмі завзята дряпанина між «східняками» та «західняками», як це і слід гордому козацькому племені з його курячою політикою [...]»⁷.

У листопаді 1945 р. на I з'їзді представників еміграції в Ашафенбурзі все ж таки постало Центральне представництво української еміграції (ЦПУЕ)⁸. Його засновники прагнули полегшити умови життя співвітчизників, надавати правовий захист, матеріальну підтримку, створювати сприятливі умови для їх подальшого культурно-освітнього розвитку та росту. Не менш актуальним для членів ЦПУЕ був пошук можливостей переселення українців в інші держави світу.

Ця організація мала чітку чотириступеневу структуру: місцеве представництво — МПУЕ, обласне — ОПУЕ, зональне — ЗПУЕ. Функції законодавчого органу виконувала Головна Рада, а виконавчого — Головна Управа.

Головну Управу очолював Голова, якому підпорядковувалися заступник, генеральний секретар, керівники відділів, серед яких були правовий, суспільної опіки, організації праці, культурно-освітній, організації жіноцтва та молоді.

Проте ЦПУЕ, будучи верховною інституцією українців у Німеччині, не змогло зажити того авторитету, який є основою будь-якої верховної організації. Про існування ЦПУЕ нагадували переважно повідомлення в пресі про проведення чергового з'їзду, яких загалом було шість.

Щоправда, ми не маємо права применшувати роль, яку відіграли ЦПУЕ та інші організації у визнанні міжнародною спільнотою українців як окремої нації. А на заваді цьому стояло чимало факторів. По-перше, це відсутність власної держави та ті настрої, що панували під впливом радянської пропаганди у вищих колах альянтських держав. По-друге, багато хто не

⁷ Самчук У. Плянета таборів Ді-Пі: нотатки й листи.— Вінніпег, 1979.— С. 83, 106.

⁸ Маруняк В. Згадана праця.— С. 251.

наважувався в анкетах у графі «національність» писати «українець» або «українка», побоюючись переслідувань і, як наслідок,— репатріації. Зрештою, сам принцип створення таборів був національно мішаним, адже панувало переконання, що переміщені особи «безнаціональні».

Але всі ці фактори разом з образливим «self – styled ukrainians», тобто «так звані українці», що фігурувало у багатьох офіційних документах, тільки підносило дух, роз'ятрювало бажання довести усьому світові, що українська нація є і має право на визнання та повагу.

Зрештою, ситуація почала змінюватися. Найбільше це стало помітно, коли UNRRA передала свої повноваження IRO. Тоді менші табори почали об'єднуватися між собою. Серед численних національностей виділилися 12 найбільших за кількістю⁹. Серед них і українська. Найбільші українські табори розмістилися у Мюнхені, Авгсбурзі, Нюрнберзі, Вайсенберзі, Франкфурті, Ашаффенбурзі, Новому Ульмі, Штатгарді та інших.

Як свідчить статистика, найбільша кількість таборів зосереджувалася в американській окупаційній зоні. Табори Баварії стали місцем зосередження українців. А назагал, за даними В. Маруняка, протягом 1946–1947 рр. вони знаходилися у 125 таборах Західної Німеччини, з яких певна частина була мішаною. Найчастіше українцям доводилося ділити простір з вихідцями з Польщі¹⁰.

Період діяльності Ді-Пі таборів деякі науковці умовно поділяють на чотири етапи.

Перший етап (1945–1946 — час загального безладу та постійного страху перед примусовою репатріацією. Другий етап (1946–1948) — це спроба налагодити більш-менш стабільне життя у зовсім нових умовах. Справжньою розселенською лихоманкою характеризується третій етап (1948–1951). Внаслідок переселення в таборах залишилися тільки ті, хто з вагомих причин не зміг обрати нову батьківщину. Останній, четвертий етап роз-

⁹ Там само.— С. 142.

¹⁰ Там само.— С. 101–114.

почався після масового виїзду скитальців та завершився ліквідацією Ді-Пі таборів у середині 1950-х рр.¹¹

Табори для переміщених осіб за порівняно нетривалий період свого існування пройшли складний шлях виникнення, розквіту та ліквідації. Вони стали справжніми малими містечками чи навіть міні-державами із власною адміністрацією, господарством, культурно-освітніми та медичними закладами. Їх мешканці, як і ті, хто повернувся чи залишався в Україні, у своїх споминах ще жили страхіттями війни. Але вони вже зібрали на невеликій території таку кількість національно свідомих представників української нації, зосередження якої було неможливим на той час у межах Української РСР.

У Ді-Пі таборах сформувалася досить чітка адміністративна структура, що значно полегшувала життя їхніх мешканців.

UNRRA та всі Ді-Пі табори підпорядковувалися окупаційній владі, від якої взагалі залежало бути чи ні таборах.

Життя таборів підпорядковувалося статуту, який складався з таких параграфів: «Права й обов'язки мешканців табору UNRRA», «Керівництво табору», «Таборова Рада», «Президія Таборової Ради», «Контрольна комісія», «Управа табору», «Таборовий суд», «Таборові фінанси». Цей документ дає нам певне уявлення про структуру таборів Ді-Пі та їх організацію¹².

Кожен таборянин мав чітко визначені права та обов'язки, за виконанням яких стежили керівні органи оселі. Ними були Таборова Рада, Контрольна (провірна) комісія, комендант табору, Управа, Таборовий суд та його правління.

Незалежно від національної чи релігійної приналежності всі мешканці табору мали право брати участь у громадському житті своєї оселі. Існував лише віковий ценз стосовно окремих виборчих посад у згаданих органах. Так, кожен, хто досяг 21 року, мав виборче право та міг бути обраний на керівну посаду. Про-

¹¹ Кейдановський К. Табори для переміщених осіб у Німеччині та Австрії. Погляд на структуру й діяльність//Українська діаспора.— К., 1994.— Рік видання III.— Ч. 6.— С. 109–110.

¹² Балей Т. Доповнення до історії табору Ганггоферзідльюнг//Регенсбург. Статті — спогади — документи. До історії української еміграції в Німеччині після другої світової війни.— Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто.— С. 185–188.

те, увійти до складу Таборової Ради можна було досягнувши 25 років.

Таборова Рада обиралася на 6 місяців, кількість її членів залежала від масовості того чи іншого табору. Жоден з членів Ради не міг одночасно обіймати будь-яку посаду в Управі. При потребі Таборову Раду можна було завчасно розпустити та переобрати. Очолювали Таборову Раду Голова та Президія у кількості трьох осіб. Саме вони мали відстоювати перед окупаційною владою та UNRRA (згодом IRO) як інтереси табору в цілому, так і окремих його мешканців. Також до обов'язків Таборової Ради входила організація праці Управи, обирання Контрольної комісії, призначення та звільнення комендантів (посадників). У свою чергу, комендант, який мав двох заступників і очолював Секретаріат, призначав референтів (завідувачів відділами). Разом референти становили Управу табору, яка перед тим як приступити до роботи, мала розробити організаційну схему та узгодити її з Табовою Радою і дирекцією UNRRA. Кожен референт набирив для своєї референтури (відділу) співробітників. У кожному таборі працювали реєстраційний, репатріаційний, еміграційний, юридичний, медичний, технічний, господарський, фінансовий, житловий, продовольчий, продуктовий, культурно-освітній та деякі інші відділи.

Як уже зазначалося, Таборова Рада призначала і Контрольну комісію. Складалася вона з Голови та двох заступників. Її завдання полягало здебільшого у нагляді за господарськими справами та перевірці діяльності коменданта та Управи табору.

Останні пункти статуту було присвячено фінансовим питанням. У них зазначалося, що Управа табору мала постійні та тимчасові вклади від самих мешканців, отримувала дотації та пожертви, прибутки із власних підприємств та театралізованих вистав.

Життя таборів не було б більш-менш спокійним без відділу безпеки та поліції, рішення яких узгоджувалися із судом ЦПУЕ та UNRRA. Як правило, Таборовий суд розв'язував суперечки, що виникали між таборянами, за винятком тих справ, що підлягали вирішенню у військових чи цивільних судах.

На жаль, як би сумлінно та злагоджено не працювали співробітники відділу безпеки, спокій у таборах був далеко не завж-

ди. Їх мешканці страждали від частих переселень в інші табори більшими чи меншими групами. Та найбільших хвилювань завдавали репатріаційні комісії, які регулярно з'являлися в оселях.

Репатріація — це повернення в країну постійного проживання чи походження особи, яка внаслідок воєнних подій опинилася в іншій державі. Оскільки Друга світова війна була жахливим феноменом в історії людства, то й репатріація, що відбувалася по її закінченні, мала певні особливості.

Репатріація мала розв'язати проблему переміщених осіб та біженців, але далеко не завжди була добровільною. Проходила вона трьома етапами, перший з яких тривав з березня по вересень 1945 р. і дійсно мав характер добровільності. Так, з понад 16 млн переміщених осіб та біженців, що перебували у Німеччині та Австрії на день закінчення війни, понад 13,5 млн (узагальнені дані з чотирьох окупаційних зон) здебільшого добровільно повернулися до своїх країн¹³.

Другий етап тривав з осені 1945 по середину 1947 р., за час діяльності UNRRA. Саме тоді виявилось, що більшість тих, хто ще не повернувся на батьківщину з певних причин, нерідко не зрозумілих для урядів США, Великобританії та Франції, намагаються взагалі цього уникнути. Серед них наприкінці 1945–1946 рр. українців було близько 200 тис., з яких 70–75 % зосереджувалося у таборах¹⁴. Пам'ятаймо, що серед них були як представники третьої, так і другої хвилі еміграції.

Щоб правильно зрозуміти ситуацію, що склалася, згадаємо таємну угоду, укладену під час Ялтинської конференції 11 лютого 1945 р. головами СРСР, США, та Великобританії¹⁵. Виходячи з цього документа, уряд СРСР брав із союзників зобов'язання передавати радянській стороні військовополонених та інших в'язнів, звільнених альянтськими військами. Окремий пункт стосувався радянських громадян, стосовно яких є докази про їх співпрацю з нацистами. Під цей пункт негласно підпадали всі ті, хто внаслідок війни опинився за кордоном на окупованій німцями території. Це пояснює небажання вихідців з СРСР повертатися на батьківщину. У свою чергу, зацікавленість у цьому радянсь-

¹³ *Маруняк В.* Згадана праця.— С. 16.

¹⁴ Там само.— С. 2010.

¹⁵ *Кардаш П., Кот С.*— Українці в світі.— Київ – Мельборн, 1995.— С. 261.

кою владою пояснюється її політичними та економічними інтересами. По-перше, повернення колишніх громадян могло частково компенсувати людські втрати. По-друге, після повернення їх одразу ж можна було задіяти у відбудові зруйнованого господарства. І, найголовніше, необхідно було не допустити нової хвилі еміграції, представники якої своїми розповідями могли похитнути ідеологічні підмурки тоталітарного радянського режиму. Це, у свою чергу, могло призвести до нового антирадянського сплеску у світі.

Якщо у зонах, окупованих союзниками, діяли репатріаційні місії у складі UNRRA, то поверненням в радянській зоні опікувалося Управління уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації громадян СРСР з Німеччини та окупованих нею країн, засноване 23 жовтня 1944 р.¹⁶ Підрозділи зазначеного Управління вдавалися як до пропаганди, так і до насильного вивезення колишніх радянських громадян. Тому в таборах, зокрема українських, створювалися загони, які не тільки стояли на варті, попереджаючи про наближення радянських репатріаційних загонів, а й вступали з ними у відкриті сутички.

Коли на середину 1947 р. на зміну UNRRA прийшла IRO, українці вже становили окрему визнану національну групу. З приходом IRO розпочався третій, завершальний етап повоєнної репатріації. У цей період вже діяли скринінги — перевірки, завданням яких було виявити тих, хто не мав права перебувати у таборах, отримувати матеріальну чи правову підтримку UNRRA (згодом — IRO). Особа, яка внаслідок перевірки була позбавлена захисту з боку міжнародної організації, опинялася одна без засобів до існування у чужій напівзруйнованій країні і єдине, що їй залишалося, — погодитися на повернення до батьківщини. Власне, з цією метою скринінги і проводилися. Ще одна мета — зменшити фінансові витрати міжнародних організацій.

Нерідко керівництву таборів щастило добитися скасування рішення перевірки та повернути співвітчизників до оселі. Та щастило не завжди. І в будь-якому випадку чергове повідом-

¹⁶ Гальчак С. Організаційні заходи радянської сторони з підготовки до репатріації «переміщених осіб»//Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей.— К., 2003.— Вип. 7.— Ч. II.— С. 175, 178.

лення про перевірку змушувало стискатися серце в кожного мешканця того чи іншого табору.

Вижити за таких обставин, зберігши людську гідність, допомагав високий рівень освіченості, що панував серед мешканців українських таборів. Серед них були представники майже всіх прошарків українського суспільства, але переважала інтелігенція: освітяни, науковці, літератори, театральні діячі, митці. Саме мистецька та культурно-освітня діяльність допомагала творчим особистостям на деякий час забути повсякденні негаразди. У жакхливих умовах, у напівзруйнованих бараках вони не лише створювали шедеври, а й зберігали основи національної культури. Опинившись далеко від батьківщини, вихідці з України робили все, аби не тільки зберегти у своєму оточенні рідне слово, традиції, культуру, а й розвивати та збагачувати їх. Останнє було за молоддю.

Митці, науковці та педагоги свої знання і здібності передавали дітям та юнацтву, яким попри всі негаразди потрібно було здобувати освіту, фах, робити перші самостійні кроки у новій, невідомій, країні.

Перші успішні спроби заснувати українські навчальні заклади у Ді-Пі таборах було зроблено наприкінці літа 1945 р. Коли ж з'явилися українські табори, справа почала набирати обертів.

Уже побачили світ окремі ґрунтовні праці та статті, присвячені історії окремих таборів. Серед них: «Регенсбург. Статті — спогади — документи» (1985), «Збірка української гімназії в Ашафенбурзі» (1993), «Міттенвальд. 1946–1951» (2001), «Український табір у Лексенфельді» (Альманах УНС, 1986) тощо. У цих працях переважають розділи, присвячені культурно-освітньому життю таборів. Це й не дивно. Навіть у ЦПІУЕ найбільш плідно працював відділ культури та освіти, очолюваний Д. Дорошенком. Він складався з наукового, високого шкільництва, середніх і фахових шкіл, дошкільного виховання та церковних справ референтур¹⁷.

Узагальнюючи існуючі дані, зазначимо, що майже в кожному таборі був дитячий садочок, народна школа, гімназії, майстерні та курси. Вони були найрізноманітнішого спрямування.

¹⁷ Кардаш П., Кот С. Згадана праця.— С. 263.

Так, у таборах діяли школи іноземних мов, музичні, торговельні, технічні, ремісничі тощо. У школах або на курсах здобували фах кравця, шевця, шофера, зварювальника, слюсаря, радіомонтера, фотографа та ін., отримуючи відповідні свідоцтва. Одночасно діяли різноманітні гуртки: драматичні, балетні, скульптури, живопису, різьбярства, писанкарства та інші. При таборах були драматичні і лялькові театри, оркестри й хори. Регулярно влаштовувалися вистави, концерти, мистецькі виставки, зачитувалися доповіді та лекції¹⁸.

Кількість навчальних закладів, їх спрямованість та частота проведення культурно-масових заходів та театральних дійств залежали від чисельності того чи іншого табору.

З початком масового переселення переміщених осіб та біженців до інших країн, культурно-освітня активність українців у Німеччині та Австрії знизилась, аби незабаром розгорітися з новою силою після пристосування до нових умов життя.

Протягом 1946–1947 рр. за запрошеннями до Канади, США, Аргентини виїхав незначний відсоток українських скитальців. Репатріації та скринінги проблему біженців та переміщених осіб остаточно не вирішили. Залишалася єдина можливість покращити їхню долю, а саме: розпочати масове переселення на постійне місце проживання в інші держави, або надати німецьке чи австрійське громадянство. Цим питанням опікувалися згадані нами міжнародні та національні організації. Українські таборами заснували Головну переселенчу Раду. Переселенню сприяли Злучений україно-американський допомоговий комітет (ЗУАДК) та Фонд допомоги українців Канади (ФДУК). Проте, як і раніше, провідне місце серед них посідала ІРО¹⁹.

Масове переселення переміщених осіб розпочалося у другій половині 1947 р. Першою країною, яка у травні 1947 р. почала приймати робітників, була Великобританія. У травні–червні 1947 р. з ініціативи українців Бразилії розпочався виїзд до цієї

¹⁸ *Бажанський М.* Зберегти життя//Збірник української гімназії в Ашафенбурзі.— К., 1993.— С. 25; *Лук'янович Ф.* Український табір у Лексенфельді у Зальцбурзі//Альманах УНС.— Джерзі Сіті-Нью Йорк, 1986.— річник 76.— С. 87–106; *Регенсбург.* Статті-спогади-документи. До історії української еміграції після другої світової війни//*М. Бойко, А. Кокодінський, В. Косик.*— Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985.— С. 229–243, 445–456, 469–482.

¹⁹ *Мафуняк В.* Згадана праця.— С. 329, 339, 341.

країни, а у липні оголосили про набір робітників до Венесуели. Масовий набір робітників до Бельгії розпочався в середині 1947 р.²⁰

Кожна країна, набираючи переселенців, дотримувалася певних принципів.

З липня 1947 р. розпочався набір робітників на лісозаготівельні роботи до Канади²¹. Особливість переселенських комісій цієї країни полягала в тому, що її члени майже не звертали уваги на політичні позиції людини. Чи не єдиним критерієм відбору був висновок лікарів про стан здоров'я тії чи іншої особи.

Літератор та журналіст В. Левицький згадував свої переживання далекої осені 1947 року: *«Наш виїзд до Канади під великим знаком запитання. Усі папери [...] є вже в Мюнхені, нас кликали вже до лікарської комісії. І саме тут перший зрив. Рентгенівське переосвітлення виказало в мене плямки звапніння на обох легенях. Лікар, який робив оцінку усіх вислідів прослідування, не дав мені конклюдії [...] Вирішення цього питання залишив канадській лікарській комісії. А це вже пагана перспектива»*²².

Як зазначається у загальній частині «Енциклопедії українознавства», вже у 1947 р. до Англії виїхало 28 тис. українців, до Бельгії — майже 10 тис. та близько 5 тис. дісталися Південної Америки, оселившись здебільшого в Аргентині²³.

1948 р. відкрив нові можливості для бажаючих змінити своє непевне становище на краще. Вже у березні 1948 р. розпочався переїзд до далекої та загадкової Австралії, а незабаром вербовано робітників до більш близької Франції.

Довго не відкривали своїх кордонів для переміщених осіб та біженців США. Саме Американські переселенські комісії найбільше звертали увагу на політичні позиції своїх майбутніх громадян. Проте, зрештою, на підставі американського ДП-акту переселилося в цю країну чи не найбільше скитальців. За підрахунками, у 1950 р. до США переїхало 60 тис. українців, тоді як до Канади — 30 тис.²⁴

²⁰ Там само.— С. 329–331.

²¹ Там само.— С. 330.

²² *Левицький В.* Республіка за дротами.— Торонто, 1983.— С. 137.

²³ *Кубійович В.* Українська еміграція//Енциклопедія українознавства. Загальна частина.— К., 1995.— Т. 2.— С. 599.

²⁴ Там само.— С. 599.

На межі 1951–1952 рр. припинила свою діяльність Міжнародна організація для втікачів (IRO). На зміну їй прийшли Високий Комісаріат при ООН та Міжнародний комітет для європейської еміграції²⁵. Проте їх діяльність відбувалася за дещо інших умов. Ще 1 липня 1950 р. переміщених осіб та біженців перевели у підпорядкування адміністрації Німеччини. Минув рік, і влітку 1951 р. з міжнародної практики було вилучено термін «переміщена особа», який замінило поняття «чужинець без батьківщини»²⁶.

Отже, у даній праці висвітлено період непростого становлення місць тимчасового проживання українців на теренах Німеччини, коротко проаналізовані складні історичні умови такого процесу. Дано характеристику особливостей адміністративного устрою таборів для переміщених осіб, етапи їх реорганізації та причини ліквідації. Окремо зазначимо й те, що представлена розвідка є лише першою, початковою стадією розпочатої і багаторічної у перспективі праці, що охоплюватиме якнайширший аспект питань і проблем, пов'язаних з такою важливою сторінкою історії України, як Ді-Пі табори та початки третьої хвилі еміграції з України.

²⁵ Маркус В. Згадана праця.— С. 2011.

²⁶ Маруняк В. Згадана праця.— С. 346, 349.

ВИДАТНІ КИЯНИ

*Тетяна АНАНЬЄВА,
молодший науковий співробітник
Інституту української археології
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*

ИЗ ГАЛЕРЕИ КИЕВСКИХ «АНТИКОВ» НАЧАЛА XIX ВЕКА: НЕСКОЛЬКО ШТРИХОВ К ПОРТРЕТУ АННЫ АЛЕКСАНДРОВНЫ ТУРЧАНИНОВОЙ

Во все времена исключения из правил вызывали больший интерес, чем сами правила. Диковинное, ни на что не похожее отпугивает и притягивает одновременно, но опасения отступают перед любопытством. Непонятный язык, странная одежда, непривычные манеры заезжей особы, как магнитом притягивают не только любителей приключений. Однако особую статью интереса составляют *свои* чудаки и оригиналы. Случайно не заметившие норму или нарочито презревшие ее, они задают всем остальным соплеменникам шкалу для самоузнавания, для осознания границ нормы, а порой — и для расширения этих границ.

В написанной более ста лет назад знаменитой книге Михаила Ивановича Пыляева «Замечательные чудаки и оригиналы» (в очередной раз недавно переизданной) собрана целая «коллекция» известных в старину людей, которые выделялись необычностью поведения, внешности, занятий, характера. Не менее известны и киевские оригиналы, удачно прозванные Лесковым «антиками». Киевляне хорошо знали и помнили своих городских чудаков, делая их персонажами слухов, побасенок и анекдотов.

Но персона, о которой пойдет речь в данном случае, стоит несколько особняком. Действительно, имя Анны Александровны Турчаниновой звучало в начале XIX в. в городских пересудах — не только в Киеве, но и в Москве, и в Петербурге. Это же имя встречается на страницах историко-археологических исследований, в трудах по истории литературы. Наконец, ряд со-

временников Турчаниновой, людей незаурядных, оставивших заметный след в истории, упоминали ее в своих письмах и воспоминаниях. Причем, знакомясь со всеми этими материалами, в какой-то момент задаешься вопросом: об одном ли человеке были высказаны столь разноречивые, как будто исключающие друг друга мнения.

Этим сомнениям до поры помогает и тот факт, что Турчанинова была полной тезкой своей матери. Киевский митрополит Серапион (Александровский) (1804–1821) весной 1816 г. оставил запись в своем дневнике: «Скончалась старушка Анна Александровна Турчанинова, супруга полковника и первого камердинера императора Петра III, и погребена торжественно 28 апреля в Выдубецком монастыре»¹. Но задолго до этого печального события, по-видимому, первым из известных нам авторов с матушкой Турчаниновой-младшей, да и со всем семейством, познакомился один из знаменитых киевских мемуаристов конца XVIII–начала XIX в. Филипп Филиппович Вигель.

В конце 1798 г. ему, тогда тринадцатилетнему мальчику, предстояло совершить путешествие из Москвы в Киев, к родителям. Узнав, что «одна московская барыня, на житье переселившаяся в Киев» будет ехать из первопрестольной, Вигели через московских знакомых просили прихватить их сына. Так состоялось знакомство, оставившее глубокое впечатление, судя по воспоминаниям, запечатленным сорок лет спустя.

Блестящая память Вигеля сохранила историю о фамилии Турчаниновых, которую получил отец Анны — пленный турчок, подаренный императрицей Елизаветой Петровной наследнику, будущему Петру III. Став первым камердинером и любимцем императора, он, казалось, имел все шансы оказаться предшественником Ивана Павловича Кутайсова, в считанные годы сделавшего головокружительную карьеру при Павле I и превратившегося из безвестного пленного турка в действительного тайного советника, кавалера ордена Андрея Первозванного, одного из богатейших вельмож. Но Петр III не успел облагодетельствовать Александра Александровича Турчанинова с таким же размахом. При Екатерине камердинер свергнуто-

¹ Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804–1824)//Киевская Старина.— 1884.— № 7.— С. 451.

го императора должен был скрываться, хотя ему и удалось купить имение в Орловской губернии, жениться на соседской барышне, обзавестись домом в Москве. Восшествие Павла I, исто-во чтившего память отца и время его короткого царствования, позволили Турчанинову значительно улучшить материальное положение. Его супруга, будучи на богомолье в Киеве, узнала о распродаже поместий Станислава Понятовского и купила селе-ние Степанцы с 1000 душ крепостных. Покинув Орловщину, семейство переехало в новое имение, наведываясь и в свои московские владения.

Возможно, Вигель не уделил бы столько внимания Турчани-новым-старшим (людям, несмотря на капризы судьбы, зауряд-ным), если бы не их младшая дочь Анна, которая одна только «была примечательна и сделалась даже впоследствии извест-ною»².

Поначалу тринадцатилетнего впечатлительного мальчика испугали странное облачение и мрачное выражение лица новой знакомой. В «запыленном, засаленном кабинете» неряшливо одетая, с мутным и блуждающим взглядом — такой запомни-лась Турчанинова Вигелю. Эти внешние черты не помешали ему заметить «чистоту ее души». Разознакомившись, они весело и интересно проводили время. Благодаря Анне состоялось «пер-вое знакомство с русскими музами», она заставляла читать оды и стихотворения, хвастала дружбой со многими известными людьми — профессорами Московского университета, «учены-ми мужами», поэтами Херасковым, Костровым, Урусовой. Но, по сравнению с воспоминаниями нескольких встреч, в более масштабной характеристике Турчаниновой Вигель как будто про-тиворечит сам себе: «Не имея еще двадцати лет от роду, она избегала общества, одевалась неряхою, занималась преимуще-ственно математическими науками, знала латинский и гречес-кий языки, сбиралась учиться по-еврейски и даже пописывала стихи, хотя весьма неудачно; у нас ее знали под именем фило-софки. Вся киевская ученость скрывалась тогда под иночески-ми мантиями в стенах Братского монастыря; она открыла ее и, чуждая мирских слабостей, не побоялась свести явную тесную

² Вигель Ф. Ф. Записки.— М., 2003.— Кн. I.— С. 107.

дружбу с некоторыми монахами, преподававшими науки в духовной академии»³.

Свидетельства Вигеля, безусловно, сами по себе интересные, вызывают вопрос, возникающий всегда при использовании мемуарных текстов в качестве источников: в какой мере образ Турчаниновой, запечатленный восприятием и памятью мемуариста, близок к «оригиналу»; насколько сильно субъективное видение Вигеля заслонило или, напротив, проявило объект его описания. Ответить на эти вопросы могут только современники мемуариста, оставившие собственные версии и мнения в различных документах. Те из них, с которыми удалось познакомиться на первом этапе работы, добавляют несколько штрихов к историческому портрету одной из самых примечательных обитательниц Киева рубежа XVIII и XIX вв.

К моменту, когда на третий день Рождества 1798 года Филипп Вигель и госпожа Турчанинова выехали из Москвы по гладкому зимнему пути в Киев, оставшаяся в Москве Анна Турчанинова-младшая не просто «пописывала стихи», но была довольно известной поэтессой. К стати, 1798 г. был примечательным для нее. 24-летняя «литераторка» получила рескрипт императора Павла I: «Анна Александровна. Присланные вами ко мне сочинения вашего стихи под названием Приношение праху блаженной и вечно-достойной памяти государя императора родителя моего [Петра III, убитого в результате переворота, совершенного под началом Екатерины II.— Т.А.] принял я с чувством, им приличным, и одобряя дарования разума вашего, делающие честь вашему полу, посылаю вам при сем знак моего благоволения. Пребываю к вам благосклонный»⁴. Поднесенное императору творение было далеко не единственным. В том же 1798 г. сочинения Турчаниновой опубликовали в «Приятном и полезном препровождении времени», поместили их и «Чтения в Беседе любителей русского слова».

В литературном мире России XVIII в. женщины-писательницы с трудом получали доступ к широкой печати⁵. Нередко

³ Там же.

⁴ Русская старина.— 1904.— Т. 119.— Июль—сентябрь.— С. 695.

⁵ См. например: Хайдер К. «В сей книжке есть что-то занимательное, но...» Восприятие русских писательниц в «Дамском журнале»//Пол. Гендер. Культура. Немецкие и русские исследования.— Вып. 2.— М., 2000.

вынужденные писать под псевдонимами, они вызывали нарекания отцов и мужей, а большинство оставались незамужними. В тех условиях опека влиятельной особы была порой условием не только успеха, но и самой возможности писать. Среди перечисленных Вигелем друзей-покровителей Турчаниновой нет имени Державина. Но, хотя Анну Александровну трудно представить (как тогда говорили) под «горацианской диктатурой» гения, свои стихи она отправляла ему, или передавала через третьих лиц⁶.

В ее стихотворениях («Человеколюбие», «Достоинство смерти», «Глас смертного к Богу», «Уединение») — воспевание смерти как освобождения от всего греховного ради духовного совершенства, отказ от мира страстей и всех земных материальных благ, мечты об «утехах добродетели».

...Все, что в чувства ударяет,
И во взорах нам блестит,
Яд для тех в себе скрывает,
Кох блеском обольстит...

«Глас смертного к Богу»

...Хижина уединенна,
Сердца моего предмет
Бедность мне твоя любезна
Отделенна ты сует...

«Уединение»

В поэзии Турчанинова отдавала дань предромантическим веяньям. Но принадлежность к поэтическому цеху эпохи нужно было подтверждать, вводя символические черты в житейские реалии. Обитель поэта — не дворец, но «хижина», где неприметная жизнь без «сует» приближает к естественным чувствам. Проницательный Вигель точно подобрал слово «кабинетца», да еще запыленный, где, избегая светской суеты, правил, обитает свободный поэтический дух. Подчеркнутая неряшливость одежды — оппозиция светским требованиям к «мундиру», которому поэт предпочитает воспетый позже Пушкиным «демократический халат»⁷. Интересно, что, меняя социальную позицию, Турчанинова будет своим почти театральным костюмом время от времени демонстрировать вольную, не стесняе-

⁶ Стихотворные опыты Турчаниновой (каждое стихотворение — с ее подписью) сохранились в фонде Державина Рукописного отдела Российской национальной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрин. (РНБ, РО, ф. 247, т. 25, № 43).

⁷ См.: Манн Ю. В. Русская литература XIX века: Эпоха романтизма.— М., 2001.

мую светскими условностями жизнь. Близкая знакомая Анны Александровны княжна Екатерина Сергеевна Урусова (1747– после 1817) в обращенных к подруге стихотворных строчках писала:

Ты учишь презирать тщету мирских сует,
Ты учишь в Боге жить, и смерти не страшиться.
На твой благой совет хощу, хощу решиться,
Но веры и любви в душе не достает...

«К Анне Алекс. Турчаниновой»⁸

Оценки поэтического дара Турчаниновой и, например, той же Урусовой в обществе отличались. В словаре Н. Новикова о второй сказано, что она «писала прекрасные элегии, песни и другие мелкие стихотворения, которые за чистоту слога, нежность и приятность изображения достойны похвалы»⁹. Турчанинова в Новиковский словарь не попала, что можно рассматривать как оценочный момент. А позже, в «Материалах для истории русских женщин-авторов» М. Н. Макарова, опубликованных в «Дамском журнале» (в 1830 и 1833), отмечалось, что «ее [Турчаниновой] стихотворения правильны, имеют много неоспоримых достоинств; но они уже мало принадлежат господствующему вкусу». Скорее всего, к этому времени Анна Александровна не очень огорчилась такому приговору: похоже, она оставила поэтическую стезю. В то время как литература романтизма, переоценивая рассудок и чувство, отдавала предпочтение последнему, Анна Турчанинова все больше покорялась рассудку.

Переворот 11 марта 1801 г., в результате которого Павла I постигла участь его отца, а на престол взошел Александр I, по-видимому, ничего не изменил в жизни Турчаниновой. В 1803 г. увидели свет ее «Отрывки из сочинений» и «Натуральная этика или законы нравственности, от созерцания природы непосредственно проистекающие», а в 1817 г. в Париже выходят «Lettres philosophiques de Mr. Fontaine et de m'lle Tourchaninoff». (Словарь Брокгауза и Ефрона сообщает, что она усовершенствовала образование не только в Петербурге, но в Лондоне и Париже.)

⁸ РНБ, РО, ф. 247, т. 25, № 43, л. 106 об.

⁹ См.: <http://www.rvb.ru/18vek/novikov/01text/02criticism/17.htm>

В Институте рукописей Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского хранится письмо известного государственного деятеля, юриста, педагога Ильи Федоровича Тимковского некоей Анне Александровне, датированное 23 октября 1803 г. и направленное из Харькова, где служил Тимковский, в Петербург, где (как мы знаем) подолгу жила Анна Александровна Турчанинова. «Всякий раз, когда мне приходилось думать — что случается нередко — о ваших упражнениях разума и вкуса, о вашей доброте ко мне, я воображаю уже вас в Киеве», — писал Тимковский¹⁰. Предположение, что письмо адресовано именно Турчаниновой, превращается в уверенность после знакомства с воспоминаниями Тимковского, написанными, как и воспоминания Вигеля, в очень преклонном возрасте. В них он упоминает загадочную «А.А.Т.», ставшую «достойным украшением дней моих», проведенных в Киеве, и имевшую «дух объемлющий, всегда вознесенный, жаждущий знания в древности, поэзии, философии, свойствах и таинствах природы, который пламенно искал и требовал то уравненного соответствия, то иных путей; лицо историческое»¹¹. Поэзия здесь упомянута, но уже не как литературное, а как мировоззренческое понятие. Тимковский был блестяще образованным человеком, эрудитом, имел завидный послужной список и обширные связи. Его высокая оценка заслуживает внимания, причем, если в письме комплимент мог быть данью этикету, то в воспоминаниях ничто не вынуждало автора к преувеличениям в адрес им же выбранного лица.

Схожую характеристику оставил еще один почитатель талантов Турчаниновой, известный киевский историк Максим Федорович Берлинский. Заочно представляя Анну Александровну графу Н. П. Румянцеву, сановнику, любителю древностей и меценату, Берлинский сообщал, что она «оставшаяся дочь бригадира Александра Ивановича Турчанинова¹², жительствовавшего в Киеве, который, как и ее мать, здесь скончался и

¹⁰ НБУВ, ИР, ф. III, ед. 7185.

¹¹ *Тимковский И. Ф.* Мое определение в службу//Москвитянин.— 1852.— № 1—8.— С. 38—39.

¹² Берлинский неверно назвал отчество Турчанинова. Прав был Вигель: отчество полковника было Александрович. Он умер 28 марта 1803 г. Похоронен

погребен в Киево-Выдубицком монастыре», и далее уверял: «...Анна Александровна с самых молодых лет единственно занимается ученостью, имеет вкус в познаниях древностей и искусств, упражняется в чтении отборных сочинений и всю жизнь свою (после смерти родителей) посвящает на полезные изыскания; к чему способствует ей достаточное недвижимое имение»¹³. Автор наиболее обстоятельной работы о М. Ф. Берлинском пришел к выводу, что «знакомство с Турчаниновыми, благодаря тому, что оно в свое время было довольно близким, увеличило известность М. Ф. высшему обществу настолько, что его начинают считать чем-то вроде официального историка г. Киева»¹⁴. Лестный отзыв Берлинского сыграл свою роль и раскопки велись, как теперь сказали бы, под патронатом Румянцева. В 1816 г., кроме места около Михайловского Златоверхого монастыря, по просьбе Румянцева копали в Вышгороде. Финансировала мероприятие Турчанинова, а Румянцев, по-видимому, приобретал находки, продолжая ранее сложившуюся практику. (6 октября 1815 г. Максим Федорович писал графу, получив от него в подарок золотую табакерку: «Ревнуя в точности выполнить желания Вашего Сиятельства, постараюсь, сколько возможно мне, отыскивать на поверхности все достопамятные антики, или где что по случаю открыто в земле будет; а прочее не всегда в нашей воле состоит»¹⁵.)

В «Извлечении из археологического путешествия по России Павла Свиньина в 1825 году» была информация о более ранних археологических событиях: «... при открытии госпожою Турчаниновою церковного фундамента, замечено было, что в эту сторону простирался каменный свод, который боялись тронуть, дабы не разрушить церкви. Госпожою Турчаниновою изрыты и некоторые вниз лежащие курганы; но говорят, что весьма мало сыскано в них и, кажется, только в одном сыскана медная ру-

на Выдубечах. На могилах обоих родителей памятники были установлены Анной Александровной. Благодарим историка Ольгу Друг, любезно сообщившую нам эти сведения.

¹³ НБУВ, ИР, ф. III, ед. 10770. Письмо от 19 июля 1816 г.

¹⁴ *Семейкин Н.* [М. Ф. Берлинский] Вставки к курсовому сочинению.— НБУВ, ИР, ф. 175, ед. 1047, л. 12.

¹⁵ НБУВ, ИР, ф. III, ед. 10763.

коятка от какого-то оружия посреди пепла угольев»¹⁶. На самом деле даже упоминавшиеся в письмах находки потом «исчезали»¹⁷.

Автор монументального двухтомника «Древний Киев» М. Каргер имел основания утверждать, что раскопки, «производившиеся помещицей Турчаниновой, археологические увлечения которой причинили немало разрушений развалинам древних архитектурных памятников Киева, разумеется, не имели ни малейшего научного значения»¹⁸. Приговор Каргера справедливый, что подтверждается полным отсутствием каких-либо материалов из тех раскопок, обстановка полусекретности, редкие случайные упоминания — то есть, черты, сближающие их с кладоискательством, а сегодня вызывающие ассоциации с «черной археологией». Хотя в то время уже существовало достаточно примеров раскопок, которые могли бы служить некоторым образцом для умной, энергичной, предприимчивой Турчаниновой, обладавшей хорошими связями, в том числе и в научных кругах.

Тут приходится вспомнить, что некоторые современники подвергали большим сомнениям добродетельность и бессребрничество Анны Александровны. Резким контрастом возвышенному образу Турчаниновой, запечатленному памятью Вигеля, Тимковского, Берлинского, является мнение Марии Федоровны Каменской (1817–1898), дочери известного художника, медальера, вице-президента Академии художеств Федора Петровича Толстого. Марию Федоровну трудно было удивить чудачествами — среди ее ближайших родственников было немало эксцентричных персонажей (достаточно вспомнить хотя бы Толстого-«Американца»). Но манеры и внешность Турчаниновой остави-

¹⁶ Извлечение из археологического путешествия по России Павла Свинына в 1825 году//Труды и Записки Московского общества истории и древностей российских.— Ч. III.— Кн. 1.— 1826.— С. 181–219.

¹⁷ См. напр.: *Семейкин Н.* Максим Федорович Берлинский ...— НБУВ, ИР, дис. 2205, с. 386 и др.

¹⁸ *Каргер М. К.* Древний Киев.— Т. II.— С. 321. Заметим, однако, что теперь практически каждый автор, затрагивающий тему начала киевской археологии, следуя историографическому диктату, не обходится без упоминания имени «девицы Турчаниновой». См. наприм.: *Формозов А. А.* К истории археологических раскопок в Киеве в начале XIX в.//Советская археология.— 1981.— № 1.— С. 312–313.

ли неизгладимое впечатление. Маша Толстая была почти в том же возрасте, что и Вигель, когда она впервые увидела Турчанинову. Правда, происходило это совсем при других обстоятельствах, осенью 1831 г. в Петербурге.

Толстые обратились к Турчаниновой как к практикующей «магнетизерке». «Эту странную женщину я очень хорошо помню,— писала уже ближе к концу века 77-летняя Мария Федоровна.— Наружность ее была такая необыкновенная, что кажется забыть ее было бы невозможно; она была высока ростом, худа как доска, голова маленькая, лицо сморщенное, черное, на котором блестели, как две точки, два черных глаза... А по одежде ее и не узнаешь сразу, что она такое — женщина или мужчина? Я ее никогда иначе не видала, как во фризовой шинели с мелкими пелеринами, которые и тогда даже носили только старые крепостные лакеи... На голове у нее всегда была надета черная бархатная скуфейка, из-под которой на обоих висках болталось по жидовскому пейсику. Из женского платья я на ней помню только видневшуюся из-под шинели черную короткую юбку, а из-под этой юбки выглядывали опять-таки мужские, смазные мужицкие сапоги. Надо сказать правду, что она была довольно-таки страшная, и в этом невозможном виде принимала у себя на дому своих многочисленных пациентов»¹⁹. Турчанинова лечила всех подряд от всех болезней — «лишь бы ей за это платили». Мария Федоровна вполне определенно говорит о меркантильных мотивах всей деятельности Турчаниновой, среди пациентов которой были только состоятельные люди.

Но оказывается, Федор Петрович Толстой не первый раз обращался к помощи «магнетизерки». В его записках есть эпизод лечения другой его дочери, Лизы, у которой, как считал граф, было неправильное расположение ребер. В 1822 г. он обратился к приехавшей из Москвы «госпоже Турчаниновой, имеющей необыкновенную силу в глазах, посредством которой она лечила детей, страдающих от ненормального положения какой-нибудь части их наружной организации»²⁰. Толстой слышал отзывы «видавших большую пользу от лечения Турчаниновой» и

¹⁹ Каменская М. Ф. Воспоминания.— М., 1991.— С. 193.

²⁰ Записки графа Федора Петровича Толстого.— М., 2001.— С. 211.

утверждал, что Лизе «магнетизерка» помогла. Во внешности Турчаниновой художник отметил только удивительно выразительные глаза. В воспоминаниях Толстых — отца и дочери — речь как будто идет о двух разных людях. В одном случае — это оригинальная врачевательница и только, в другом — едва не шарлатанка, сделавшая свою эксцентричную внешность и не менее эксцентричный метод «лечения» средствами наживы.

Любопытно, что никто из знавших Турчанинову по Киеву не отмечает странностей ее внешнего вида. Здесь она предстает светской особой, состоятельной помещицей, известной своей образованностью, умом, столичными связями, участием в непривычных для провинциального города мероприятиях, увлечением новомодными веяниями. Но, кроме уже упоминавшихся археологических раскопок, по-видимому, здесь тоже были попытки привить моду на магнетизм. Как верно заметил Вигель, в Киеве Анна Александровна обращалась к посредству ученых кругов, так или иначе связанных с Духовной Академией. Что касается упомянутой Вигелем «явной тесной дружбы с некоторыми монахами», то, очевидно, в первую очередь речь шла о митрополите Серапионе (Александровском). Влияние, которое имела Турчанинова на митрополита, не могло остаться незамеченным. В сохранившемся дневнике митрополита «госпожа философка» Турчанинова часто упоминаемый персонаж. От нее он получал разнообразные известия — от городских сплетен до столичных новостей, подобно «истории об изменничестве Сперанского и Магницкого», она первая прислала копию с приказа армиям о нападении французов при Ковне (дневниковая запись от 27 июня 1812 г.), от нее было принесено письмо, «коим уведомляет, что сей-де час прибыл из армии курьер; сказывают-де, что было три сражения, все выгодные для россиян» (3 июля 1812 г.) и т. д., и т. д.²¹ А после ухода на покой в 1821 г. бывший митрополит и вовсе поселился в доме «философки». Официальная версия гласила, что Серапион сам подал прошение об «отставке», но скандалы, склоки, доносы, которые предшествовали этому, наводят на мысль, что уход на покой объяснялся не только болезненностью митрополита. Надо думать, Анна Алек-

²¹ Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804–1824)//Киевская Старина.— 1884.— № 7.— С. 451 и др.

сандровна имела отношение к крушению репутации митрополита Серапиона, как и к значительным долгам, оставшимся после его смерти в 1824 г. Трудно пройти мимо подобного сценария, описанного М. Ф. Каменской, рассказавшей о престарелом князе Всеволожском, ставшем добровольной жертвой Турчаниновой уже в 1830-х гг. По выражению Каменской, Анна Турчанинова «магнетизировала и околдовала его так, что он на нее чуть не молился»²². В пересказанных Каменской слухах чувствуется много преувеличений, но, очевидно, скандал и обвинения в растрате денег Всеволожского имели место.

Можно предположить, что в Киеве, даже после отставки Серапиона, Турчанинова не сразу отказалась от попыток увлечь магнетизмом нового митрополита Евгения (Болховитинова). Подчеркнем, что пока это предположение, но факты, послужившие для него основой, имеют четкий документальный адрес. Вскоре после прибытия митрополита Евгения в Киев в апреле 1822 г., М. Берлинский записал в дневнике: «Я у Евгения по саду о магнетизме». Еще одна попытка вернуться к этой теме отмечена в октябре того же года: «У Евгения поздо о магнетизме мой план Киева»²³. Как видно, дальше нескольких бесед дело не пошло. Митрополит Евгений предпочитал знакомиться с новшествами, увлекавшими общество (читай — паству) не по пересказам заинтересованных особ, а по первоисточникам, формируя собственный взгляд на происходящее. Не случайно среди его бумаг была рукопись с выписками из книги по магнетизму, изданной в Париже в 1819 г. Судя по тому, что Евгений собственноручно поправил в ней грамматические ошибки, транскрипции имен и вписал несколько фраз, он внимательно ознакомился с текстом, а может быть поручал перевод ученикам одной из руководимых им духовных школ (текст написан несколькими почерками)²⁴. Версия, что этот текст дал Евгению Максим Федорович, имеет право на существование, но степень ее гипотетичности выше, чем у предложенной нами, поскольку, давая Евгению свои материалы, Берлинский обычно отмечал это в дневнике. Более правдоподобно, что затеянный Берлин-

²² Каменская М. Ф. Воспоминания.— М., 1991.— С. 196–197.

²³ НБУВ, ИР, ф. 175, ед. 1057, с. 16–17.

²⁴ НБУВ, ИР. 644/414С.

ским разговор о магнетизме не застал нового митрополита врасплох. Но, кроме того, Евгений, наверняка, был хорошо информирован о причинах отставки Серапиона, о тех склоках, которые густой сетью опутали имя предшественника, и об особах, причастных к нелицеприятным сплетням. Человек терпимый и даже снисходительный к человеческим слабостям, он никогда не потакал им и прекрасно отличал случайный эпизод от жизненного кредо. В этом смысле показательно, что имя Турчаниновой в 1820–1830-х гг. исчезает с киевских просторов. Хотя именно в эти годы было начато систематическое археологическое изучение Киева, Турчанинова не появляется и в этом контексте. В начале 1830-х гг., как мы помним, она развернула успешную деятельность «магнетизерки» на Невских берегах, где в столице заручилась поддержкой в высших кругах, вплоть до князя А. Н. Голицына.

Оригинальная, одаренная личность, она как будто распространяла свои дарования и свою неуемную энергию между мирами трех столиц — Киева, Петербурга и Москвы. В Киеве она слыла «философкой», в Москве — «литераторкой», а в Петербурге у нее (по словам Смирновой-Россет²⁵) весь город перебивал, знакомясь с вошедшим в моду магнетизмом. Ф. Вигель, И. Тимковский, Г. Державин, М. Берлинский, Ф. Толстой, М. Каменская, А. Смирнова, Е. Урусова, митрополит Серапион, император Павел I — одно перечисление этих исторических лиц, совсем близко или лишь косвенно соприкасавшихся с Турчаниновой, говорит о многом.

Анна Александровна умерла в Киеве в 1848 г. О ней не так уж мало написано, но надо признать, что пока она остается загадкой. И причем, загадкой, заслуживающей внимания, способной приоткрыть завесу над некоторыми эпизодами киевского «закулисья», выведившего на историческую авансцену не только статистов. Чем были ее ранние стихи — отражением собственных чаяний или данью культурным вкусам эпохи? Чем

²⁵ Смирнова-Россет писала о зимнем сезоне 1831–1832 гг.: «Софья Михайловна [Смирнова] была горбатая и лечилась у магнетизерки Турчаниновой, у которой перебивал весь город, и рассказывали, что из немного кривого плеча княжны Марьи Труб[ецкой] вылезали волосы и катились слезы. (Смирнова-Россет А. О. Дневник. Воспоминания.— М., 1989.— С. 191.

была ее нарочитая петербургская небрежность — позой, учитывавшей социальную географию моды, дендистской манерой, способом не остаться незамеченной? Ее почти театральные «костюмы» с прозрачными намеками на восточные мотивы — генетическая память и/или культурный феномен? Предстоящий кропотливый архивный поиск, наверняка, дополнит ее исторический портрет новыми штрихами.

Оксана БОРИСЮК,
начальник відділу Державного історико-меморіального
Лук'янівського заповідника

ІСААКІЙ ГРИГОРОВИЧ ТАРАСЕВИЧ —
ОСТАННІЙ ПРОТОІЕРЕЙ ФЕОДОРІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ
НА ЛУК'ЯНІВЦІ

*Что это за памятник,
который я вижу? — Это
могила человека Божия!*

Из книг Ветхого Завета. Бытие.
4 кн. X. XIII. 17.

У 30-х роках минулого століття ім'я протоієрея Феодорівської церкви Тарасевича Ісаакія Григоровича було широко відоме серед місцевих мешканців Лук'янівки.

Народився Ісаакій Григорович у селі Білоусівці Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії у сім'ї сільського священика. Початкову освіту здобув у Новгород-Сіверському духовному училищі та Чернігівській духовній семінарії¹.

У 1888 р. склав іспити до Київської духовної академії, яку закінчив кандидатом богослів'я. 26 вересня 1892 р., в день пам'яті св. апостола і євангеліста Іоанна Богослова у Києво-Братському монастирі відбулося рукопокладання випускника академії Ісаакія Тарасевича та надання йому сану священика. Після нетривалого терміну служіння при Іоанно-Златоустівській (Залізній) церкві м. Києва (1892–1897) йому було ввірено новостворений приход при Солом'янській Покровській церкві. Багато сил довелося докласти молодому настоятелю, щоб закласти тут міцні основи приходського життя².

Починаючи з 1905 р. і до закриття церкви на початку 30-х рр. І. Г. Тарасевич був настоятелем Феодорівської церкви, яка знаходилася на розі вул. Богговутівської та Овруцької (знесена 1935 р., тепер тут сквер). На отця Ісаакія було покладено нелегке завдання — бути наступником незабутнього для лук'я-

¹ Проценко Л. Лук'янівське цивільне кладовище. 1998 р. Путівник.

² Родинний архів.

нівців пастиря, який очолював церкву раніше отця, Костянтина Терлецького, і керувати налагодженим життям приходу. Тарасевич із честю впорався з нелегким завданням. Приходське життя продовжувало розвиватись і процвітати: було збільшено приміщення притулку, зведено будинок приходського братства, зростала приходська благодійність. Отець Ісаакій виконував багато громадсько-церковних обов'язків: — член Київського відділення єпархіальної училищної ради (1898), почесний член того ж відділення (1904), благочинний III округу Київського повіту (1903–1904), член Ради Києво-Софіївського духовного училища (1905), член Київської духовної консисторії, член Київського єпархіального попечительства про бідних духовного звання (з 1909), представник від духовенства в Комітеті при Київській міській управі по будівництву Солом'янської церкви, брав активну участь у її спорудженні та освяченні (1897), член будівельної комісії по спорудженню церкви у Святошині (1903). Він також був законовчителем: Києво-Либідського III і Києво-Троїцького міського приходського училищ (1892–1901), Київського залізничного училища (1901), Лук'янівської церковноприходської школи (Овруцька № 14), Лук'янівського приходського училища № 9.

Отець Ісаакій був одним із організаторів і неодмінним членом наглядової ради притулку і школи домоводства для дівчаток з бідних родин. 7 вересня 1910 р. урочисто відкрито Києво-Лук'янівську жіночу практичну школу домоводства. До школи приймали дівчаток не молодших 13 і не старших 16 років, без уваги на стан, але християнського віросповідання. Навчання у трьох класах тривало три роки. Прийом відбувався до 1 березня, а випуск — у грудні. Чисельність учениць не мала перевищувати 30 осіб. У заснованому закладі Ісаакій Григорович викладав Закон Божий. Школа ставила за мету переважно практичне навчання дівчат садибного господарства та домоводства, включно з молочним господарством, скотарством, птахівництвом, кулінарною та пральною справою, шиттям, рукоділлям тощо. Ученицям викладали також садівництво, Закон Божий, співи; вчили письма, лічби та надавали загальних уявлень про явища природи. Ті, хто попередньо закінчили повний курс двокласного народного училища, зараховувалися на дворічний курс. Школа домоводства проіснувала до 1914 р., коли почалася світова війна,

далі — революція, визвольні змагання, було вже не до «домоводок», а більшовицька влада знищила і той «дім» як такий³.

Школа домоводства була не єдиною справою, якою переймався о. Ісаакій. У приході Феодорівської церкви о. Ісаакій був незмінним членом Лук'янівського жіночого попечительства про бідних та головою приходського Феодорівського братства. Він зумів об'єднати лук'янівських меценатів у товариство і надані ними пожертви віддавав на підтримку бідних верств населення. Отцю Ісаакію також не раз доводилось організовувати різні приходські заходи: свято деревонасадження, хресні ходи, свято тверезості та ін. З приводу однієї з таких ініціатив у 1913 р. він писав протоієрею Ф. І. Тітову: *«В воскресенье 28 апреля из церкви Св. Феодора, по случаю праздника трезвости, состоится крестный ход после литургии. К участию в праздновании трезвости, полагаю, приглашены уже, и Вы. Теперь нам надо согласовать о месте служения молебствия. Полагаю, как и сообщил я о. Благочинному и соседу — настоятелю Макарьевской Юрковецкой церкви, молебствие устроитъ на базаре Лукьяновском в палатке, которую, надеюсь предоставят нам торговцы Лукьяновского базара в 11 1/2 часов дня. К этому времени прошу Вас туда пожаловать с крестным ходом на молебствие, на котором, как говорил о. Благочинный, Вам назначено произнести слово. Будьте любезны, если что имеете сообщить мне по поводу порядка торжества, напишите. Облачение-желтое...»*⁴

Саме йому в період з 15.06.1914 по 1. 01. 1915 р., протоієрей Ф. І. Тітов доручив виконувати персональні обов'язки по Консисторії.

Протоієрей Ісаакій був не лише людиною, відданою своїй справі, а й людиною сміливою і мужньою. Так, під час єврейських погромів у 1905 р. він виступив на захист хворих Єврейської лікарні для бідних (нині — Обласна лікарня). Вийшовши з хрестом, у священницькому облаченні до центрального входу

³ Журнал «Янус Нерухомість» №14 (147) липень 2000. ст. 26–27 «Лук'янівська школа домоводства». Д. Малаков.

⁴ ІРНБУ ім. Вернадського, ф. III, спр. 58441, л. 1.

лікарні, він протистояв озброєному натовпу, який відступив перед авторитетним священиком.

За сумлінне служіння Ісаакій Григорович Тарасевич мав нагороди: Біблія від Св. Синоду (1896) — за активну участь у благоустрої церковно-приходських шкіл, набедреник (1896), наперсний хрест (1906), орден Св. Анни III ступеня (1910), сан протоієрея (1913), срібну медаль у пам'ять царювання імператора Олександра III на Олександрівській стрічці і медаль у пам'ять 25-річчя церковно-приходських шкіл. Йому також була виголошена подяка Київського єпархіального попечительства за ревізію Іоаннікіївської богодільні⁵.

На початку 30-х років, коли Феодорівську церкву закрили, отцю Ісаакію заборонили мешкати у межах міста, а його сім'ю практично викинули з будинку. Сім'я вимушена була переїхати в інший будинок. З розповіді членів родини Тарасевичів: *«Вся Лук'янівка прийшла допомагати переносити речі. Хто стілець ніс, хто посуд ... Думали все, залишуться без нічого, але жодна ложка не пропала»*. У Ісаакія Григоровича був талант чарувувати людей. Він зажив такого авторитету у мешканців Лук'янівки, що місцеве панство вважало за честь бути гостем у його будинку. Під час званих обідів стіл розкладали і накривали на кілька десятків чоловік. За ним сиділи родина Паустовських, сім'я Мурашко — дружина відомого художника навчала онуків о. Ісаакія німецької мови, тому часто бувала в цій родині.

Помер Ісаакій Тарасевич у голодному 1933 р., заразившись тифом від помираючого хворого, коли прийшов його сповідувати. Останнього протоієрея Феодорівської церкви влада заборонила поховати за давньою традицією на невеликому цвинтарі церкви св. Феодора, тому родина тихо поховала його на Лук'янівському цивільному кладовищі. Його могила розташована неподалік від центральної алеї Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника (9 дільниця 8 ряд 18 місце), поряд поховано кількох членів родини. З травня 1997 р. могила І. Г. Тарасевича є об'єктом історико-культурної спадщини і перебуває на державному обліку та охороні.

⁵ Архів киевознавця к. г. н., доцента кафедри міжнародного менеджменту КНЕУ ім. Вадима Гетьмана Кальченка Т. В.

Ольга ДРУГ,
завідуюча відділом «Київ у другій половині
XVII ст.—лютий 1917 р.»
Музею історії міста Києва

МИХАЙЛО ВРУБЕЛЬ І КИЇВ

1910 року в приміщенні Міського музею відкрилася виставка робіт Михайла Олександровича Врубеля із приватних колекцій киян. Так було вшановано пам'ять видатного художника, чия творчість пов'язана з Києвом. Журнал «Искусство и печатное дело» з квітня 1910 р. розпочав публікацію біографії М. О. Врубеля, де оприлюднено здебільшого невиданих на той час матеріал — листи Врубеля, розповіді та спогади тих, хто близько його знав. Про життя видатного художника та його погляди на мистецтво на той час було відомо небагато. Редактор, видавець журналу В. С. Кульженко писав: *«Ми щасливі тим, що перша ґрунтовна праця, яка пояснює особистість Врубеля, з'являється в Києві. Тут пройшла (як говорив, не один раз, сам художник) найщасливіша пора його життя і тут же дивовижним чином, знайшли своє відображення в роботах для Кирилівської церкви, піднесений стиль і полум'яний темперамент геніального художника»*. «Искусство и печатное дело» протягом кількох років (1910–1912) знайомив читачів із творчістю Врубеля, публікувалися його малюнки та акварелі, спогади рідних і близьких людей видатного художника.

У нашій розвідці подамо київські адреси Михайла Врубеля та стисло охарактеризуємо тогочасне київське життя.

Київ 1880-х рр., коли тут перебував Врубель, являв собою губернське місто з населенням понад 170 тисяч чоловік. Із введенням нового «міського положення» (1870) в Києві успішно працювала міська дума і міське управління, діяв водогін, розпочалися роботи з облаштування каналізації, але тільки в 1894 р. місто вже мало систему каналізації. На Думській площі було зведено будинок Міської думи (1876), приведено у належний стан саму площу, поступово Хрещатик забудовувався багатоповерховими будинками з магазинами і конторами на перших поверхах.

Київ, розкинувшись на мальовничих пагорбах, поступово розростався, і проблема міського транспорту постала особливо гостро. У 1880-ті рр. заможні кияни мали свої кінні виїзди, на садибах розміщувалися стайні, каретні, сіновали, але поступово під час забудови Києва все це ліквідувалося задля прибутковіших споруд і в місті став швидко розвиватися візницький промисел. У 1882 р. киян перевозили майже 1,5 тисячі однокінних і 88 парокінних екіпажів. Тільки в липні 1891 р. почала працювати міська кінна залізниця, а електричний трамвай пущено у 1892 р. Київські вулиці освітлювалися газовими ліхтарями, а перші електричні з'явилися у 1891 р.

У місті діяв міський оперний театр, де, крім оперних вистав, періодично ставилися й оперетки, а циркові вистави до 1884 р. давали у приміщенні Бергоньє на вул. Фундуклеївській, 5 (нині — Б. Хмельницького, 5; Театр російської драми ім. Лесі Українки), згодом цирк перемістився у дерев'яні балагани на Думську площу, потім — на Троїцьку, а в приміщенні на Фундуклеївській, 5 відкрився театр, де йшли драматичні вистави. У приміщенні музичного училища на Прорізній, 8 ставилися аматорські вистави членами Київського драматичного товариства, створеного в 1879 р. представниками інтелігенції. На той час у місті успішно діяло Київське відділення Російського музичного товариства, яке давало симфонічні концерти, при Товаристві існувало Київське музичне училище. Художнє життя міста зосередилося навколо Рисувальної школи М. І. Мурашка, де викладали випускники Петербурзької академії мистецтв. Художні виставки проходили у 1880-ті рр. в розкішному головному залі нової біржі на Хрещатику, спорудженому за проектом Г. Шлейфера у 1882–1883 рр. Тут виставлялися місцеві художники, які розробляли академічні теми. І непоцінованим залишався багатий спадок стародавньої Русі, що зберігався тоді у київських великокнязівських церквах.

Початком пробудження й розквіту художнього життя Києва була поява професора історії мистецтв Петербурзького університету Адріана Вікторовича Прахова (1846–1916). Він був вражений тим художнім багатством, яке віднайшов у Києві. Влітку 1881 р. він працював, запросивши у помічники учнів

Київської рисувальної школи, роблячи замальовки й знімки з київських фресок і мозаїк¹.

Запрошений Праховим для робіт у Кирилівській церкві М. О. Врубель приїхав до Києва у травні 1884 р. Перед тим як стати до роботи, Врубель прагнув осягнути своєрідність стилю візантійського та давньоруського монументального живопису. Він вивчає у Києві мозаїки та фрески Софіїського собору, мозаїки — творіння давньоруських майстрів — у соборі Михайлівського Золотоверхого монастиря, вивчаючи і замальовуючи які, він зумів побачити це так, як ніхто інший.

На кирилівських роботах 1884 р. Врубель став головним майстром. Були, крім нього, й інші майстри, але на ньому лежала найважливіша частина розпису, головним завданням Врубеля були оригінальні фрески, які йому належало написати на чистих площинах стін, дотримуючись загального візантійського стилю храму. Разом із Врубелем працювали молоді художники, якими він опікувався і допомагав їхньому розвитку.

У Києві його полюбili молоді помічники по роботі у Кирилівському та Володимирському храмах В. Замирайло, С. Яремич, А. Ковальський, Г. Бурданов, відомі художники М. Мурашко, М. Пимоненко, які зберегли добру пам'ять про незвичайну людину і майстра. Микола Іванович Мурашко згадував, що Михайло Олександрович дуже всіх приваблював і викликав повагу до себе всього нечисленного колективу, який працював під його безпосереднім контролем у Кирилівському храмі, умів завжди захистити його інтереси, не ображаючи інтересів Мурашка, як господаря. Дійсно інтелігентна людина, поважаючи себе, він поважав навіть наймолодшого члена нашого колективу — так писав про Врубеля М. Мурашко.

Одразу по приїзді Врубель оселився у мезоніні в М. І. Мурашка. Рисувальна школа Мурашка містилася тоді на вул. Володимирській, 46² у будинку Петра Васильовича Томари. Му-

¹ Дитцес А. А. Врубель в Києве//Отблески.— К., 1922.— № 2.— С. 11.

² За спогадами М. А. Прахова, школа знаходилася на вул. Афанасіївській, 19 (зараз — Франка) в будинку Балано. Оскільки спогади писалися значно пізніше описуваних подій, то можливі неточності. Школа М. Мурашка містилася на вул. Афанасіївській у 1880–1882 рр., а у 1882–1890 рр.— на Володимирській, 46 (будинок не зберігся).

рашко у своїх спогадах розповідає: *«Вечір проводили мирно у моїй сім'ї. Наче зараз я бачу перед собою балкон: навколо за-недбаний старий сад. За чайним столом кілька молодих людей, група дітей. Михайло Олександрович весело, мило шуткував з усіма і йшов до себе в мезонін. У відчинені вікна ми чули «Ночи безумные» або «Благословляю вас, леса» — популярні романси того часу»*³...

Чарівність особистості Врубеля, його великий талант привертали увагу не лише Мурашка і його молодих помічників, а й самого професора Адріана Вікторовича Прахова — художнього керівника й організатора всіх реставраційних робіт і в Софії Київській, і в Кириліві. Врубель часто бував у Прахових, став другом сім'ї й восени 1884 р. жив у їхньому домі.

Енергійно й цілеспрямовано подружжя Прахових створювало свій дім як один із центрів культурного життя Києва. Хто тут тільки не бував: художники-початківці, іноземці, мандрівники, чиновники з Петербурга, світські дами й фельдшериці, професори і студенти. Врубель познайомився з багатьма відомими киянами, деякого із них він зобразив у своїх роботах.

Взимку 1883 р. родина Прахових жила на Печерську, на вул. Микільській, 6 (будинок Іпсиланті). У тому ж році Адріана Вікторовича призначили головним розпорядником усього внутрішнього убранства Володимирського собору, що будувався. Сім'я вирішила переселитися ближче до місця роботи А. В. Прахова й, можливо, до літа перебралася у тоді ще двоповерховий будинок з аптекою на першому поверсі на розі Володимирської і Великої Житомирської, 11/6.

Прахови на літо 1884 р. найняли дачу на Лук'янівці. Район цей був ще не дуже забудований і в 1880-ті рр.— це, головним чином, дачна місцевість. Ділянка між Лук'янівкою і Куренівкою, особливо та, що проходила по схилах Реп'яхового яру, за свою мальовничість дістала назву «Київська Швейцарія». Нині Реп'яхів яр називається Врубелівським узвозом, назву на честь художника у 1938 р. До середини 1970-х рр. у Києві існував також Врубелівський провулок (раніше називався провулок

³ Мурашко М. І. Спогади старого вчителя.— К., 1964.— С. 75.

Реп'яхів яр), ліквідований в результаті знесення старої забудови⁴.

Шлях до Кирилівської церкви, що височіла на пагорбі північно-західної околиці міста, Куренівки, Врубель щодня долав пішки. Мурашко у спогадах пише, що вони з Врубелем о шостій ранку були вже в Кирилівській церкві й розпочинали роботу. Інколи, по дорозі художник заходив до Прахових, сім'я яких наймала дачу Багговут на Лук'янівці (приблизно на місці перетину нинішніх вулиць Багговутівської та Пугачова). М. А. Прахов пише у своїх спогадах: *«Зупиняючись по шляху у Кирилівське у нас на дачі, Михайло Олександрович брав дитячий альбом, що потрапив під руку, для малювання моєї старшої сестри і починав малювати в ньому чи писати аквареллю кого-небудь із членів нашої сім'ї, частіш за все — маму за якою-небудь роботою... В кишені своєї оксамитової куртки М. О. Врубель постійно носив маленький альбомчик, в котрий заносив все, що, бувало, випадково зацікавить його в хвилину короткого відпочинку на шляху від дачі Багговут до Кирилівської церкви»⁵.*

У час, вільний від монументальних робіт, Врубель робив замальовки олівцем і аквареллю з натури у колишньому своєму стилі; більшість їх він дарував знайомим. «Стару жінку з плетінням», що він привіз із Петербурга, художник продав Прахову за невисоку ціну. Одного разу Врубель показав Прахову і Мурашку свою «Натурницю», написану ним в академії, і, побачивши, що вона їм дуже сподобалася, оголосив, що дарує її на пам'ять; але вони подарунка не прийняли і, продавши акварель за 25 рублів київському любителю мистецтв І. М. Терещенку, примусили Врубеля взяти ці гроші. На кирилівських розписах він заробляв до 200 рублів на місяць; але, як завжди, гроші берегти не міг і сам не знав, на що вони у нього так швидко розходяться. До осені, коли розписи уже закінчувалися, Врубель знову опинився майже без коштів і був дуже радий, коли отримав нове велике замовлення. За проектом А. В. Прахова, дерев'яний іконостас XVII ст. в Кирилівській церкві вирішили

⁴ Див.: Вулиці Києва. Довідник.— К., 1995.— С.46.

⁵ Врубель. Переписка. Воспоминания о художнике.— Л., 1976.— С. 174–175.

замінити мармуровим, у стародавньому візантійському стилі. Для нового іконостасу потрібно було зробити чотири великих образи, і Прахов хотів, щоб вони були написані обов'язково в Італії під безпосереднім впливом великих зразків релігійного живопису. Цю закордонну роботу він запропонував Врубелю, призначивши за неї 1200 рублів. Врубель мав їхати наприкінці жовтня, тільки-но закінчиться реставрація фресок.

У листах Врубеля київського періоду зустрічаються згадки про «душевну справу». Із Венеції Врубель писав своїй сестрі: *«...Чекаю не дочекаюсь закінчення моєї роботи, щоб повернутися... А чому особливо хочу повернутися? Ця справа душевна і під час побачення влітку тобі її поясню. І то я тобі двічі натякнув, а іншим і цього не робив»*⁶. Ця «душевна справа» стосувалася саме Києва і виникла у перші ж місяці приїзду Врубеля до міста. Врубель приїхав до Києва у травні 1884 р. За кордон виїхав у листопаді 1884 р., 26 лютого 1885 р. позначені цитовані вище рядки. По двох роках, тобто в той самий період, коли вирішувалося питання про участь Врубеля в розписах Володимирського собору, він писав своїй сестрі: *«Що тобі сказати про те, що я тобі натякав. Трохи хороших хвилин, більше тяжких і значно найбільше байдужих; одне тільки — зосередженості й прямолінійності в роботі безперечно допомагає»*⁷.

Ні біографи, ні листи та коментарі до листів не розкривають це ім'я, вплетене у творчу біографію художника. Але його розкриває мистецтво Врубеля. У Венеції Врубель виконав чотири замовлених йому іконостасних образи і серед них образ Богоматері. Ще в Києві перед від'їздом за кордон Врубель виконав кілька рисунків олівцем до цього образу. І коли образ був виставлений в іконостасі Кирилівської церкви, то кияни, сучасники Врубеля, впізнали в ньому ідеалізовані риси однієї відомої в Києві дами. У церковному живописі повторилося те, що досить часто відбувалося в епоху Ренесансу, коли мешканці Флоренції, Венеції, Риму в створених художниками ликах мадонн впізнавали своїх сучасниць. Й в цьому штриху Врубель

⁶ Врубель. Переписка... Названа праця.— С. 46.

⁷ Там само.— С. 50.

примушує згадати класичні традиції, наявність яких ми відзначаємо у його мистецтві⁸.

Прототипом образу Богоматері стала дружина професора А. В. Прахова — Емілія Львівна Прахова. Спочатку вона сприймала Михайла Олександровича по-дружньому, намагаючись наставляти його, утримувати від безумства і «дурниць». Вони могли вести тривалі бесіди про літературу, мистецтво, мораль, які розважали дружину професора, заклопотану господарством і дітьми. Але невдовзі Прахових — і дружину, і чоловіка — палка закоханість Врубеля стала непокоїти, а Адріана Вікторовича до того ж ще й дратувати. Коли Врубель закінчив роботи на стінах і зводах Кирилівської церкви, Прахов порадив йому відправитися до Венеції для подальшого вивчення візантійських мозаїк, венеціанського живопису і написання там замовлених йому образів для іконостаса⁹.

Про вплив, який справила Емілія Львівна на Врубеля за півроку його життя в Києві, можна робити висновок із листа його до сестри, де він, не називаючи імен, пише про «одну чудову людину», яка примушує його переглянути заново все його життя. Сила любові двадцятивосьмирічного Врубеля була такою могутньою, що захопила всі помисли житейські й художні, плани на майбутнє — усе його єство. Із Венеції, всупереч своїм звичкам, він писав багато листів, і більшість із них — з рисунками і ескізами — була адресована в Київ Праховій.

Наприкінці квітня 1885 р. Врубель повернувся до Києва, але ставлення до нього Прахових різко змінилося. Він нікому нічого не говорив, не писав, але був, певно, глибоко вражений і байдужістю Е. А. Прахової, і тим, що головні роботи по розпису Володимирського собору доручені іншому художнику. Не проживши й місяця в Києві, він їде до Одеси, не розраховуючи більше на роботи у Володимирському соборі, і, як завжди, без коштів на прожиття. В Одесі Врубель викладав у рисувальній школі, в липні 1885 р. він пише сестрі: «... тут у рисувальній школі відкриваються уроки, що дадуть мені 75 руб. на місяць.

⁸ Тарабукин Н. М. Михаил Александрович Врубель.— М., 1974.— С. 18–19.

⁹ Див.: Суздалев П. К. Врубель. Личность. Мирозозрение.— М., 1984.— С. 46.

Настрій мій мінливий, але думаю таки взяти себе в руки, промуштрувавши себе ґрунтовно на етюдах...»¹⁰

Повернувшись в 1886 р. до Києва з Одеси, Михайло Олександрович знову став відвідувати дім Прахових. Непорозуміння з Адріаном Вікторовичем не могло бути перешкодою: професор в 1886 р. надовго від'їжджав на Схід, про Врубеля тривалий час ніяких свідчень не мав, а в 1887 р. вони відновили ділові стосунки, пов'язані з Володимирським собором.

Влітку 1886 р. Врубель поїхав у маєток В. С. Трифоновського, де гостював студент Московського училища живопису, скульптури і зодчества Костянтин Коровін, з яким і подружився. К. Коровін згадує, що вони багато говорили про живопис і Врубель йому розповів про те, що пише у себе в Києві «Демона».

Повернувшись до Києва, Михайло Олександрович оселився в будинку поблизу Андріївської церкви на вул. Трьохсвятительській, 16 (зараз — вул. Десятинна, 14)¹¹.

Власник будинку Феофіл Михайлович Дузинкевич купив садибу з будинком і службами, садом і сінокосом на схилі Старокиївської гори у травні 1886 р.¹² У тому ж році власник надбудував ще один поверх за проектом архітектора Г. Шлейфера. Будинок став триповерховим з напівпідвалом. Головний фасад був вирішений у стилі неоренесансу¹³. За документами про прибутки з нових прибудов Дузинкевича, квартира з урочистими сходами на 6 кімнат, передпокоем, кухнею, ванною, клозетом і службами орендована професором Академії мистецтв Орловським¹⁴. У цій же архівній справі знаходиться контракт Орловського на оренду житла: «1886 року липня 23 дня найнята мною квартира в будинку п. Дузинкевича, що складається з половини нового поверху в головному корпусі зі сторони Дніпра, а також однієї кімнати на тому ж поверсі з вікнами на вулицю»

¹⁰ *Врубель*. Переписка... Названа праця.— С. 47.

¹¹ У 1862 р. на фасаді будинку було встановлено гранітну меморіальну дошку з барельєфним портретом М. Врубеля і рельєфами героїв його живописних творів — Гамлета і Офелії (ск. І. Кавалеріазе, арх. Р. Бикова).

¹² Державний архів м. Києва (далі — ДАК), ф. 30, оп. 1, спр. 28, арк. 31 зв.

¹³ ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 3181; Ф. 163, оп. 41, спр. 3710.

¹⁴ ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 881, арк. 20.

з 1-го листопада 1886 року по 1-е березня 1889 року за плату на рік по дев'ятсот рублів. Професор В. Орловський»¹⁵.

Врубель наймає майстерню, обладнану В. Д. Орловським, з кімнатою при ній. Це листопад 1886 — зима 1887 рр. У листі до сестри Врубель пише: «Знімаю за 30 руб. майстерню, обладнану Орловським, з кімнатою при ній і балконом на Дніпро, біля церкви Андрія Первозданного з хазяйським опаленням; це з кінця листопада (там буду писати «Демона» і картину Терещенка, котру, після довгих невдалих проб перекомпонування, вирішив відтворити за вже закінченим ескізом, зробленим ще протягом минулої зими), а поки що Васнецов уступає мені свою майстерню у Володимирському соборі. Якщо у мене буде майстерня Орловського, то ти зможеш приїхати погостити до мене хоч на все літо, комфортабельно розмістившись у кімнаті з балконом на єдину в Києві панораму»¹⁶. Батько у січні 1887 р. пише про те, що Михайло «... у захваті від своєї нової майстерні, що її уступив тимчасово професор Орловський»¹⁷.

Рідні пишалися успіхами Михайла і водночас турбувалися про його матеріальне становище. Батько, приїхавши у вересні 1886 р. до сина, поїхав з ним до Кирилівської церкви: «Я їздив з Михайлом до церкви Кирила і Мефодія, бачив його роботи *al fresco*. Як перший досвід самостійної і притому величезної роботи — праця чудава».

У біографіях і спогадах багато написано про нестатки, нужденне становище Врубеля, життя якого в київські роки періодами було нестерпним. Врубель постійно бідував, нерідко жив упроголодь, не мав ні пристойного одягу, ні меблів, ні грошей на фарби і полотно. Типове становище сина змалював батько, перебуваючи в сина в Києві (лист батька від 11.09.1886): «...я ... був засмучений його кімнатою і обстановкою. Уяви, жодного стола, жодного стільця... Все меблювання дві прості табуретки і ліжко... У кишені всього 5 копійок... у нього ж всього одна мельхіорова чайна ложечка і один сюртук, пошитий бозна-коли...»¹⁸

¹⁵ Там само, арк.38.

¹⁶ Врубель. Переписка... Названа праця.— С. 48–49.

¹⁷ Там само.— С. 119.

¹⁸ Врубель. Переписка... Названа праця.— С. 117–118.

На початку 1887 р. становище дещо стабілізувалося — Врубель викладав у Рисувальній школі М. Мурашка і мав приватні уроки: *«Слава богу, що він має заняття в школі і два приватних уроки і отримує по 75 руб. на місяць»*¹⁹ (Із листа батька).

Врубель брався за будь-які замовлення, щоб заробити, але не завжди це у нього виходило. У домі Прахових він познайомився з відомим київським фотографом Генріхом Лазовським, який запропонував *«... ілюмінувати аквареллю 9 фотографічних видів дніпровських порогів по 25 руб. за штуку...»* Михайло Олександрович швидко залишив цю роботу, оскільки дуже довго і старанно працював над однією фотографією, а це того було не варте: *«Отож — я кинув фотографії і взагалі вирішив ні за що не братися, окрім уроків, для яких я напружував таку систему — сідаю і пишу чи малюю, а учениця дивиться; вважаю, що це найкращий спосіб показати, що треба бачити і як передавати; учнів буду брати вже добре підготовленими... Тепер у мене два уроки...»*²⁰ (Із листів до сестри Анюти в січнілютому 1888 р.).

Невеликою матеріальною допомогою для художника були приватні уроки, що він давав для Наталії Яківни Мацневої (уродженої Тарновської) (1854–1940), яка раніше навчалася живопису, і дружині професора Київського університету Миколи Андрійовича Бунге — Євгенії Порфирівні Бунге (уродженій Шиповській) (1850–?). Михайло Олександрович часто бував в особняку Якова Васильовича Тарновського (1825–1913), крупного землевласника всього Південно-Західного краю. Будинок Тарновського, зведений архітектором О. Беретті на Золотоворітській вулиці, 2, зберігся до наших днів у зміненому і добудованому ще двома поверхами вигляді. Врубель підтримував дружні стосунки із сином Тарновського — Миколою Яковичем, певний час вони навіть знімали разом квартиру на Володимирській вулиці (будинок не зберігся). Згодом М. Я. Тарновський надовго виїхав за кордон і квартиру ліквідував. Ім'я М. Я. Тарновського (1858–1898) відоме в історії Києва як колекціонера-археолога.

¹⁹ Там само.— С. 119.

²⁰ Там само.— С. 52–53.

Влітку 1887 р. Врубель жив на дачі Гарновських у Мотовилівці під Києвом і працював над ескізами для розпису Володимирського собору. *«Не думай, що це шаблони, а не чиста творчість»,— писав він сестрі.— Умови найпрекрасніші: в маєтку Гарновського під Києвом. Прекрасний будинок і чудовий сад, і тільки один старий Гарновський, який з великим інтересом ставиться до моєї роботи».* Для Мотовилівської сільської церкви художник написав образ «Моління про чашу», про це повідомляє в листі до сестри у жовтні 1887 р.²¹

Для Володимирського собору Врубель написав аквареллю «Ангела з кадилом і свічкою», чотири варіанта «Надгробного плачу», два варіанти «Воскресіння». На жаль, високі художні властивості цих ескізів, які можна поставити в один ряд з великими творами світового мистецтва, не було в той час поціновано і ескізи не втілено в монументальних формах настінного живопису.

У листах наприкінці 1887 р. зовсім припиняються згадки про розпис Володимирського собору. Позаяк за цей час художник бачився і з сестрою, і з батьком у Харкові, то, мабуть, в особистих розмовах було з'ясовано дійсні обставини відмови у роботі в соборі. Духовний стан художника протягом 1888 р. був тяжким.

У 1888 р. Михайло Олександрович змінив дві квартири: на початку року він мешкав у мебльованих кімнатах Чернецького на Володимирській, 16, а потім — на вул. Фундуклеївській, 1, у мебльованих кімнатах Канне. Будинок на вул. Володимирській, 16 зведений Францем Чернецьким у 1879–1881 рр. за проектом архітектора В. М. Ніколаєва, він зберігся до наших днів. Цей будинок мав мебльовані кімнати на 110 номерів. Після М. О. Врубеля в одному з номерів зупинявся М. Нестеров (1890). Будинок на колишній Фундуклеївській, 1, нині — Б. Хмельницького, 1, теж зберігся. Адреса — Фундуклеївська, 1 стоїть на листах, датованих осінню 1888 р.: *«Михайло зараз мешкає на Фундуклеївській вул., будинок №1 (в номерах Кнеу чи Кене, не розібрав)... працює у брата Мурашки, іконописних справ май-*

²¹ Там само.— С. 49.

стра²²; домовився отримувати за образ 40 руб., розраховуючи на кожний по 6–10 днів»²³.

До кінця 1888 р. Врубель не може зосередитися; він розпочинає багато картин, пише, записує або ж кидає розпочате, береться за не властиву йому приватну ремісничу роботу задля хліба насущного, залишає її або пише довго й тяжко, тому бідує, голодує, страждає від сильної мігрені. Розуміючи тяжке становище сина, батько кличе його додому, але той відмовляється. Рідні умовляють його стати на службу й поїхати з Києва, але тут Михайло Олександрович невблаганний: *«Вирішити питання імені та грошей я все-таки думаю тут і не ускладнювати це завдання ще одним — службою»*. За три роки він завершив лише три значні твори: *«Дуже красивий етюд дівчинки на тлі оксамитового килима»*, *«Східну казку»* та серію ескізів *«Надгробний плач»*. Пізніше в автобіографії художник напише, що він перетомився на кирилівських роботах, і тому наступні три роки *«були низкою вагань і проб»*.

Дослідники Врубеля вважають, що життя Михайла Олександровича у київський період було ускладнене не лише його нещасливим коханням, життєвою невлаштованістю, нуждою, але й гірким почуттям несправедливості до нього як до художника зі сторони А. Прахова. Він довго не міг змиритися, що був відсторонений від великої художньої роботи у Володимирському соборі, на яку мав право розраховувати, тому що вона була йому обіцяна. Останні дослідження П. К. Суздаєва свідчать про те, що він не зовсім згодний із гіпотезою М. М. Тарабукіна, що непорозуміння на ґрунті особистих стосунків Врубеля і Прахова визначили одну зі сторінок історії російського мистецтва. Суздаєв стверджує: не можна забувати про те, що, якби й не було б *«душевної справи»* як причини *«непорозуміння»*, Прахов все одно віддав би розпис у руки Васнецова, а не Врубеля, тому що його рішення було визначене суспільною необхідністю того часу й параметрами власної особистості.

²² Брат Миколи Мурашка — Мурашко Олександр Іванович (1842–1910), власник іконописної майстерні, що за роботи у Володимирському соборі отримала золоту медаль. О. І. Мурашко — вітчим видатного українського художника О. О. Мурашка.

²³ *Врубель. Переписка... Названа праця.*— С. 120.

Все, що пропонував М. Врубель у 1887 р. зі своїх самостійних композицій було відхилено. Наприкінці 1888 р. вирішилося питання про часткову участь художника в роботах по розпису собору. Роботу над орнаментами у бокових наосах Володимирського собору Врубель отримав через Прахова на тому місці, яке офіційно було законтрактоване, мабуть, Сведомським. Останній поступився Врубелю частиною свого місця для роботи. У 1889 р. художник взявся за орнаменти, які є в соборі кращими. Чому ж імені Врубеля не виявилось на меморіальній дошці собору, де згадувалися буквально всі, не лише художники, а й ремісники та члени різноманітних комісій? Як стверджує Тарабукін, цей факт виявив не зневажливе ставлення до художника, а обставини суто формальні: на дошку наносили імена всіх тих, хто офіційно вважався учасником робіт і з ким було укладено угоди. Врубель до них не належав.

У 1889 р. Врубель працював також над оформленням особняка Б. І. Ханенка: художник розписував плафон їдальні будинку на Терещенківській, 15, де нині Музей мистецтв Богдана і Варвари Ханенків. За спогадами М. А. Прахова, Врубель разом з сім'єю Прахових часто відвідував Київський оперний театр. У 1889 р. антрепренером театру став колишній відомий оперний співак Іпполит Петрович Прянішніков (1847–1921), який заснував у Києві одне з перших оперних товариств у Росії. Успіхом користувалася в Києві поставлена ним опера А. Рубінштейна «Демон». Серед трупи особливо вирізнявся красою голосу, вокалом і зовнішністю баритон Яким Вікторович Тартаков (1860–1923). М. А. Прахов писав: *«У «Демоні» Тартаков був чудовий. Як тільки Прянішніков, котрий часто бував у нашому домі, повідомив про підготовку постановки нової опери, мати взяла абонемент на ложу бельєтажу і запросила на цей спектакль Михайла Олександровича, знаючи його музикальність і захоплення поезією Лермонтова... Успіх постановки нової опери і Тартакова був величезний... Дуже сильно реагував на постановку спектаклю, спів та гру Тартакова Врубель...»* Як згадує М. А. Прахов, уся сім'я Прахових ще декілька разів слухала оперу «Демон» і Михайло Олександрович був їхнім незмінним супутником²⁴.

²⁴ Там само.— С. 194–195.

Врубель з великим натхненням працював у соборі майже весь 1889 р. Після закінчення робіт з розписів собору в 1890-ті рр. прогресивні художники, критики побачили, що вони вийшли ні світські, ні церковні, ні станкові. Лише скромні орнаменти — «розводи» Врубеля в бокових кораблях собору — вражали красою і своєрідністю дійсно монументального стилю. О. Бенуа писав: *«Какой чистой, ясной, вдохновенной музыкой льются они по стенам ... Эти орнаменты Врубеля совершенно поразительны. Они не сделаны в каком-либо стиле, но сколько в них собственного, настоящего стиля. Это дивные ковры, равняющиеся лучшим персидским и арабским коврам. Глядя на них, я поверил, что Врубель гениален, и на следующий же день отправился в Кирилловский монастырь»*.

Восени 1889 р. Врубель переїхав до Москви. П'ять років, прожитих художником у Києві, були для нього надзвичайно цінними. Саме в Києві художник прийняв спадщину давньоруського мистецтва, що стало першоосновою його творчості.

Пізніше Михайло Олександрович приїздив до Києва неодноразово зі своєю дружиною — співачкою Н. І. Забела-Врубель (1868–1913), яка в 1883 р. закінчила Київський інститут шляхетних дівчат²⁵, потім поїхала навчатися до Петербурзької консерваторії, а в 1893 р. свою сценічну діяльність розпочала на київській сцені. В один зі своїх приїздів Врубель разом із Л. Ковальським відвідав Кирилівську церкву. Як згадував Ковальський, *«... ми вдвох поїхали дивитися його роботи в «Кирилівському»: йому цього дуже хотілося... Ми подивилися церкву. Врубель мовчки розглядав свої роботи»*. На зворотному шляху зійшли на вишку, котру звів Ковальський біля своєї майстерні. *«Там довго сиділи ми, любуючись видом. Врубель сказав: «Який красивий, однак, Київ! Жаль, що я тут не живу! Я люблю Київ!»*²⁶.

Кияни любили й пам'ятали великого художника. У 1910 р. було влаштовано виставку його акварельних робіт та рисунків. 21 квітня 1910 р. директор Міського музею М. Ф. Біляшівський подає київському, подольському та волинському генерал-

²⁵ ДАК, ф. 144, оп. 1, спр. 431.

²⁶ Врубель. Переписка... Названа праця.— С. 166.

губернатору прохання дозволити відкрити посмертну виставку робіт М. Врубеля у приміщенні музею. Дозвіл було дано, і підготовкою виставки зайнялися не лише співробітники музею, а й художник М. Пимоненко, видавець В. Кульженко, друкарня якого видала каталог виставки (600 екземплярів). Василь Степанович Кульженко подав на виставку кілька робіт Врубеля із власної колекції.

З проханням надати роботи Врубеля для виставки М. Біляшівський звертається в Петербург до Олександра Палібіна. Так, у листі від 23 квітня 1910 р. він пише, що 2 травня планується відкриття виставки творів художника, переважно виконаних під час перебування М. Врубеля в Києві. Прибуток від виставки піде на поповнення відділу музею, присвяченого творам Врубеля. М. Біляшівський просив у Палібіна надати на виставку портрет М. Я. Тарновського та ще кілька рисунків олівцем²⁷.

Метою виставки було зібрати по можливості все, що було із творів М. Врубеля у Києві, де він певний час проживав і працював. Після закінчення виставки, 19 вересня 1911 р. Яків Васильович Тарновський подарував музею альбом Врубеля. Він зокрема, писав: *«Шановний Миколо Федотовичу! Я знайшов альбом художника Врубеля, колись років 20 чи більше залишений у Мотовилівці. Я думаю, цей альбом, може, як пам'ять, бути в числі інших предметів, що зберігаються у Вас чи в Музеї. Прийміть ... альбом з великою пошаною до Вас»*²⁸.

Багато з робіт, що знаходилися на виставці 1910 р., після її закриття були подаровані музею і сьогодні експонуються в Київському музеї російського мистецтва.

Кияни шанують і пам'ятають видатного художника. Його іменем названо вулицю, встановлено меморіальну дошку на одному з будинків, де він мешкав. Його безцінні творіння продовжують захоплювати киян як у київських храмах (Кирилівській церкві, Володимирському соборі), так і в залах Київського музею російського мистецтва.

Як нині по-сучасному звучать слова Миколи Реріха, сказані про великого художника в 1910 р.: *«Пам'ять о Врубеле будет расти. Его творчество в будущем оценят гораздо лучше, гораз-*

²⁷ ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 12, арк. 136.

²⁸ ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 18, арк. 136.

до глубже, нежели сейчас. Будущие люди поймут настоящие размеры его таланта. Будет всегда о нем память. И там, где нам ничего не известно, вознесется по заслугам дух Врубеля, и ради его великой жертвы искусству, будут ему легки, будут ему светлы его новые пути»²⁹.

²⁹ Искусство и печатное дело.— К., 1910.— № 5 (май).— С. 198.

Ольга МЕЛЬНИК,

старший науковий співробітник

Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

КИЇВСЬКІ АДРЕСИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ РОКІВ (1886—1894)

Серед блискучої плеяди видатних діячів, життя та діяльність яких були пов'язані з Києвом, чільне місце належить Михайлові Грушевському. Його ім'ям названо одну з головних міських магістралей. Однак з-поміж усіх київських вулиць особливого значення у житті Великого Українця все ж набула Володимирська. Тут, у стінах університету розпочався його науковий поступ, а майже через півстоліття у конференц-залі Всеукраїнської академії наук (№ 55) відбувалася панахида по ньому. Між цими двома адресами на символічному Володимирському шляху М. Грушевського — приміщення Українського клубу (№ 42) та книгарні «Літературно-наукового вістника» (№ 28), будинки Української Центральної Ради (№ 57) та Історичної секції ВУАН (№ 35). Водночас, зважаючи на насичене подіями життя вченого, різноманітність його наукових та громадських інтересів, надзвичайно широке коло спілкування, перелік київських адрес М. Грушевського обчислюється багатьма десятками, і, мабуть, нескоро буде остаточно завершеним. Проте, найбільш знаною серед киян адресою М. Грушевського залишається будинок на вулиці Паньківській, 9. Саме тут 9 листопада 2006 р. урочисто відкрито експозицію Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. Разом з експозиційною діяльністю науковці музею одним зі своїх першочергових завдань вважають якнайповніше з'ясувати місця, пов'язані з перебуванням видатного історика в нашому місті, і в перспективі видати присвячений цьому путівник. У даній публікації, не претендуючи на вичерпність зазначеної тематики, спробуємо систематизувати ті адреси М. Грушевського, що стосуються періоду його навчання в університеті.

Не будучи киянином за походженням, хоч із Київщиною був пов'язаний генетично, М. Грушевський з юнацьких років

марив стародавнім містом. У селі Лісники* під Києвом минули дитячі роки його батька Сергія Федоровича — випускника Київської духовної академії, відомого освітянина. Мати, Глафіра Захаріївна Оппокова походила із священничої родини з Південно-Західної Київщини. Як зазначав сам Михайло Сергійович, тут, у селі Сестринівці**, під час традиційних поїздок до свого діда Захарія Іоанновича Оппокова почало пробуджуватися у ньому захоплення Україною, «що малювалася [...] в ареолі далекої «вітчини», і контрастом чужоплемінної й чужомовної «чужини»¹. Перші зустрічі з Києвом під час подорожей з батьками до Сестринівки дитяча пам'ять Михайла не зафіксувала. Проте у 1876 р. десятирічний хлопець уже переповнений враженнями — він у захваті від українського села, від стародавнього Києва, від людей, з якими довелося бачитись².

Під час навчання у Тифліській гімназії, перебуваючи на літніх канікулах у батьків у Владикавказі, він захоплено прислухався до розповідей тамтешнього лікаря Кобилянського (колишнього співака хору Лисенка) про Київ 1870-х рр. Напружене внутрішнє життя юнака різко контрастувало з буденними реаліями, в яких воно оберталось. «В гадках своїх я облітав цілий світ,— писав він пізніше,— але навколо мене стояли сірі, як мури в'язниці, стіни гімназійного подвір'я, паркан владикавказької садиби, і за ними тощі запорошені тополі бульварчика «Московської вулиці»³.

Визначальний вплив на формування зацікавлень гімназиста Грушевського мало знайомство з новозаснованим журналом «Киевская старина», який передплатив для нього батько. Фундатором і першим редактором цього видання був колишній начальник Сергія Федоровича по службі в Холмі Феофан Лебе-

* Тепер с. Лісники Києво-Святошинського р-ну Київської обл.

** Тепер с. Сестринівка Козятинського р-ну Вінницької обл.

¹ Грушевський М. Автобіографія, 1906 р.//Великий Українець.— К., 1992.— С. 198.

² Про перебування М. Грушевського у Сестринівці, його родину, представники якої підтримували юнака, зокрема й під час навчання в університеті, докладно див.: Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син...— К.: Київ, 2006.

³ Грушевський М. Спомини/Публікація та примітки С. Білоконя//Київ.— 1988.— № 12.— С. 129.

динцев, дружина якого була хрещеною матір'ю Михайла. Юнак з насолодою вчитувався в публікації В. Антоновича, М. Костомарова, М. Лескова, які поглиблювали його симпатії до української старовини, давали уявлення про тогочасний стан українського руху. З часом М. Грушевський назве «Киевскую старину» школою громадського й національного виховання, а її авторів — своїми заочними вчителями. Десь у середині 1883 р. разом з журналом Михайло отримав каталог київської книгарні Л. Ільницького, яка фактично відіграла роль агента з розповсюдження книг київської української громади. Зі згоди батька юнак почав виписувати з Києва книжки П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького та інших. У виданні «Повесті» Ю. Федьковича він натрапив на передмову М. Драгоманова — перше писання видатного українського діяча, яке прочитав Михайло. «Можу про себе сказати, що сі слова *«Книгарня Л. В. Ільницького»* або й просто *«Л. В. Ільницький»* довгі часи змушували приємно битися мое серце»,— згадував історик⁴. На сьогодні відомо, що ця невеличка книгарня містилася в одному з будинків на Думській площі, проте з'ясувати її точну адресу поки що не вдалося. У 1885 р., опинившись у Києві під час чергової подорожі до Сестринівки і скориставшись рекомендаціями Кобилянського, Михайло шукав, поки що невдало, знайомств в українському середовищі. Але головним надбанням цієї поїздки вважав те, що вивіз, скільки міг знайти, українських друкованих новинок.

Так, з коротких переїздів через Київ до Сестринівки, з випадкових зустрічей та чужих спогадів, а головне — з книжок поставав для М. Грушевського образ міста, що видавалося йому огнищем української наукової і літературної праці, куди він мріяв якнайскоріше потрапити. Саме тому М. Грушевський обрав місцем навчання Університет св. Володимира, на історико-філологічний факультет якого він був зарахований у 1886 р. Проте дійсність виявилася дещо іншою і не виправдовувала вбудованих юнацькою уявою сподівань. Два роки перед тим, після студентських заворушень, заняття в університеті було тимчасо-

⁴ Там само.— С. 124.

во припинено і запроваджено новий статут, який фактично скасовував традиційну університетську автономію, впроваджував обов'язкову програму гуманітарних студій, де переважали класичні дисципліни. Навчання було малоцікавим, монотонним, стомлюючим і не спонукало до творчого пошуку.

Самостійне київське життя Михайло розпочав майже двадцятирічним, важко переживши історію з викраденням матуристами випускних тем, що сталася під час іспитів у Тифліській гімназії. Внаслідок цього випадку М. Грушевський, кращий випускник свого року, був позбавлений золотої медалі. Через багато років він писав: *«Я незвичайно глибоко, підвищено-вразливо відчув сю катастрофу і всі зв'язані з нею моральні пониження. От куди заводить амбіція. Коли б я жив сто літ раніш, я пішов би був в монастир, на твердий послух, і викликав би подив нічними стояннями і безнастанними молитвами. Тепер я наложив на себе не меншу аскетичну дисципліну — але проходив її на філологічному факультеті Київського університету»⁵.*

Спочатку студент Грушевський оселився в Києві у свого дядька, рідного брата матері, Захарія Оппокова, який служив у Володимирському кадетському корпусі (тепер — Повітрофлотський пр., 6***) на посаді вихователя та викладача російської мови і літератури. Незважаючи на добрі взаємини із Захарієм Захарійовичем та його родиною, Михайло відчував себе відірваним від світу і фактично замкненим у мурах кадетського корпусу. Він згадував: *«Кадетський корпус був за містом, трамваїв в Києві ще не було; щоб здобати візника, треба було йти на двірце, добрий кілометр дороги — ще до того цілком недогідної дороги, через шини залізниць тощо. Правда, хоч батько і наставляв на тім, щоб я їздив, я вважав се не допустимою для себе марнотратністю, і ходив пішо, витренірувавсь так, що дорога від корпусу до університету брала у мене тільки півгодини — а було то добрих 3 кілометри. Але зробити таких два кінці можна було без натуги, — але вибратися до міста*

⁵ Грушевський М. Як я був колись белетристом?//Михайло Грушевський: Із літературної спадщини.— Нью-Йорк; Київ, 2000.— С. 131.

*** У тексті статті вказано сучасну адресу лише тих будинків, що збереглися до нашого часу.

вдруге того самого дня — се вже було тяжкенько, особливо в негідь або зимою»⁶. Проживши тут майже півтора роки, Михайло переконав батька, що йому краще винайняти квартиру в місті.

Він перебрався в будинок неподалік від університету. Визначити точну адресу цього помешкання доволі складно. Недовго і приблизно в цей самий час листи для М. Грушевського надходили на вулицю Володимирську, 8⁷. Зі спогадів самого історика відомо, що будинок розташовувався у так званому Латинському кварталі, тобто на «Новом строении». Двокімнатне помешкання було у мезоніні невеличкого флігелька. Михайло винайняв його у спілці зі своїм товаришем студентом А. Тростниковим. М. Грушевський займав одну з кімнат з вікном у садок. Тут він прожив один семестр і на початку листопада 1888 р. переїхав до свого дядька, протоієрея Михайла Златоверховникова, чоловіка рідної сестри матері Павлини Захаріївни. Златоверховникови мали помешкання у Першій київській гімназії (тепер — бул. Шевченка, 14), де Михайло Данилович викладав Закон Божий. Вони виділили своєму племінникові ізольовану кімнату з окремим входом і видом на Старий Город.

На перших курсах університету М. Грушевський увесь свій час відавав вивченню програмних предметів, особливу увагу надаючи семінарам професорів В. Антоновича з давньої російської історії та Ф. Фортинського із загальної історії. Він цілком свідомо сповідував замкнений спосіб життя: *«Я знав, що ті мої пильні заняття, мої аскетичні крайності, моя пунктуальність в виконуванні нових університетських приписів викликають хибні толкування, підозри в кар'єризмі, молчалинстві і т. д. Я вважав се для себе моральною школою»*⁸. Зосереджений на власних переживаннях, він не шукав гамірного товариства і для своїх

⁶ Грушевський М. Споми́ни/Публікація та вступна стаття М. Магунь//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 145–146.

⁷ Будинок під таким номером не належав до Латинського кварталу, тому можливо, що за умови невирішеності питання про термін оренди М. Грушевським нової квартири це була лише адреса для листування або йдеться про Нижньо-Володимирську вулицю.

⁸ Грушевський М. Як я був колись белетристом?//Михайло Грушевський: Із літературної спадщини.— Нью-Йорк; Київ, 2000.— С. 131.

ровесників залишався загадкою. Як згадував сам учений, його студентські роки минули «під тиском *«аскетичного ригоризму»* і *«підвищеної релігійності»*⁹. Під покровом київських храмів двадцятирічний студент намагався «умертвити» свої амбіції, виховати у собі смиренність і покірність долі, сподіваючись на Промисел Божий. Згідно зі щоденниковими записами, найулюбленишим місцем душевного спочинку був для нього Михайлівський собор. Сюди, «до Варвари», він поспішав ледь не щодня. Віра дала йому можливість знайти свій християнський ідеал і внутрішні сили для його поширення. 1 листопада 1888 р. М. Грушевський записав у щоденнику: «[...] *так хочецця правди, так хочецця праці, не слави, не втіхи, а тільки пройти б свій вік сином правди і в сяєві правди нарешті втопитись в тім моім безкраїм»*¹⁰.

Звичайно, що за студентських та магістратурних років осередком тяжіння для М. Грушевського залишався університет: життя оберталось навколо тутешніх аудиторій, архіву й бібліотеки (тепер — вул. Володимирська, 60). Проте не менш визначальними для його подальшої долі стали ще кілька київських адрес, з-поміж яких будинок Володимира Антоновича на розі Жиянської та Кузнечної вулиць. Тут гостинний господар збирав своїх учнів для своєрідних наукових нарад, які швидко перетворювалися на дискусії з тогочасних проблем громадського життя. Після жвавих розмов гості переходили до їдальні, де сідали за добре відомим для постійних відвідувачів круглим столом. «*Господарь здебільшого не сидів на місці, а обходив гостей круг столу, частував, кожному знаходив сказати щось інтересне, дати раду і вказівку щодо якоїсь праці — наукової чи громадської, а разом слідував за загальною розмовою, яка за столом точилася, кидаючи своє влучне слово, що звичайно освітлювало ситуацію»*¹¹. М. Грушевського не одразу допустили на ці довірені товариські зібрання, оскільки, особливо в перші

⁹ Цит. за: *Зашильняк А. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) / Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Упор. А. Зашильняк. — К., 1997. — С. 224.*

¹⁰ Там само. — С. 226.

¹¹ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Варшава, 1932. — Частина перша. — С. 171.

роки навчання, він не виявляв відкрито своїх симпатій до українства, а обережний провідник Старої громади пильно приглядався до свого здібного учня. Проте приблизно з кінця 1888 р. М. Грушевський не лише брав участь у таких товариських зібраннях, а й мало не щодня приходив до свого вчителя для приватного спілкування.

Доводилося М. Грушевському бувати запрошеним і до іншого свого наставника, видатного історіографа професора Володимира Іконникова, який згодом стане опонентом його магістерської дисертації. Він мешкав за адресою вул. Гімназична (тепер — Леонтовича), 7. Проте запрошення ці були поодинокими, а зустрічі — цілком офіційними.

«Хрещеним батьком» М. Грушевського у науці судилося стати саме В. Антоновичу. Під його керівництвом у 1887 р. він розпочав своє перше самостійне дослідження «Южнорусские господарские замки в половине XVI века», що було друковане в «Известиях Киевского университета» 1890 р. Багато часу відбирали пошуки молодого науковця в Київському Центральному архіві, адже головним правилом у дослідницькій праці представників школи В. Антоновича було використання архівних джерел¹². На третьому курсі на пропозицію свого наставника М. Грушевський береться за дослідження «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века», що стало його випускною роботою. 25 вересня 1890 р. М. Грушевський одержав диплом Київського університету. Наступного дня у помешканні В. Антоновича відбулася розмова, яка спонукала молодого історика вступати до магістерії. Він одразу почав активну роботу по збору матеріалів для магістерської дисертації «Барское староство (XV–XVIII ст.)», тему якої також запропонував В. Антонович.

Університетський диплом додавав упевненості і ніби відкривав шлях до справжнього дорослого життя. Зберігаючи сімейні цінності, Михайло Сергійович, як і раніше, підтримує тісні стосунки зі своїми київськими родичами — Златоверховниковими та Оппоковими. До останніх він заходив уже на нове помешкання на вул. Маріїнсько-Благовіщенській (тепер — вул. Сакса-

¹² *Ситник* О. Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика//Український історик.— 1991–1992.— № 3–4; 1–4.— С. 169–177.

гангського), 74-б. Однак, дотримуючись цих родинних традицій, М. Грушевський намагається зберігати свою незалежність. Він вперше отримав, хоч і незначний, але власний заробіток за продаж у книгарні М. Оглоблина на Хрещатику, 33 своєї книги «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века»¹³. 22 грудня 1891 р. Михайло занотував у щоденнику: *«Тільки мене кучать думки з поводу моїх грошей; не знаю, що воно буде з того, я тільки хотів би визволити свою свободу»*¹⁴.

Спираючись на щоденник М. Грушевського, можна стверджувати, що ще до початку випускних іспитів він змінив своє помешкання. 2 жовтня 1890 р. Михайло занотував, *«що з того пішов од Злотоверховникових, щоб їм не було якої напасти од нового директора»*¹⁵. Він зупинився в одній з кімнат у помешканні свого приятеля Леоніда Добровольського, з яким він зблизився під час підготовки до випускних іспитів за курс університету. У 1926 р. у своїй доповіді з нагоди 60-річчя М. Грушевського цей колишній товариш видатного вченого по навчанню згадував: *«Я якось зайшов до М[ихайла] С[ергійовича] у відведену йому тимчасово у моїй квартирі кімнату і мимоволі був вражений побаченням видовищем. М[ихайло] С[ергійович] закінчував свою першу велику, нагороджену невдовзі золотою медаллю, роботу про Київську землю. У стані майже повного фізичного виснаження і все ж, не бажаючи перервати свої заняття хоч б на хвилини, він у час моєї появи лежав на підлозі і у такому положенні щось не то писав, не то викреслював»*¹⁶. В архівних фондах зберігся лист сестри Михайла Сергійовича Ганни від 11 жовтня 1890 р., який вона адресувала йому на Маріїнсько-Благовіщенську вулицю, 8¹⁷. Залишається невизначеним, чи вказано в цьому випадку адресу Л. Добровольського, чи іншого знайомого М. Грушевського, який мав отримувати

¹³ *Грушевський М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в.— К., 1891.

¹⁴ *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.)/Упор. Л. Зашкільняк. — К., 1997.— С. 145.

¹⁵ Там само.— С. 67.

¹⁶ *Добровольський Л.* Спогади про М. Грушевського/Публікація та вступна стаття В. Левченка//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 409.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАІАК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 283, арк. 27.

кореспонденцію для нього. Подібна практика була поширеною. Так, серед архівних матеріалів зберігається поштівка Олександра Грушевського від 24 серпня 1894 р.¹⁸ та лист невстановленого кореспондента від 9 вересня 1894 р.¹⁹, адресовані М. Грушевському на вулицю Жандармську (Маріїнсько-Благовіщенську), 27. Співставляючи дати, можна припустити, що ця адреса була залишена М. Грушевським напередодні виїзду до Львова, куди він прибув 20 вересня 1894 р., на випадок, якщо листи не застануть його у Києві. Цікаво, що С. Ф. Грушевський задля упевненості, у тому, що його кореспонденції син обов'язково отримає, адресував їх просто на університет²⁰. Довелося побачити також поштівку від невстановленого кореспондента від 10 листопада 1891 р. з такою адресою: «В г. Киев. В Центральный Архив Университета Св. Владимира»²¹.

Після тривалих вакацій у Сестринівці та Владикавказі у лютому 1891 р. М. Грушевський повернувся до Києва вже на власне помешкання, знайдене для нього Л. Добровольським. Понад три роки перебував він під опікою вдови Білецької — *«провінційної польки, що переселилася до Києва, привела з собою корову і промишляла молоком, квартирантами й столовниками»*²². З хазяйкою Михайло Сергійович мав майже родинні взаємини. Так, він узяв на себе клопіт опікуватися похороном її доньки. Спочатку М. Грушевський винаймав кімнату в квартирі Білецької на вул. Нижньо-Володимирській, 25. У квітні 1892 р. власниця вирішила змінити своє помешкання. За відсутності квартиранта, який перебував у Сестринівці, перевезенням його речей на нове помешкання Білецька доручила опікуватися Л. Добровольському, якого вона сама й розшукала. Доповідаючи Михайлові Сергійовичу про те, як власниця раз у раз вимагає від нього по 2–3 рублі в рахунок квартплати, приятель Грушевського зауважував: *«Довольно энергичная, не смотря на хворость,*

¹⁸ Там само, спр. 280, арк. 28.

¹⁹ Там само, спр. 873, арк. 119.

²⁰ Там само, спр. 278, арк. 17, 40, 99.

²¹ Там само, спр. 873, арк. 72.

²² *Грушевський М.* Спомини/Публікація та вступна стаття *М. Магунь//* Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 150.

*Ваша старушка!»*²³. Повернувшись у серпні 1892 р. до Києва, професорський стипендіат знову опинився у «маєтностях» Білецької, тепер уже за адресою вул. Тарасівська, 1. Можна стверджувати, що нове помешкання йому припало до душі. Свої «дві хати» він впорядковував з особливою увагою: оббивав двері, встановлював меблі й купував посуд. 21 вересня 1892 р. Михайло Сергійович занотував у щоденнику: *«По обіді з бабун[ею] були в мене — міні було приємно показати своє хазяйство, а її подивитись»*²⁴. За спогадами Сергія Єфремова, це була чимала світлиця, заставлена полицями з книжками²⁵. Напевно відчуваючи особливі сентименти щодо свого помешкання на Тарасівській, Михайло Сергійович передав його «у спадок» своєму молодшому братові Олександру, який готувався вступати до Київського університету²⁶.

22 травня 1894 р. М. Грушевський захистив дисертацію і здобув ступінь магістра російської історії. Зібрані ним для дисертації матеріали були видрукувані двома томами в сьомій частині «Архива Юго-Западной России» під назвою «Акты Барского староства», а невдовзі видані окремою книгою²⁷. Захист магістерської дисертації, який відбувався у великій залі університету, зібрав чимало публіки, пройшов з великим успіхом і завершився гучними оплесками. С. Єфремов так згадував про цю подію: *«Всі обставини якось направляли на урочистий лад, з нетерплячкою дожидалось початку церемонії. От нарешті довгою низкою потяглась учена колегія, зайняв за довгим столом місце факультет, опоненти засіли перед катедрою, показала і зна-йома, дорога нам невеличка постать «винувника сего торжества» в чорному сюртуці, теж незвичайна, урочиста. Давнім звичаєм на катедру найперше зійшов декан історично-філоло-гічного факультету, голосний потім в літописах українства Флоринський [...]». Слідом за цим зайняв ка-*

²³ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 455, арк. 13.

²⁴ Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.)/Упор. А. Зашильняк.— К., 1997.— С. 189.

²⁵ Єфремов С. Про дні минулі//Молода нація.— 2003.— № 2.— С. 148.

²⁶ Грушевський М. Спомини/Публікація та вступна стаття М. Магунь//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 150.

²⁷ Грушевський М. Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.).— К., 1894.

тедру і сам диспутант [...]. Нарешті почав він говорити. Я до того чув його тільки на наших зібраннях, де він говорив по-українському і, по правді кажучи, зовсім не промовисто — тихо, запинаючись, підшукуючи відповідного слова. Тепер його голос гучно розносивсь по затихлій залі, мова лилась вільно і плавно. Він пояснював, чому взявся за розробку даної теми, говорив про царину своїх наукових інтересів, давав відповіді на уваги опонентів,— і він немов виростав на високій катедрі і, невважаючи на спеціальну тему диспуту, зумів захопити слухачів. Диспут обернувся на жваву розмову...»

Увечері того самого дня молоді друзі новоявленого магістра влаштували на честь події гучний бенкет. Господиня будинку на Тарасівській, де мешкав Грушевський, надала для цього все своє помешкання разом з великим садом. Тут під деревами були сервіровані столи, а частина запрошених розмістилася просто на траві. Поміж гостей були Т. Рильський, І. Каманін, В. Щербина, К. Михайльчук, О. Черняхівський, В. Самійленко. Точилася жвава розмова, лунали промови, сміх і співи. Головні промовці — Володимир Антонович та Олександр Кониський наставляли свого учня на дальшу наукову і громадську працю²⁸.

Ця вечірка, фактично, стала проводами М. Грушевського до Львова. Зі щоденника самого історика відомо, що 2 жовтня 1891 р. під час відвідин свого учителя він мав розмову з К. Мельник-Антонович, де вперше було порушено питання, щоб М. Грушевський посів кафедру всесвітньої історії у Львівському університеті. Така пропозиція, безперечно, хвилювала й цікавила молодого вченого: «[...] *надокучила вже міні та кафедра, все лізе в голову*»²⁹. Відомо, що спочатку йшлося про переїзд до Львова на новостворену кафедру самого В. Антоновича, який, відмовившись, запропонував замість себе свого здібного учня. 11 квітня 1894 р. австро-угорський цісар підписав рескрипт, який номінував М. Грушевського звичайним професором загальної історії новоутвореної Кафедри всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи Львівського

²⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого.— Варшава, 1932.— Частина перша.— С. 182–184.

²⁹ Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.)/Упор. А.Зашкільняк.— К., 1997.— С. 150.

університету³⁰. Отже, у Києві на Тарасівській цю подію відзначали разом із захистом магістерської роботи.

Не можна обійти увагою ще одну з київських адрес М. Грушевського — будинок Олександра Кониського на Бібіковському бульварі, 36. Час і обставини знайомства М. Грушевського з його господарем достеменно не відомі. Найвірогідніше, їх познайомив В. Антонович. Сам О. Кониський у листі до М. Дикарева від 19 квітня 1894 р. повідомляв про затвердження М. Грушевського професором Львівського університету і писав, натякаючи на початок їхньої співпраці, що «дождався плодів з того, що року 1889 посіяв!»³¹. Своє помешкання — досить просторий особняк із садом напроти пам'ятника Бобринському — господар перетворив на справжній український клуб, де збиралося найближче коло його молодих однодумців. Олександр Якович мешкав окремо від родини і займав простору кімнату з вікном, що виходило на бульвар, і яка слугувала йому одночасно кабінетом, бібліотекою, вітальнею, спальнею та їдальнею. Вплив О. Кониського на формування громадянської позиції молодого М. Грушевського був визначальним. Олександр Якович виявився палким прихильником ідеї «спровадження» Михайла Сергієвича до Львова, оскільки справедливо вважав, що його діяльність сприятиме спільному розвиткові громадського українського руху в обох розділених кордоном частинах України. Пізніше М. Грушевський назве О. Кониського найактивнішим з київських українців свого часу, який, не будучи теоретиком, передавав своїм однодумцям надзвичайну енергію. *«Він радо приймав усіх, говорив відверто — не побоючись, що його слова можуть бути перенесені, в перебільшеній і перекрученій формі до протилежних таборів. Великим атракціоном була його бібліотека, зложена головню з українських видань — російських і закордонних»*³². Олександр Якович згуртував навколо себе так званий «лампадний елемент» — гурток молоді, відомий як семі-

³⁰ Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв[альної] редакції «Діла»)// Грушевський М. Твори: У 50 т.— Львів, 2002.— Т. 1.— С. 117–122.

³¹ Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський//Український історик.— 1984.— № 1–4.

³² Грушевський М. Спомини/Публікація та вступна стаття М. Магунь//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 138.

нарська громада, оскільки складався він переважно зі студентів Київської духовної семінарії, академії та університету. Він заохочував цю молодь до українознавчих студій і до написання літературних творів українською мовою. До цього товариства належали Т. Зіньківський, Т. Добрянський, С. Єфремов, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, І. Руденко, В. Самійленко та багато інших діячів українського руху. До того ж семінарська громада надала своєрідну «українську освіту» і представникам молодшого покоління родичів Михайла Сергійовича як по батьківській, так і по материнській лінії: Михайлові Оппокову, Маркові, Григорію Івановичу та Григорію Миколайовичу Грушевським.

Якщо О. Кониський був духовним батьком семінарської громади, то її організатором і душею став Лука Скочковський — колишній семінарист, псаломщик Йорданівської церкви на вул. Кирилівській, 76. Його будинок при церкві, який громадівці називали між собою Ельдорадо, став центром, де збиралися українці з духовних шкіл. У двох невеличких кімнатах точилися тривалі розмови й дискусії, проголошувалися доповіді. Цілком відданий інтересам громади, Лука Полікарпович був людиною скромною і небагатослівною, яка не надавалася на роль агітатора. Опинившись у колі громадівців, місце її провідника перебрав на себе М. Грушевський, який швидко перетворився, за його власним визначенням, на інструктора цього гуртка: він визначав теми і матеріали для рефератів, провадив їхнє обговорення. Одним з найважливіших проектів, що здійснювався в той час представниками семінарської громади, було укладання біографічного словника українських діячів. Автором цієї ідеї був В. Антонович, організатором роботи — О. Кониський, а фактичним її керівником у 1893–1894 рр. став М. Грушевський.

Власне помешкання Михайла Сергійовича в будинку на розі Тарасівської і Караваївської нерідко перетворювалося на місце зборів громадівців. Але, як це буває, найбільше до душі молодим людям припадали збори «на пленері» під час поїздок за місто. Як писав С. Єфремов, зазвичай вони збиралися на березі Дніпра у *«відомого свого часу Гороха, що держав човни, і незабаром два чи три човни, повні семінаристів і кількох старших людей, одчалило од Горохової пристані... Молодь весело гомоніла, перегукувалась з човнів, хтось затягнув «Слава на-*

шим козаченькам», гурт підхопив — і далеко по воді ринула широка, як сам Дніпро, українська пісня, за нею друга, далі «Ще не вмерла Україна»... З піснями проплили човни далеченько вгору проти води і пристали до берега на лузі, вкритому копичцями свіжого сіна та обставленому стінами з непролазних гущавин лозняка. Поблукавши трохи по лузі, товариство зібралось в гущавині, поміж кущів, на затишненькій галявині, розсілося кружка і з середини почалося читання»³³.

Ще одна визначальна для молодого історика адреса — помешкання Василя Вовка-Карачевського на Мало-Володимирській вулиці. З родиною цього близького приятеля О. Кониського, одного з представників Старої громади, Михайло Сергійович здружився від початку 1890-х рр. Він не лише брав участь у численних зборах та урочистостях, які тут відбувалися, а й знаходив у цих стінах справжній сімейний затишок: вів задушевні розмови з дружиною Василя Никодимовича Марією Єрофіївною, товаришував з його сином Василем — на той час гімназистом, який згодом став відомим громадським діячем, членом Державної Думи. Романтичні стосунки пов'язували М. Грушевського з Марією Василівною Вовк-Карачевською, з якою він мав намір одружитися. Під час важкої хвороби господаря дому Михайло Сергійович проводив багато часу коло його ліжка, разом з В. Антоновичем та О. Кониським був присутній при його смерті 24 лютого 1893 р. і залишався на ніч читати псалтир над небіжчиком.

Слід зазначити, що у свої автобіографічних працях М. Грушевський ніколи не згадував ці майже вісім років свого навчання з якоюсь особливою теплотою, — навпаки, називав їх сумними часами³⁴. Великою мірою до такої оцінки спричинилися, мабуть, властива студентським рокам невлаштованість та природне прагнення знайти домашній затишок. Однак саме тоді він сформувався як високопрофесійний вчений і талановитий дослідник. Перший київський період був позначений для молодого Грушевського складними внутрішніми супересностями: намаганням дотриматися даного батькові слова не брати участі у сту-

³³ Єфремов С. Про дні минулі//Молода нація.— 2003.— № 1.— С.140–141.

³⁴ Грушевський М. Автобіографія, 1906 р./Великий Українець.— К., 1992.— С. 199.

дентському русі і глибоким душевним переконанням служити українській справі. Зрештою, дух революціонера переміг над законослухняним кар'єристом. Під впливом діячів київської Старої громади він остаточно обрав свій шлях громадського діяча, метою якого стало служіння українському народові. Проте дослідження адрес, пов'язаних з перебуванням молодого історика у Києві у 1886–1894 рр., допомагають глибше зрозуміти й відчути його не лише як видатного науковця і громадського діяча, а й як людину з властивими їй звичайними переживаннями.

Сергій КАРАМАШ,
старший науковий співробітник
Державного архіву м. Києва,
почесний член Спілки архівістів України,
член Ради Державного Лук'янівського
історико-меморіального заповідника

НЕТОЧНОСТІ ТА ПОМИЛКИ В АРХІВНИХ ДОКУМЕНТАХ ЧАСІВ РАДЯНЩИНИ ПІД ЧАС СПРОБ УВІЧНИТИ ПАМ'ЯТЬ ЛЬОТЧИКА П. М. НЕСТЕРОВА У КИЄВІ

Ім'я П. М. Нестерова широко відоме у світі. Київ може пишатися тим, що саме в нашому місті авіатор мешкав, літав у київському небі, в якому він вперше у світі здійснив у польоті на літаку «мертву петлю» — замкнену криву у вертикальній площині. З Києва він відлітав і в дальні перельоти. Саме кияни проводжали П. Нестерова і в останню путь, на кладовище «Аскольдова могила», де його і було поховано¹.

Як історик-архівіст, киевознавець, популяризуючи ім'я Петра Миколайовича Нестерова, неодноразово на прохання керівників шкіл Києва проводив екскурсії, присвячені київським авіаторам з відвідуванням могили його на Лук'янівському цивільному кладовищі. Ще до внесення цього поховання до реєстру Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника багато років приходив сюди восени, щоб прибрати засипану листям могилку. Мною опубліковано кілька статей і розвідок про видатного авіатора².

¹ Є версія, що після ліквідації кладовища прах льотчика Нестерова «загубили» і в грудні 1937 р. до Лук'янівського кладовища поспіхом перенесли останки невідомого. Про це повідомляла і Л. А. Проценко. До 1934 р. на Аскольдовій могилі було поховано близько 2000 осіб (кладовище діяло з 1786 р.), серед яких артисти А. Соловцов, М. Глебов, професор університету Ф. Мерінг, колекціонер В. Тарновський, видавець «Киевской старины» О. Лашкевич, філолог О. Селін, археограф, історик М. Юзефович, підприємець і меценат В. Смирненко, тут було понад 60 склепів, усипальня князя Д. Кантакузена та ін.

² *Карамаш Сергій*. Навічно у Києві (П. Нестеров)//Хрещатик.— 1994.— 14 жовтня; Він же. Петро Нестеров у Києві//Арсеналець.— 1994.— 4 листопада; Він же. Повітряний ас, сміливий експериментатор//Артемівець.— 1994.— 15 грудня; Він же. Уславлений небом//Магістраль.— № 42–43.— 1997; Він же. Автор «мертвої» петлі//«Київ» Шевченківський — спецвипуск газети «Пробуджен-

Щоб не повторюватись і не дублюватися, зазначу коротко, що Нестеров був людиною неординарною, різнобічно талановитою. Саме він під час польотів уперше застосовував засоби боротьби з аеростатами, закріплюючи у хвості літака спеціальний ніж. Він експериментував з підвішуванням різних вантажів на тросі, щоб ним обплутувати пропелери ворожих аеропланів, робив спроби літати вночі з прожектором, установив кілька рекордів дальніх перельотів, розробив модель нового літака і наполегливо працював у цій царині як конструктор, писав вірші, добре співав, зокрема й українських пісень. Вперше в імперії з літака Нестерова зроблено було аерокінозйомку. Цей хронікальний кінофільм демонструвався вперше для широкого загалу саме у Києві, у київських кінотеатрах — сінематографах.

У Києві зберігся будинок, в якому Нестеров мешкав разом зі своєю дружиною по вул. Московській буд. № 5, кв. 23 з квітня 1913 по липень 1914 р.³ Це була оселя напроти Київського «Арсеналу», і щодня подружжя пробуджував заводський гудок та скрегіт паротягів. У цій квартирі двічі на тиждень збирались авіатори 11-го корпусного загону 3-ї київської роти, де Нестеров був командиром. Це були творчі вечори спілкувань і обговорень успіхів та недоліків у польотах, складних випадків льотної практики, планувалися дальні польоти і можливості нових рекордів. Нестеров також обговорював тут і технічні проблеми. Звідси він ішов до казарм колишнього військово-сирітського відділення, що діяло тут у 1812–1814 рр.— нинішня вул. Цитадельна, 3. Казарми ці знаходяться напроти південного фасаду старого «Арсеналу», паралельно до брами Києво-Печерської фортеці. Казарми є однією з найдавніших, цегляних споруд фортеці. Вони були на той час двоповерховими. Саме з 1910 р. у казармах розмістилася 3-тя авіаційна рота, згодом розгорнута як 3-й авіапарк. У 1912–1914 рр. у цій роті служив П. М. Нестеров, тут проходили авіаційну підготовку і льотчики,

ня».— № 5 (100).— 1997; Він же. Небо Києва у славі//Хрещатик.— 1997.— 14 червня.— № 85–86 (1322–1323); Він же. 85 років здійснення «мертвої петлі» у київському небі славетним киянином П. М. Нестеровим//Лук'янівський некрополь — історія, проблеми, перспективи.— К., 1998.— С. 20–22.

³ Тут П. М. Нестерову 1977 р. встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфом авіатора, скульптор К. А. Кузнєцов, архітектор В. Г. Гнездилов.

спортсмени і конструктори. А зі Святошинської залізничної станції авіапідрозділ Нестерова вирушив на фронт Першої світової війни. У жовтні 1917 р. солдати авіапарку приєдналися до більшовицького заклоту. У січні 1918 р. авіапарк роззброїла Центральна Рада, більшість солдатів-неукраїнців відправили до Росії⁴. Вочевидь, Нестеров тут бував неодноразово.

За документами Державного архіву м. Києва, рішенням виконкому Київської міськради від 15 липня 1958 р. «Про найменування та перейменування вулиць міста Києва» вул. Нова тогочасного Жовтневого району «біля школи против' з-ду «Більшовик» ...була названа іменем Петра Нестерова». Позначено: «П. Нестеров — льотчик. Вул. пролягає там, де він зробив мертву петлю в повітрі»⁵. Орієнтир на мапі Києва: від проспекту Перемоги до вул. Ежена Пот'є. Це помилкове твердження.

Зазначимо, що насправді аеродром, на якому Нестеров здійснив уперше у світі «мертву петлю», знаходиться на території нинішнього київського заводу «Авіант». Тоді ж він мав назву Сирецький (Святошинський) аеродром (або Сирецьке (Святошинське) військове летовище. У багатьох статтях і виданнях про Нестерова безліч неточних даних про місцезнаходження його, як і в цьому архівному джерелі. Цей аеродром часто плутають із Сирецьким скаковим полем, що також використовувалося як летовище.

Заступник начальника управління культури виконкому Київської міськради депутатів трудящих К. Бочаров з офіційним листом звернувся до заступника Голови виконкому міськради Н. І. Келіної 1 вересня 1955 р. за № 1074 з повідомленням, що *«могила видатного російського льотчика П. М. Нестерова (1886–1914) на Лук'янівському кладовищі, має надмогильний пам'ятник з епітафією і утримується трестом поховального обслуговування в задовільному стані. В 1947–1948 рр. її Управлінням культури взято як історичний пам'ятник на облік та під державну охорону.*

⁴ Було сформовано 1-й Український авіаційний загін, що діяв за часів гетьмана П. Скоропадського. У 20-х рр. ХХ ст. тут була взуттєва фабрика, а потім ВО «Київ».

⁵ Так у тексті документа.

⁶ ДАМК, ф. Р-1, оп. № 4, спр. № 958, арк. 246, 255.

Пропозицію Начальника політичного Управління КВО генерал-майора Громова⁷, про перенесення праху Нестерова П. М. на Аскольдову могилу, Управління культури вважає недоцільною, оскільки всі могили, що розміщені біля «Ротонди», мають бути перенесеними в інше місце. Що ж до встановлення в Києві монументального скульптурного пам'ятника П. М. Нестерову, Управління культури вважає пропозицію правильною, але таке питання може бути вирішене тільки Радою Міністрів УРСР за клопотанням КВО або Міністерство[а] Оборони, оскільки П. М. Нестеров був військовим льотчиком»⁸. Зазначу, що цього листа надіслано у відповідь на лист Келіної від 11 серпня 1955 р. за № 05-110. Перша дата народження Нестерова у документі неточна.

З документів Держархіву м. Києва дізнаємося, що на той час командуючий військами Київського військового округу⁹, Маршал Радянського Союзу Двічі Герой СРСР В. І. Чуйков написав листа від 21 вересня 1955 р. за № В-1277, в якому пропонував перенести прах П. М. Нестерова з Лук'янівського кладовища на кладовище «Аскольдова могила» і спорудити йому там пам'ятник¹⁰.

В архіві зберігся лист Голови виконкому Жовтневої райради депутатів трудящих Б. Ричагова і секретаря Жовтневого РК КПУ м. Києва Шавловського від 9 грудня 1955 р. за № 5203/11 надісланий секретарю Київського міськкому КП(б)У М. С. Синиці, Голові виконкому Київради О. Й. Давидову, начальнику Управління культури виконкому Київської міськради П. С. Жевновачу про те, що у районі розгорнулося велике будівництво промислових, житлових і культурно-побутових споруд. Особливо інтенсивно будівництво здійснюється на ділянці уздовж головної магістралі міста й району — по Брест-Литовському шосе від вул. Ново-Окружної до Перетення. Тут споруджувався найбільший в Україні Комбінат друку, корпуси АН УРСР, тоді ж зведено школу, корпуси фінансово-економічного інсти-

⁷ М. М. Громов (1899–1985) — видатний льотчик СРСР.

⁸ ДАМК, ф. Р-1, оп. № 3, спр. № 531, арк. 252.

⁹ На цій посаді Чуйков перебував з травня 1953 по квітень 1960 р.

¹⁰ ДАМК, ф. Р-1, оп. № 3, спр. № 531, арк. 252-а.

туту, житлові будинки, розпочато будівництво стадіону заводу «Більшовик». І ось знову неточні дані:

«В недалеком прошлом этот район являлся летним¹¹ полем. С этого района 27.VIII.1913 г. поднялся в воздух талантливый летчик патриот Петр Николаевич Нестеров, который впервые в истории выполнил фигуру высшего пилотажа — мертвую петлю, ныне назв[анная] петлею Нестерова. Эти смелые шаги в развитии отечественной авиации осуществленные патриотом Родины, Петром Николаевичем Нестеровым, широко известны трудящимся Октябрьского района и они гордятся, что это было именно в Октябрьском районе и глубоко чтут светлую память смелого летчика-новатора Петра Николаевича Нестерова.

Исполком Октябрьского Райсовета депутатов трудящихся и Райком Партии просят Исполком Киевского Городского Совета депутатов трудящихся и Горком Партии, от имени трудящихся района, соорудить монументальный скульптурный памятник Петру Николаевичу Нестерову в нашем районе, по Брест-Литовскому шоссе против Гарматной улице[ы]¹². Сооружение памятника П. Н. Нестерову, именно в том районе, является исторически оправданным актом»¹³.

Архів зберіг лист Голови виконкому Печерської райради м. Києва В. Бугаєнка, секретаря Печерського РК КП України м. Києва А. Степанова до Голови виконкому Київміськради О. Й. Давидова від 1 грудня 1955 р. за № 178, в якому вони пропонують у «зв'язку з клопотанням Київського військового округу про спорудження в місті Києві монументального скульптурного пам'ятника» П. М. Нестерову збудувати його «в Печерському районі міста Києва — в Аносовському парку». «П. М. Нестеров в 1914 році жив в місті Києві, в Печерському районі, поблизу Аносовського парку, в будинку по вул. Московській, 5, де встановлена меморіальна дошка.

Крім того, в 1914 році, після загибелі льотчика Нестерова, прах його було перевезено в місто Київ і поховано на Аскольдовій могилі, де в той час було кладовище. В 1937–1938

¹¹ Так у тексті документа.

¹² Так у тексті документа.

¹³ ДАМК, ф.Р-1, оп. № 3, спр. № 531, арк. 253.

роках, в зв'язку з ліквідацією кладовища, на Аскольдовій могилі, могила Нестерова була перенесена на Лук'янівське кладовище.

Доцільність спорудження пам'ятника Нестерову в Аносівському парку обумовлюється тим, що пам'ятник в Аносівському парку буде добре гармонізувати з загальним рельєфом місцевості та проглядатиметься з усіх боків.

Крім того, в Печерському районі, багатому історичними місцями, бувають численні екскурсії¹⁴. Зауважимо, що Аносівській парк — це нинішній парк Слави.

З листом Голова виконкому Залізничної райради м. Києва І. Жуков і секретар РК КПУ цього району Н. Гулько [ініціали з рос. тексту.— С. К.] звернулися до О. Й. Давидова від 29 листопада 1955 р. № 3560/11 з пропозицією увічнення світлої пам'яті видатного російського льотчика-капітана П. М. Нестерова — встановити пам'ятник йому «в Залізничному районі на головній магістралі до Аеропорту, на П/флотському шосе, у сквері, в районі розташування Авіаучилища і Артучилища»¹⁵. Наступним аркушем в архівній справі додано схему розміщення пам'ятника¹⁶.

Усі ці пропозиції було розглянуто Управлінням культури виконкому Київської міськради разом з Управлінням у справах архітектури і будівництва м. Києва. Вирішено за «доцільне підтримати пропозицію Райвиконкому та РК КПУ Залізничного району про спорудження пам'ятника П. М. Нестерову в Залізничному районі м. Києва на Солом'янці біля Артучилища, на головній магістралі до аеропорту — Повітрофлотському шосе.

Пам'ятник П. М. Нестерову в м. Києві споруджуватиметься як талановитому льотчику-патріоту, який перший теоретично і практично поклав [потрібно заклав.— С. К.] основи школи вищого пілотажу.

¹⁴ Там само.— Ф.Р-1, оп. № 3, спр. № 531, арк. 254. Тодішня адреса Печерської райради — вул. Кірова, 33.

¹⁵ ДАМК, ф. Р-1, оп. № 3, спр. № 531, арк. 255. Машинопис, рос. мова, оригінал. Залізнична райрада знаходилася по вул. Саксаганського, 107. Наведена цитата — переклад з рос. мови (С. К.).

¹⁶ Там само.— арк. 256.

27 серпня 1913 р. П. М. Нестеров над м. Києвом вперше в історії авіації виконав фігуру вищого пілотажу — зробив «мертву петлю», яка нині називається петлею Нестерова»¹⁷. Начальник Управління культури П. Жевновач надіслав цього листа заступнику Голови виконкому Київради Н. І. Келіній 21 грудня 1955 р. за № 1576 і як додатки до нього три листи Залізничного, Печерського і Жовтневого райвиконкомів, а також вкопювання місцевості для спорудження пам'ятника П. М. Нестерову в Залізничному районі м. Києва.

Н. Келіна надсилає листа до Ради Міністрів УРСР від 27 грудня 1955 р. за № 05-192, в якому зазначається: «Розглянувши лист командуючого військами КВО Маршала Радянського Союзу т. Чуйкова з приводу спорудження пам'ятника... виконком Київської міської Ради депутатів трудящих повідомляє:

1. Могила П. М. Нестерова (1886¹⁸–1914) знаходиться на Лук'янівському кладовищі, має надмогильний пам'ятник з епітафією, утримується трестом поховального обслуговування в належному стані і знаходиться під наглядом, як історичний пам'ятник, міського Управління культури; тому перенесення праху П. М. Нестерова на Аскольдову могилу виконком Міськради вважає недоцільним.

2. Виконком Міськради підтримує пропозицію Київського Військового Округу про спорудження в м. Києві монументально-скульптурного пам'ятника видатному російському військовому льотчику Петру Миколайовичу Нестерову (15.02.1887–26.08.1914¹⁹) і вважає за доцільне встановити його в Залізничному районі, на Солом'янці, біля Артучилища на головній магістралі до Аеропорту — Повітрянофлотському шосе.

3. Роботи по спорудженню пам'ятника П. М. Нестерову доручити Київському Військовому Округу».

Насамкінець Келіна зазначила, що надсилає лист Чуйкова, фотознімок надгробного пам'ятника Нестерову, вкопювання місцевості для спорудження пам'ятника льотчику в Залізнично-

¹⁷ ДАМК, ф. № Р-1, оп. № 3, спр. № 351, арк. 257.

¹⁸ Так у документі. Це помилка. Дати народження і смерті Нестерова 27.02.1887–8.09.1914.

¹⁹ Так у документі. Це помилка.

му районі як додаток до цього листа²⁰. На жаль, цих документів немає у ДАМК, але є малюнок-схема розташування пам'ятника П. Нестерову в Залізничному районі, який планували звести²¹.

Щоб мати точне уявлення, де саме ця місцевість у Києві нині, автор проконсультувався у киевознавця і картографа О. М. Богдана, який підказав, що район цей знаходиться поруч із Солом'янською площею. Тому ми вказуємо на схемі українською мовою і площу, і прилеглі вулиці, яких немає в оригіналі.

Мабуть, Мініборони колишнього СРСР не змогло або не схотіло здійснити на практиці ці рішення. Адже воно не підпорядковувалося Києву.

Не завжди архівні джерела слугують історичній правді. Як бачимо, в даному випадку, майже в кожному джерелі — неточності, або відверті помилки та неправильні дані. Підкреслю, що у десятках публікацій про П. М. Нестерова є помилки, пов'язані саме з місцем здійснення ним його визначного польоту — «мертвої петлі».

Гадаємо, що наведені тут дані прислужаться об'єктивному висвітленню теми історії вшанування пам'яті П. М. Нестерова в Києві і допоможуть краєзнавцям і киевознавцям у майбутньому не припускатися помилок щодо цього питання.

До наукового обігу вводиться джерельна архівна база, яку можна аналізувати і використовувати для подальших досліджень.

Зазначимо, що кілька років тому одним із перших дослідників — киевознавців, хто опрацював ці архівні джерела, був відомий киевознавець С. М. Вакулишин. Його публікація без докладних цитувань подає точні відомості про місце унікального польоту П. Нестерова. Є чіткі і точні посилання на документи ДАМК. На жаль, стаття вийшла у науковому збірнику дуже обмеженим накладом і не набула широкого розголосу серед фахівців²².

²⁰ ДАМК.— Ф. Р-1, оп. № 3, спр. № 531, арк. 258–259.

²¹ Там само.— арк. 256.

²² *Вакулишин С. М.* Деякі питання виявлення, обліку, вивчення, збереження та пропаганди науково-технічних пам'яток Святошинського району м. Києва// Пам'ятки науки і техніки в Україні: історія, проблеми, дослідження і збереження. Збірник наукових статей.— К., 2002.— С. 46–47.

Незалежно від згаданого автора ми провели власне дослідження, спираючись саме на архівні джерела, виявлені нами самостійно, показавши «кухню» тогочасної бюрократії та її недоречності.

10 грудня 1943 р. у Києві почав діяти авіаремонтний завод, використовуючи колишній військовий аеродром, у небі над яким П. М. Нестеров перший у світі здійснив «мертву петлю» на літаку. Тоді там збиралися літаки Як-3 і Як-9. Нині це Київський авіаційний завод «АВІАНТ». В середині 1970-х рр. була ідея встановити пам'ятник П. Нестерову поблизу заводу. Окремі дослідники, історики авіації знали точне місце польоту П. Нестерова, коли він підкорив «мертву петлю», але влада боялася розсекретити тим самим підприємство, що працювало на військові замовлення. Тому і з'явилися у літературі про П. Нестерова неточні дані про місце здійснення ним унікального польоту. Часто фігурували Сирецький аеродром, Скакове поле, або Шулявка, де прокладено вулицю, названу на його честь. Ці хибні адреси часто передруковувалися і автор також припустився помилки, в публікаціях у пресі, послуговуючись неточним джерелом. Прикро, що навіть за часів незалежної України «Календар на 2003 рік», виданий Київською міською організацією УТОПІК, також подає ці хибні координати²³.

Є дані від відомого історика авіації В. М. Заяріна, що 1975 р. студент Київського художнього інституту Є. Карпов створив скульптуру до пам'ятника Нестерову, як свій дипломний проєкт. Але за радянських часів влада заборонила його офіційно встановити, тому це зображення авіатора у 80-х рр. ХХ ст. перебувало на території поблизу аеродрому заводу «АВІАНТ».

І пам'ятник П. М. Нестерову з'явився вже 1989 р. поблизу київського авіаційного заводу «АВІАНТ», напроти одного з корпусів його по проспекту Перемоги, 100. На жаль, цей корпус «з'їдає» саму ідею пам'ятника, блокуючи простір, необхідний для його оточення. А нині і підходи до нього заблоковано автостоянкою, хоча саме цей район найкраще пасує облаштуванню пам'ятника П. М. Нестерову.

²³ Календар знаменних дат і подій на 2003 рік «Київ. Роки, події, люди...». — К., 2003. — С. 34.

Автори пам'ятника — скульптор Є. Карпов, архітектор А. Снідарьов. Бронзова постать авіатора висотою 2,5 м і металева конструкція навколо неї символізують вперше виконану пілотом найважчу на той час фігуру вищого пілотажу. У височінь спрямоване металеве відгалуження — стріла, що ніби вказує на незвідані висоти, яких досяг льотчик і майбутні досягнення його послідовників. На двох гранітних плитах низького постаменту викарбувано напис: «Нестеров Петро Миколайович 1887–1914».

На бічній металевій табличці відлито букви: «У 1913 році здійснив у київському небі першим у світі «мертву петлю». Зазначимо, що написи ці зроблено вже за часів незалежності України.

*Інна СТАРОВОЙТЕНКО,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України*

ЛЕОНІД ЖЕБУНЬОВ: ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У КИЄВІ

Постать Леоніда Миколайовича Жебуньова (1851–1919), малознаного ще досі в Україні громадсько-культурного діяча, журналіста, популяризатора української книжки і преси, вирізняється на тлі національного руху початку ХХ ст. своєю оригінальністю. Він захопився українською національною ідеєю вже у зрілому віці, перейшовши на поле нашого суспільного життя із лав російських народників, але своєю діяльністю і громадською позицією продемонстрував таке глибоке й щире захоплення українством, яким викликав повагу як у своїх сучасників, так і нинішніх дослідників його життєпису. Цей український неофіт, трансформований з російського середовища, усвідомлюючи самотність і безправність багатомільйонного народу, серед якого жив, прагне його національного й культурно-освітнього пробудження, перетворення етнографічного українства на молоду й здорову національну спільноту. Цій заповітній меті діяч присвятив майже 20 років наполегливої, безперервної праці. Він — серед активних членів Київської старої громади, Української демократичної партії та Товариства українських поступовців, прихильників української книжки, яку поширював серед різних верств населення і в усіх середовищах свого перебування, найчастіше за власний кошт, найпалкіших прибічників української щоденної газети «Рада» (1906–1914), задля існування якої вжив безліч заходів, фундаторів Українського клубу у Києві, заснованого 27 квітня 1908 р.— Л. Жебуньов входив до ради старшин клубу.

С. Єфремов називав нашого героя нервом українського суспільства, людиною, «що хутко освоїлась з усіма деталями українства, органічно всмоктала останні його вимоги й працювала на всіх ділянках рідної справи. [...] Це був найбільш невтомний і вигадливий пропагандист [...], справжній «ловець челевков»». Та зауважував, що хоч Л. Жебуньов і здавався зовні

«сухим, черствим» і часто аскетичним, мав численні «причуди», але між цими зовнішніми даними і його сутністю пролягала істотна невідповідність, бо в його грудях билосся «золоте серце» українця, яке не шкодувало для громади ні моральних сил, ані матеріальних засобів¹.

Подібну характеристику Л. Жебуньову склав у спогадах і його духовний однодумець Є. Чикаленко, який, зокрема, писав: *«У кожного з нас є сім'я, служба або інші особисті клопоти, а в Жебуньова нічого того нема, він увесь відданий українській справі. Трудно уявити собі, що ця людина якихсь десять літ тому не тільки не цікавилась українством, а навіть дивувалась, що може бути таке питання. [...] Але урочисте святкування 100-літнього ювілею української літератури в Полтаві 1902 року розкрило йому очі, і за цих 10 років він вивчився писати і говорити по-українському і захопився українством так, що рівного йому по енергії я не знаю»* — та узагальнював: *«Якби Жебуньових було хоч з десяток на Україні, то справа національного відродження не стояла б так кепсько, не посувалась би так мляво»².*

Перелік зазначених заслуг і маловідомість імені Л. Жебуньова в українській історіографії, спонукали нас вдатися до досліджень цієї непересічної постаті, яку вважаємо однією з найактивніших в українському національному рухові початку ХХ ст. Окремі сторінки діяльності Л. Жебуньова висвітлені у спеціальних розвідках³, опубліковані й епістолярні джерела з його спадщини, зокрема інформаційні листи до Є. Чикаленка⁴, певні сюжети яких визнаємо унікальними.

¹ *Єфремов С.* Пропагандист-романтик. Пам'яті Л. М. Жебуньова// Промінь.— К., 1919.— № 41.— 7 листопада.

² *Чикаленко Є.* Спогади.— К., 2003.— С. 242.

³ *Миронець Н.* Український патріот, росіянин Леонід Жебуньов// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів.— К., 2001.— Число 6 (7) у 2 ч.— Ч. 1.— С. 284–293; *Старовойтенко І.* Листи Л. Жебуньова до Є. Чикаленка (1907–1914 рр.) як джерело дослідження історії української щоденної газети «Рада»// Студії з архівної справи та документознавства.— К., 2004.— Т. 11.— С. 141–149; Лист прихильника та популяризатора газети «Рада» Л. Жебуньова до її видавця Євгена Чикаленка// Рукописна та книжкова спадщина України.— К., 2005.— Вип. 9.— С. 265–277.

⁴ Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка/Інститут української археографії НАН України.— К., 2005.— 251 с.

У даному ж дослідженні ставимо завдання відтворити громадську діяльність Л. Жебуньова саме в Києві, бо, хоча він там і не мав власного житла, проте перебував у місті більшу частину часу, наймаючи з початку 1900-х і до 1917 р. помешкання на вул. Тарасівській, 20. Саме з Києва, як свідчить його епістолярна спадщина, відправлено більшість кореспонденції до відомих сучасників — М. Біляшівського, Б. Грінченка, М. Грушевського, Н. Дорошенка, В. Доманицького, Г. Саливона, П. Стебницького, С. Шелухина, Є. Чикаленка, І. Щитківського та інших. Там він зібрав велику книгозбірню української літератури, з якої книжка рідною мовою ширилася по всій Україні.

У листі до приятельки Наталії Дорошенко (дружини Дмитра Дорошенка) Л. Жебуньов згадував про свої переїзди до Києва так: *«В 1903 році я переїхав з Харкова до Київа, мріючи жити з киянами, як братами»*. Проте, не знайшовши тоді серед київських українців бажаної приятельської підтримки, він через рік переїздить у Полтаву і вдруге повертається до Києва, за наполяганням Є. Чикаленка, лише 1908 р. Як видно з листів до зазначеної адресатки, за початок 1917 р., він збирався жити у Києві і надалі, бо писав, що планував змінити квартиру на Тарасівській, 20, яка з багатьох причин його не влаштуувала, на одну, або дві просторі сонячні кімнати.

Підсумовуючи у 1917 р. свою майже десятирічну діяльність у Києві, Л. Жебуньов писав: *«Вдалось мені засновать клуб, допомогти поширенню «Ради», розвинути книгарську справу (котру й досі веду), врятувати шевченківський комітет од загибелі, дістати посади людял і таке інше робить. Казали мені: «От бачите, як добре, що Ви переїхали до К[иїва], бо того не було б без Вас»⁵*. Проте у листах до найближчих приятелів відбилоса незадоволення нашого героя ставленням до нього киян, яке він називав егоїстичним, недушевеним і холодним. І справді, незважаючи на велику самовіддачу у громадських справах, цей самотній чоловік не отримав у Києві того, чого бажав: моральної підтримки і товариської взаємності, і це йому лише додавало страждань. Л. Жебуньов зізнавався Н. Дорошенко: *«Як одинока людина, без сем'ї, я потрібую не тільки*

⁵ Лист Л. Жебуньова до Н. Дорошенко за [1916 р.]/ІР НБУВ.— Ф. 107, № 48.

загально-громадських відносин, а ще й сердешної близькості. Коли нема її — мені холодно. Холодно стало мені в К[иєві], за виключенням 2–3 особ не з того гурта... Коли б ще й тих особ не було та моєї індивідуальної, особистої праці — загинув би од нудьги»⁶.

Отже, з Києвом А. Жебуньова пов'язували лише громадські справи, активна діяльність у різних сферах українського життя. Як зазначалося, він був одним із фундаторів Українського клубу в Києві⁷. У листах до М. Біляшівського⁸ відбилася його причетність до всіх організаційних заходів щодо клубу, що відбувалися навесні 1908 р. Збори засновників, де обговорювалися положення статуту нової організації та можливості його затвердження, відбувалися і на квартирі у А. Жебуньова, на згаданій уже Тарасівській, 20. Раніше у ній мешкав М. Василенко і, очевидно, порадив це київське помешкання А. Жебуньову, з яким був добре знайомим.

У листі до В. Доманицького А. Жебуньов писав, що офірував на організацію клубу багато власних сил, планував проведення у ньому щосереді літературних вечірок у супроводі лекцій та дискусій. Для реалізації задуму А. Жебуньов шукав цікавих лекторів, яким часто й оплачував поїздки до Києва, складав тематику виступів, обираючи її за актуальністю й відповідністю часові. Часто делікатно редагував і коригував теми, вже запропоновані лекторами, з тією метою, щоб їхні назви не насторожили київську адміністрацію, а зміст не зачіпав української суспільної течії, або відомої особистості. А. Жебуньов мотивував це тим, що *«клуб хоче держатися цілком на нейтральнім ґрунті, що до течій внутрішніх серед укр[аїнського] громадянства, бо в ньому мусять збиратися люди усіх напрямів, і нікого не дразнить»*⁹. Леонід Миколайович тримався позиції

⁶ Там само, арк. 2 зв.

⁷ Український клуб у Києві — літературно-художня організація, що об'єднувала українських громадських діячів, літераторів, митців і науковців. Заснований 27 квітня 1908 р. у складі 90 членів. У ньому влаштовувалися літературно-мистецькі свята, читалися лекції. Щоп'ятвиці відбувалися літературні, а щосуботи і неділі — музично-хорові вечори. У жовтні 1912 р. діяльність клубу було заборонено, але невдовзі її відновлено під назвою «Родина».

⁸ Листи А. Жебуньова до М. Біляшівського за 5 березня та 10 квітня 1908 р./ІР НБУВ, ф. XXXI, № 1024, 1029.

⁹ Лист А. Жебуньова С. Шелухіну без дати//ІР НБУВ, ф. XI, № 942.

дипломата у всіх громадських справах, принципу консолідації однодумців, бо вважав єдність запорукою успіху будь-якого заходу, тому й намагався утримувати особливо амбітних українців від контрверсійних тем і виступів.

Л. Жебуньов запрошував до Києва лекторів із різних міст України, зважаючи на запити слухацької аудиторії та брак київських референтів. Так, він просив молодого талановитого публіциста В. Доманицького, який проживав тоді у Закопаному, прислати реферати, або статті з цікавим літературним матеріалом на його київську адресу¹⁰. Запрошував читати лекції у клубі і С. Шелухіна, який проживав в Одесі, проте був одним з найпопулярніших лекторів клубу, особливо славився серед київської молоді — постійного учасника вечірок. Її приваблювали нестандартні, оригінальні погляди одеського лектора на відомі теми. Коли Л. Жебуньов дізнався про намір С. Шелухіна у 1909 р. влаштувати лекційну подорож Україною, то радісно підтримав його ідею, емоційно пишучи: «Обіймаю і міцно цілую Вас за цю думку!». Також він запрошував читати лекції членів Одеської «Просвіти»: М. Комарова — відомого бібліографа; А. Ніковського — випускника Новоросійського університету, а згодом знаного публіциста і редактора; І. Бондаренка — професора того ж університету¹¹.

В усіх українських справах Л. Жебуньов виявляв неабияку наполегливість, керуючись передусім їх важливістю, а не особистим честолюбством. Його ніколи не бентежили відмовчання сучасників на його пропозиції. Він їм знову про них нагадував і живив заходів доти, доки не домагався бажаного результату. Такою була позиція цього діяча, а тому київська громада й доручала йому відповідальні завдання, як людині цілеспрямованій і результативній.

Наступною важливою київською справою Л. Жебуньова була популяризація ним української літератури, яку він закуповував спочатку за власний кошт у книгарні «Киевской старини» і

¹⁰ Лист Жебуньова до В. Доманицького 1 листопада 1908 р.//Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 47. од. зб. 275–276.

¹¹ Лист Л. Жебуньова до С. Шелухіна 2 вересня 1909 р.//ІР НБУВ, ф. XI, № 937.

поширював у Криму, Сочі, Житомирі, Полтаві, Гадячі та інших містах. Книжково-популяризаторською справою він почав займатися з 1907 р., усвідомлюючи велике значення друкованого слова для національного пробудження українців. Л. Жебуньов був переконаний у тому, що за умов постійних переслідувань українського руху, загрози закриття часописів, справа поширення книжки рідною мовою була «важніша од усіх під наши часи [...] особливо серед тих людей, котрі вимагають її до читання, але не мають, через свою бідність, змоги доставать її». У 1908 р. діяч офірував на купівлю книжок власних 200 крб., але сповна не задовольнив зростаючого попиту на українську літературу. Тоді він вирішує звернутися по допомогу до своїх однодумців: просить українців різних міст збирати кошти у складчину і присилати на адресу книгарні, яка мала йому на них видавати книжки для поширення серед зацікавлених читачів¹².

Активністю позначено і членство Л. Жебуньова у створеному 1908 р. Об'єднаному комітеті зі спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку у Києві (Шевченківському комітеті). Про це свідчать його збережені листи до членів комітету: М. Біляшівського — директора Київського міського художньо-промислового музею¹³ та І. Щитківського — гласного Київської міської думи¹⁴. У них Леонід Миколайович узгоджував дні проведення засідань та нарад у вузькому колі напередодні загальних зібрань, бажаючи бути присутнім на них. Як видно, він був надзвичайно стурбований долею комітету у 1913 р., коли нависла загроза його ліквідації після подання рапорту київським генерал-губернатором до Сенату про потребу скасувати постанову міської думи щодо організації комітету. Генерал-губернатор вважав комітет неправомочною інституцією у зборі коштів, оскільки справу з пам'ятником ініціювало Полтавське земство й отримало для її реалізації відповідні повноваження. Л. Жебуньов пропонував скликати засідання комітету, хоча б з київських членів і вжити негайних заходів для документального підтвердження законності їхньої діяльності, брався й сам за порятунок справи: обі-

¹² Там само.

¹³ Листи Л. Жебуньова до М. Біляшівського//ІР НБУВ, ф. XXXI, № 1024–1029.

¹⁴ Листи Л. Жебуньова до І. Щитківського//ІР НБУВ, ф. I, № 12797–12804.

цяв відправити копії документів та особисті клопотання до знайомих йому петербурзьких посадових осіб, які відіграли важливу роль для визнання де-юре комітету. Леонід Миколайович пропонував інформацію про ситуацію з комітетом подати і в київських газетах, з метою ознайомлення з нею киян, щоб у разі потреби отримати від них необхідну підтримку.

Л. Жебуньов непокоївся ще одним суперечливим питанням, яке супроводжувало заходи щодо пам'ятника — місцем його встановлення у Києві, яке викликало чимало дискусій як серед громадськості, так і членів комітету. І коли в 1913 р. зазначену вище проблему із Шевченківським комітетом було вирішено так, що Сенат узаконив його повноваження, Л. Жебуньов запропонував скористатися моментом перемоги і ще раз обдумати питання про місце для пам'ятника, вирішити його якнайкраще і свою пропозицію внести на розгляд міської думи після проголошення постанови Сенату.

Зазначимо ще й важливу роль Л. Жебуньова для випуску у Києві газети «Рада». Він підтримував її дописами, коштами, безліччю порад видавцеві, шукав джерела фінансування, найприйнятніші тематичні і редакційні комбінації, мав найтісніший зв'язок з її читачами. Він, очевидно, упертіше за інших прихильників боровся за життя української щоденної газети, загроза закриття якої поставала час від часу. Вважав цей захід неприпустимим і писав: *«Це буде такий удар, така поразка укр[аїнського] руху, що як подумаєш про те, уявиш наслідки його, так аж в грудях холоде...»*¹⁵ За його прогнозами, з припиненням газети усі досягнення українського руху відсунулися б на 20–30 років. Тож щоб не допустити цього, діяч вживав безліч громадських і особистих заходів для популяризації «Ради», залишаючись у числі її найвідданіших прихильників до липня 1914 р., тобто її закриття київською адміністрацією у зв'язку із введенням воєнного стану у місті. Жодного разу Л. Жебуньов не засумнівався у правильності своєї позиції щодо газети, яку вважав виразником плину українського життя, «прапорцем» національного відродження, у яке глибоко вірив і був перекона-

¹⁵ Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка/Інститут української археографії НАН України.— К., 2005— С. 124.

ний у тому, що «воно мусить справдитись, не може не справдитись. Це — безперечно. Коли ж так, то й той народ, ради добра котрому я тернів муку ще з хлоп'ячих літ, мусить поступитись наперед, мусить з скотини переробиться в людину, та ще в яку чудову людину, коли розвинуться в йому ті риси, які затемнені тепер брудом і смрадом»¹⁶. Власне заради цього Л. Жебуньов і присвятив себе українській справі.

¹⁶ Там само.— С. 121.

*Дмитро МАЛАКОВ,
заступник директора з наукової роботи
Музею історії міста Києва*

ВЛАДИСЛАВ КАРПОВИЧ —
ПЕРШИЙ БІОГРАФ В. ГОРОДЕЦЬКОГО

Життю і творчості видатного українського, польського та іранського архітектора Лешека Дезидерія Владислава Городецького (1863–1930) присвячено монографію автора цих рядків¹. Як відомо, життєвий шлях здочого обірвався 3 січня 1930 р. в далекому Теграні. Інформацію про це тоді в Україні не подавали з відомих причин: померлий вважався «білоемігрантом».

Перша коротка згадка про творчий доробок В. Городецького з'явилася в некролозі, вміщеному 8 січня 1930 р. в «Кур'єрі Варшавському»². Автор невідомий.

Наприкінці того ж місяця — 31 січня — архітектор В. Карпович склав коротку біографію В. Городецького, вміщену в другому виданні польськомовного довідника С. Лози «Словник архітекторів та будівничих поляків»³. Відтак ця публікація стала першим та на тривалий час головним джерелом інформації про творчий доробок В. Городецького.

Довідник С. Лози було перевидано у підкомуністичній Польщі 1954 р. — з виправленнями й доповненнями, але в бібліографічній довідці під статтею про В. Городецького подавався, передусім, саме В. Карпович, щоправда, вже без зазначення дати 31.1.1930⁴.

Нічого нового до біографії В. Городецького не додав і «Польський біографічний словник» видання 1964 р.⁵

¹ Малаков Д. Архітектор Городецький. — К.: Кий, 1999. — 240 с., іл.

² Kurjer Warszawski. — 1930. — 8 stycznia — S. 5.

³ Loza S. Słownik architektów i budowniczych polaków oraz cudzoziemców, w Polsce pracujących. Wydanie drugie, uzupełnione. — Warszawa: Wydawnictwo kasy im. Mianowskiego, Instytutu popierania nauki, 1930. — S. 133–134.

⁴ Loza S. Architekci i budowniczowie w Polsce. — Warszawa: Budownictwo i architektura, 1954. — S. 122.

⁵ Polski Słownik Biograficzny. T.10. — Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962–1964. — S. 2.

Тобто головним біографом В. Городецького залишався В. Карпович. Поки що є загадкою, чому саме він і одразу ж по смерті В. Городецького написав ту статтю.

Як видно з інших довідкових видань, Владислав Оттон (таким було повне його ім'я) Станіславович Карпович народився 1872 р., навчався в Академії мистецтв у С.-Петербурзі від 1893 р., а 8 травня 1901 р. одержав звання художника-архітектора за проект «Міської Думи в столиці»⁶.

Порівнюючи роки народження та перебування у стінах Академії обох Владиславів — Городецького та Карповича,— можна припустити, що їхнє знайомство (якщо таке було!) мало б статися поза цим навчальним закладом: другий став його учнем через три роки після того, як перший назавжди поїхав зі столиці імперії до Києва.

З адресних довідників видно, що по закінченні навчання В. Карпович і далі мешкав у С.-Петербурзі⁷. Згодом, як подає адресний довідник на 1912 р., працював у страховому товаристві «Росія», у Волзько-Камському комерційному банку, очолював раду Вищих жіночих архітектурних курсів Є. Ф. Багаєвої; мешкав у власному будинку на Строгановській набережній, 9-б, мав телефон⁸.

За довідником на 1916 р., В. Карпович, крім зазначених вище посад, був також архітектором Єлизаветинського товариства сестер-жалібниць Червоного Хреста (тривала Перша світова війна), консультантом Російсько-Азійського банку, а також товаришем (заступником) голови Товариства міст-садів. Останнє «мало на меті влаштування поселень нового зразка, що поєднують близькість до природи з міським благоустроєм, створення умов для здоровішого та красивішого життя». І далі: «Річний внесок 5 рублів, по-життєвий — 100 рублів». Очолював Товариство Дм. Дм. Протопопов⁹.

⁶ Кондаков С. Н. Список русских художников к юбилейному справочнику Императорской академии художеств.— Спб., 1914.— С. 338.

⁷ Весь Петербург на 1905 г. Адресная и справочная книга г. Санкт Петербурга.— Спб., 1905.— С. 281.

⁸ Аналогічне видання на 1912 р.— С. 392.

⁹ Аналогічне видання на 1916 р.— С. 367.

В. Карпович активно працював і як архітектор-практик, і як член редакційної комісії «Ежегодника Общества архитекторов-художников в Петербурге». Ці видання містять і його твори: ескіз проекту прибуткового будинку страхового товариства «Росія» в Белграді (Сербія) — на п'ять поверхів, з мансардою, у стилі модерн з елементами ампіру¹⁰.

Наступного року вміщено світлину дерев'яного особняка з мезоніном, теж у стилі неоампір — на 12-й лінії Васильєвського острова у Петербурзі, побудованого за проектом В. Карповича¹¹.

Нарешті, четвертий випуск щорічника — за 1909 р.— знайомить читачів з фасадом і планом дерев'яної двоповерхової дачі самого В. Карповича — на Строгановській набережній, 9-б¹². На сусідній сторінці — пам'ятник-стела М. М. Кривошеїну (1848–1908) у селі Рожествено, Царськосельського повіту — робота В. Карповича¹³.

1915 р. він виконав проект готелю на 120 місць у Судаку (Крим)¹⁴.

Нехай буде нашим припущенням у першому наближенні — щодо авторства В. Карповича у написанні та оприлюдненні в «панській» Польщі біографії В. Городецького — наступне міркування. В. Карпович упродовж десятиріч був петербуржцем, а В. Городецький у 1890–1920 рр.— киянином. Перший щонайменше до 1924 р. мешкав у Петрограді, другий — у 1920–1928 рр.— у Польщі, а потім — в Ірані. Тобто життєві шляхи обох архітекторів могли зійтися, якщо б В. Карпович емігрував до Польщі. Але вони могли бути знайомі ще на початку ХХ ст.— через співпрацю зі страховим товариством «Росія». Нагадаємо: саме В. Городецький проектував для «Росії» прибуткові будинки в Києві, на Хрещатику, 28/2, а В. Карпович працював у тому ж товаристві в Петербурзі. Хоч би там як, але,

¹⁰ Ежегодник Общества архитекторов-художников в Петербурге. Вып 1.— Спб., 1910.— С. 48.

¹¹ Аналогічне видання за 1907 р.— С. 46.

¹² Аналогічне видання за 1909 р.— С. 46.

¹³ Ibidem.— С. 47

¹⁴ Архитектурно-художественный еженедельник Императорского общества архитекторов-художников в Петрограде. № 10.— Спб., 1915.— С. 114–116.

В. Карпович мав бути добре поінформованим щодо життєвого й творчого шляху В. Городецького, щоб так оперативно й докладно написати статтю про нього для польського довідкового видання.

За останньою відомою нам публікацією, в особистому творчому доробку В. Карповича перелічено такі авторські роботи в Петербурзі:

— надбудова й розширення житлового будинку на набережній Обводного каналу, 62 (1904 р. -?);

— особняк Е. Бремме на 12-й лінії Васильєвського острова, 41 (1906);

— обробка фасаду першого поверху будинку Компанії для зберігання заставних маєтностей на вул. Гороховій, 47 (1912);

— надбудова притулку для вдів та сиріт гвардійських офіцерів ім. генерала Євреїнова на 2-му Маріїнському пр., 12 (1912–1914);

— будинок акціонерного товариства Механічного та ливарного заводу на набережній Адмірала Лазарева 30 (1913 - ?);

— будинок кінематографа на Невському проспекті, 108 (у дворі) (1913–1914);

— прибутковий будинок на вул. Моховій, 28 (у дворі) (1913–1914)¹⁵.

Не маючи можливості на місці особисто пересвідчитись у наявності на вулицях і набережних Петербурга творів В. Карповича, автор цих рядків скористався з люб'язної допомоги друзів, і юний фотограф-петербуржець Віктор Павлов надіслав кілька власноруч зроблених світлин.

За адресою: на Обводному каналі, 62 — непримітний міщанський двоповерховий будинок. Чи це той?

На 12-й лінії Васильєвського острова справді під № 41 бачимо невеличкий дерев'яний особнячок з мезоніном та деталями в дусі ампір.

На Гороховій, 47 перший поверх обличковано рваним гранітом, у замках вікон — псевдоантичні маскарони, а над брамою проїзду — невеличкий картуш.

¹⁵ Архитекторы-строители Санкт-Петербурга середины XIX–начала XX века. Справочник. Под общей редакцией Б. М. Кирикова.— Спб.: «Пилигрим, 1996.— С. 153–154.

На Моховій, 28 — раціоналістичний прибутковий будинок у дворі — з декором першого поверху (те, що видно крізь браму з вулиці) та гладінню потинькованих стін і ритмом прямокутних вікон.

Можна також припустити, що особливий, знаковий рік смерті В. Карповича — 1937-й — міг стати поштовхом для фатального передчасного кінця. Адже, нагадаємо, його замовниками до 1917 р. були люди з прізвищами надто гучними та позначеними більшовицьким тавром «запеклих ворогів радянської влади». До того ж 1937 р. польське походження «не прикрашало» біографію Владислава Оттона Станіславовича Карповича... На цю думку наводить і доля Карповича Івана (Яна?) Ромуальдовича, поляка, який народився 1890 р. в Царському Селі, був членом ВКП(б), в 1930–1937 рр. працював дорожнім майстром 14-ї дистанції шляху Варшавської дільниці Октябрьської залізниці, мешкав на ст. Мишинській, 13 та був заарештований на оте саме більшовицьке «свято» 7 листопада 1937 р. Комісія НКВД та Прокуратура СРСР 15 листопада того ж 1937 р. засудила його за ст 56-7-10 УК РСФСР до вищої міри покарання. 21 листопада 1937 р. І. Р. Карповича розстріляно¹⁶. Ким він доводився та чи взагалі доводився В. С. Карповичу, поки що не встановлено.

Сподіваємося, ця розвідка надихне інших дослідників на подальші пошуки.

¹⁶ Ленинградский мартиролог 1937–1938. Т. 3.— Спб., 1998.— С. 175.

Анатолій КОНЧАКОВСЬКИЙ,
завідуючий Літературно-меморіальним
музеєм М. Булгакова

В ГОСТЯХ У ДОЧЕРИ ЛИСТОВНИЧЕГО

... жилище есть основной камень жизни человеческой.

Примем за аксиому: без жилища человек существовать не может.

... ибо башни, тревоги и оружие человек воздвиг, сам того не зная, для одной лишь цели — охранять человеческий покой и очаг...

Михаил Булгаков

Всякий раз, бродя старыми киевскими кварталами, которых по злой воле равнодушных чиновников в нашем городе становится все меньше и меньше, я часто возвращался к Андреевскому спуску. Это одна из самых замечательных улиц нашего сегоднего Киева. Во времена Киевской Руси здесь находился Боричев узвоз, соединявший верхнюю и нижнюю части древнего города. Извиваясь, улица поднимается от самого сердца Подола — Контрактовой площади до знаменитого шедевра Растрелли, «парящей» над нижним городом Андреевской церкви.

Теперь эта типично «киевская» улица многим известна еще и тем, что на одном из ее изломов в доме номер тринадцать с 1906 по 1919 год проживал всемирно известный писатель-киевлянин Михаил Булгаков. Именно в этом доме он «поселил» своих любимых героев из романа «Белая гвардия» и пьесы «Дни Турбиных».

Листая страницы его самого «киевского» романа, читаем: «... в доме № 13 по Алексеевскому спуску, изразцовая печка в столовой грела и растила Еленку маленькую, Алексея старшего и совсем крошечного Николку. Как часто читался у пышущей жаром изразцовой площади «Саардамский плотник», часы играли гавот, и всегда в конце декабря пахло хвоей, и разноцветный парафин горел на золотых ветвях... — и дальше:... Вот

этот изразец, и мебель старого красного бархата, и кровать с блестящими шишечками, потертые ковры, пестрые и малиновые... Ковры турецкие с чудесными завитушками на восточном поле, что мерещились маленькому Николке в бреду скарлатины, бронзовая лампа под абажуром, лучшие на свете шкапы с книгами, пахнущие старинным шоколадом, с Наташей Ростовой, Капитанской Дочкой, золоченные чашечки, серебро, портьеры,— все семь пыльных и полных комнат, вырастивших молодых Турбиных...»

Однако «дом постройки изумительной», удачно «зашифрованный» писателем под № 13 по Алексеевскому спуску, обнаружен был не сразу... Одним из первых, кому удалось расшифровать истинное название улицы, а также побывать и в самом доме, стал наш земляк, писатель-фронтовик Виктор Платонович Некрасов. И вот, в журнале «Новый мир» в восьмой книге за 1967 год был опубликован его очерк «Дом Турбиных», в котором автор ярко описал свой визит к тогдашней хозяйке дома № 13 на Андреевском спуске.

Много раз я мечтал зайти в этот дом и посмотреть, что же сохранилось с тех времен, когда в нем жила семья Булгаковых, перекочевавшая в преображенном виде на страницы романа «Белая гвардия» и пьесы «Дни Турбиных».

По тропинке, проторенной В. П. Некрасовым в конце 60-х годов минувшего столетия, я однажды рискнул постучать в дверь дома № 13 на Андреевском спуске.

Когда я нажал кнопку звонка у двери квартиры с большой стеклянной верандой, на пороге над «мрачным подземельем» появилась удивительной красоты молодая женщина. Узнав о цели моего визита, она пригласила меня в дом.

Оказавшись в прихожей, служившей, по-видимому, одновременно и кухней, я увидел пожилую женщину, которая готовила ужин у белоснежной изразцовой печки. Заметив гостя, она тут же оставила свое занятие, поручив его молодой женщине, отворившей мне дверь. Как выяснилось позднее, это была ее дочь Ирина.

Меня пригласили пройти в комнату.

Переступив высокий порог, я очутился в уютном помещении с двумя, выходившими на улицу, окнами. Справа от двери

стоял диван, служивший хозяйке кроватью, напротив — «боженковский» письменный стол, рядом — старинный шкаф, забитый книгами и фотоальбомами, старое кресло, пара венских стульев. На стенах — много картин известных мастеров в старинных массивных рамах.

Оглядевшись, начинаю понимать, где нахожусь и к кому пожаловал.

Хозяйка предложила мне стул, сама тяжело опустилась на диван и после краткого знакомства сказала:

— Да, я — Инна Васильевна, дочь Василия Павловича Листовничаго, бывшего хозяина этого дома, которого Михаил Булгаков карикатурно вывел в образе одного из персонажей своего романа «Белая гвардия»¹. Сразу хочу сказать, что мой отец, которого я очень любила и продолжаю любить, совершенно не походил на того человека, которого изобразил Булгаков на страницах своего романа. Наши предки были весьма состоятельными людьми — киевскими купцами первой гильдии, занимавшимися торговлей железо-скобяными изделиями. Это благодаря их усилиям была отстроена знаменитая подольская церковь Николая-Притиска. К тому времени, когда пришла пора отцу получать образование, они сильно обнищали. Поэтому на обучение отец добывал средства самостоятельно. Благодаря своему упорному труду он «вышел в люди» и, став на ноги, чем мог помогал родне.

Брата Якова отец определил учиться рисованию, затем устроил на преподавательскую работу в частные гимназии Евсеевой и Левандовской. Своей сестре Марии он помог закончить

¹ Листовничий В. П. (1876–1919) — титулярный советник, гражданский инженер, архитектор Киевского учебного округа. Родился в Киеве. Образование получил сначала в Киевском реальном училище, а затем в Институте гражданских инженеров в г. Петрограде. Некоторое время занимался частной практикой. В 1905 г. В. П. занял должность архитектора Вольнской епархии. Затем состоял в распоряжении Киевского округа путей сообщения. С 1911 г. архитектор Киевского учебного округа. Из различных, построенных В. П. зданий могут быть отмечены: здания гимназий в Конотопе, Брацлаве, женского училища в Остроге, дом капитана Четкова в Виннице. Помимо строительной деятельности В. П. преподавал в школе десятников и в художественном училище специальный отдел строительного искусства и механики. Кроме того, В. П. — автор трудов и статей. Награжден орденом св. Станислава 2-й степени (Русское зодчество за триста лет. Т. X).

курсы рукоделия Курдюмовых, что дало ей возможность впоследствии преподавать в учебных заведениях города.

Своего дядю Якова я не любила, и мы с подружкой, Лёлей Булгаковой, часто подсмеивались над ним. Яков Павлович отличался скупостью Гобсека, и все это знали: и взрослые, и, конечно же, дети, моментально улавливающие недостатки взрослых. Яков Павлович неплохо зарабатывал уроками рисования и еще работал с моим отцом — помощником архитектора. В его обязанности входила, в частности, доставка строительной документации отца по назначению. Всякий раз, когда отцу надо было отправлять чертежи, он давал дяде деньги на извозчика, но тот, чтобы сэкономить деньги, относил чертежи, преодолевая путь пешком. Припоминаются мне и другие примеры дядино скопидомства. По своей натуре отец мой был человеком добрым, и нам, детям, всегда выговаривал, когда мы подтрунивали над дядей. Из всего сказанного я делаю вывод, что прототипом Василисы послужил не столько мой отец, сколько его брат, Яков Павлович.

— Начиная свои воспоминания о Михаиле Афанасьевиче Булгакове, — продолжает Инна Васильевна, — хочу сразу сказать, что большим препятствием в моем повествовании будет время. Ведь посудите сами: когда Михаилу было восемнадцать, мне, всего-навсего — шесть. А когда Михаил собирался жениться, я еще играла в куклы.

Конечно, я хорошо помню семью Булгаковых, некоторые эпизоды из их жизни, хорошо помню и самого Михаила. Он был выше среднего роста, блондин с прозрачно-голубыми глазами. Рот небольшой, красивые белые зубы. Вообще, Михаила можно было назвать если уж не красивым, то весьма интересным молодым человеком. Был энергичен, смешлив, задирист, ироничен, даже язвитель. Не отличался покладистым характером. Любил подшутить и нередко насмеялся над другими, особенно над нами, детьми. Сколько его помню, всегда был бледен и производил впечатление человека болезненного, что и подтвердилось впоследствии, — получил в наследство от отца гипертонию почек, умер в сравнительно молодом возрасте.

Как я уже упоминала, Михаил был очень энергичен, и мы не могли с ним соперничать, когда он в мгновение ока взбирал-

ся на гору к Андреевской церкви по нашей крутой улице, оставляя далеко внизу всех своих спутников, включая жену Тасю.

Вот сейчас я вспоминаю то далекое время, когда впервые увидела семью Булгаковых. В конце лета 1909 года мой отец купил дом, в котором мы с вами сидим и беседуем. Когда я вошла во двор, то увидела большую крестьянскую телегу, на которой возвышалось пианино. В этот день Булгаковы возвращались со своей бучанской дачи. Молодежи в семье было много. Все любили музыку, и весной пианино отправлялось на дачу, а к осени — вместе с хозяевами — возвращалось домой.

Квартира, которую заняли мои родители, мне не понравилась из-за того, что со двора все комнаты находились как бы в подвале, да и потолки мне показались невысокими. Однако потом освоилась и привыкла.

Постепенно я познакомилась ближе с Булгаковыми — в первую очередь с девочками и с Варварой Михайловной — их матерью. Семья у них была большая. Только своих детей было семеро. Кроме того, с ними жили дети Петра Ивановича Булгакова, брата Афанасия Ивановича — они учились тогда в киевских гимназиях. К моменту нашего переезда в этот дом Афанасий Иванович уже умер. Но впоследствии я слышала о нем много хорошего.

Афанасий Иванович родился в 1859 году. Он был доктором богословия, профессором Киевской духовной академии на кафедре истории и разбора западных исповеданий. Священником никогда не был. Умер он в 1907 году от гипертонии почек и похоронен на левой стороне Байкового кладбища в железной ограде под большим из черного гранита крестом.

Памятник отыскать совсем нетрудно, он возвышается над другими, неподалеку от памятника Лесе Украинке.

Мать Михаила — Варвара Михайловна — родилась в 1869 году. Была она женщиной интеллигентной, умной, очень пунктуальной, властной и требовательной, с характером далеко не мягким. Несмотря на некоторую суровость, все любили и уважали ее за доброту и справедливость.

Умерла она 1 февраля 1922 года от сыпного тифа. Отпевал Варвару Михайловну в подольской церкви Николая Доброго бывший сослуживец ее покойного мужа, милейший человек, священник — Александр Глаголев.

Невольно вспоминаются строки из романа «Белая гвардия»: *«Отпели, вышли на глухие плиты паперти и проводили мать через весь громадный город на кладбище...»*

Похоронена она рядом с Афанасием Ивановичем на Байковом кладбище.

— У Афанасия Ивановича и Варвары Михайловны было четыре девочки и трое мальчиков, — продолжала Инна Васильевна. — Старшим ребенком в семье был Михаил. Когда мы переехали сюда жить, он еще ходил в первую гимназию, готовившую своих воспитанников для поступления в университет. Гимназия находилась на Бибиковском бульваре (теперь бульвар Т. Г. Шевченко), красивое здание ее сохранилось и до наших дней. В этой гимназии учились многие, в будущем выдающиеся деятели науки и культуры. Достаточно вспомнить имена некоторых из них: художник Н. Ге, академик А. Луначарский, писатель и публицист К. Паустовский и другие. Михаил закончил гимназию в 1909 году и летом того же года поступил на медицинский факультет Университета св. Владимира.

Вскоре, увлекшись приехавшей из Саратова в гости к своей тетке симпатичной девушкой Татьяной Лаппа, Михаил сделал ей предложение. А весной 1913 года священник Александр Глаголев венчал Михаила и Татьяну в церкви Николая Доброго. Свадьбу отпраздновали весело и довольно шумно.

В 1916 году, получив диплом врача, Михаил закончил университет. И в период учебы, и после окончания университета, Михаил никогда не упускал случая забраться в книжный шкаф. Читал много, очень быстро, больше всего привлекала его русская классика, Гоголя он любил особенно. Часто можно было видеть его с каким-нибудь томом Гоголя старого Тихонравовского издания. (Впоследствии, Мишина сестра Надя, рассказывая мне о столичной жизни старшего брата, говорила, что с книгами своего кумира Н. В. Гоголя он не расставался никогда.) Нередко Михаил приходил за книгами в кабинет моего отца, у которого по тем временам была богатая библиотека. Как-то, играя с Лёлей, мы заметили, что он зашел в кабинет, и мой отец, ничего не говоря, подал ему книгу большого формата, вынув ее вот из этого книжного шкафа. Позже, зайдя в его комнату, мы увидели на письменном столе книгу с названием «История религий»...

Инна Васильевна достает из своего портфеля тоненькую тетрадочку с надписью на титульном листе: «История религий» Шантепи де ля Сосей.

— Это, к сожалению, только фрагменты, оставшиеся от той самой книги...

После окончания университета Михаил пошел служить в Красный Крест и добровольцем уехал на фронт. Работал он в госпиталях Каменец-Подольска и Черновцов. Там получил он практические навыки врача. Осенью 1916 года его направили в Смоленск. А из Смоленска — в глухую Никольскую больницу. Там Михаил пробыл около года, а в конце 1917 года он был командирован в вяземскую земскую больницу. В начале 1918 года он был демобилизован по болезни и вернулся домой в Киев, к Варваре Михайловне. В период работы в госпиталях и больницах с Михаилом постоянно находилась его жена Татьяна Николаевна, деля с ним и радости, и горести кочевой жизни.

В конце 1919 года Михаил с женой покидают Киев и отправляются на Кавказ. Там, постепенно отходя от врачебной практики, Михаил Афанасьевич берется за перо, помещая во Владикавказских газетах фельетоны и ставя на местной сцене пьесы. В это время Татьяна Николаевна осваивает профессию актрисы.

В 1921 году Михаил Афанасьевич с Татьяной Николаевной возвращаются в Киев, а затем переезжают в Москву. И вся дальнейшая судьба Михаила Булгакова будет связана с этим городом.

Вторым ребенком в семье Булгаковых была Вера, родившаяся в 1892 году. Специальности никакой она не имела, но наделена была приятным голосом. Ее голос можно было довольно часто слышать на устраиваемых в доме молодежных вечерах. Умерла она, кажется, в 1969 году² в одной из подмосковных клиник.

Надежда была третьим ребенком, она родилась в 1893 году. Первой уехала из семьи в Москву, выйдя замуж за филолога Андрея Земского. Преподавала в средней школе, а в последние годы жизни была директором школы. Много раз она приезжала в Киев. И мы не раз встречались у нас дома. Надя много

² В 1973 г. (прим. А. К.).

рассказывала мне не только о своей семье, но и о московском периоде жизни и творчества своего старшего брата. Это она привозила мне произведения Михаила, сопровождая их своими автографами. Вот, смотрите,— с этими словами Инна Васильевна вынимает из книжного шкафа книгу и показывает ее мне. На титульном листе «Рассказов юного врача» автограф: «Дорогой Инне на память о нашей юности. 24.5.58 г. Киев Н. Булгакова».

— Благодаря заботам Надежды Афанасьевны удалось сохранить большую часть архива, относящегося к начальному этапу творчества Михаила Булгакова. Всякий раз, приезжая в Киев, она считала своим долгом побывать на Байковом кладбище, проведать родные могилы. Вот почему до сих пор они находятся в хорошем состоянии. Жаль только, что с памятника исчез портрет Афанасия Ивановича, но этому можно помочь, обратившись в фотокерамику. Благо, хороший портрет отца Михаила Афанасьевича имеется у меня.

В 1971 году Надежда Афанасьевна умерла в Москве от инфаркта.

Варвара Афанасьевна была четвертым ребенком и третьей дочкой в семье Булгаковых. Она родилась в 1895 году. Эта очень симпатичная, грациозная и веселая девушка, нравившаяся буквально всем. Училась в Киевской консерватории, но я не помню, окончила она ее или нет. Варюша, так ее называли дома, была всеобщей любимицей. И даже весьма строгая к своим детям Варвара Михайловна была к ней снисходительнее. Если кому-то из детей надо было заручиться поддержкой у матери, на переговоры всегда посылали Варюшу. И она нередко добивалась желаемого. Варя послужила прообразом Елены Тальберг в романе «Белая гвардия».

В 1917 году Варя вышла замуж за капитана царской армии Леонида Сергеевича Карума. В годы революции он перешел на сторону Красной армии и дослужился до звания комбрига. Умер в Новосибирске, сравнительно недавно, в весьма преклонном возрасте. (Впоследствии, в 2002 году, дочь Варвары Афанасьевны, Ирина Леонидовна, прислала из Новосибирска воспоминания о матери: «О моей маме: что помню»).

Вторым сыном и пятым ребенком в семье был Николай, родившийся в 1898 году. В 1919-м он уехал в Болгарию и в Софии

закончил медицинский институт³. Впоследствии Николай стал известным ученым микробиологом в Пастеровском институте в Париже. Уже в ранней юности он был на удивление серьезным и целеустремленным молодым человеком, от которого можно было ожидать больших успехов. Согласитесь, что занять одно из ведущих мест во всемирно известном институте русскому эмигранту совсем непросто, для этого, я думаю, надо быть незаурядной личностью. Умер Николай Афанасьевич в Париже в 1968 году⁴ от пневмонии.

Третьим сыном и шестым ребенком был у Булгаковых Иван. Родился он в 1900 году. С детства не стремился учиться и поэтому никакой специальности так и не приобрел. После Октябрьской революции попал за границу. Жил в Париже, служил в ресторане «А ля Рус» балалаечником. У меня есть снимок, на котором, сжимая в руках свою балалайку, Ваня изображен с печальным взглядом. Умер Иван Афанасьевич в Париже в 1968 году.

И, наконец, последним, седьмым ребенком в семье была Елена. Она родилась в 1902 году. И поскольку мы с Лёлей были одногодками, то часто вместе играли в нашем саду на склонах крутой горы, за домом. Умерла Лёля еще совсем молодой женщиной от гангрены на сорок втором году жизни.

Семья Булгаковых была интеллигентной и весьма религиозной. Приходскую церковь Николая Доброго на Подоле посещали исправно, приобщая к духовной жизни всех девочек и младших мальчиков. Я никогда не встречала в церкви Михаила, хотя, по словам его сестер, он иногда посещал храм.

Часто семья Булгаковых собиралась, чтобы поговорить друг с другом, обсудить различные житейские вопросы или просто провести вместе свободное время. Булгаковы, при том, что были хорошо воспитаны, часто при разговоре перебивали друг друга, говорили громче дозволенного, иногда даже кричали.

Все члены этой большой семьи неплохо музицировали, часто устраивали импровизированные домашние концерты, где исполняли как народные, так и наиболее популярные классичес-

³ Уехал в Югославию и закончил там Загребский медицинский институт (прим. А. К.).

⁴ В 1966 году (прим. А. К.).

кие мелодии. Хорошо помню, в какой восторг привело мою мать исполнение ими Второй рапсодии Листа. А ведь Ядвига Викторовна неплохо разбиралась в музыке.

По четным субботам Варвара Михайловна устраивала званые вечера. Молодежь веселилась, люди постарше принимались за карты и довольно подолгу просиживали за преферансом и винтом.

Не могу припомнить случая, чтобы на стол для молодежи подавались спиртные напитки. Все пили чай и ели бутерброды с сыром, икрой, балыком. Заготовка же припасов для стола ложилась на всех, без исключения, членов семьи, вне зависимости от пола и возраста.

На этих вечерах, как правило, бывало очень весело — молодежь не скучала: играли в фанты, пели и, конечно же, много танцевали. Танцы продолжались почти всегда до часу ночи.

Как я уже упоминала, Варвара Михайловна требовала, чтобы сыновья ни в коем случае не курили, но так как ребята начинали покуривать довольно рано, то, проверяя их, делала вид, что не замечает их озорства. Сейчас я понимаю, что она это делала исключительно для того, чтобы не уронить свой авторитет, зная, что силой трудно заставить детей изменить дурные привычки.

Припоминаю еще один характерный эпизод из жизни тех далеких лет. Лето 1916 и 1917 годов я провела вместе с семьей Булгаковых на их даче в Буче. Варвара Михайловна как всегда следила за порядком в доме и настаивала, чтобы в одиннадцать часов вечера все дети были в постелях. Дети есть дети, и никому из нас не хотелось укладываться спать, когда на дворе еще не очень темно, не жарко и так много впечатлений от длинного летнего дня... Вот тут-то Варюша, штатная заводила, вытаскивала припрятанные у матери шиньоны, мы укладывали их на подушки, прикрывали постели одеялами, создавая видимость спящих детей. В положенное время Варвара Михайловна, обходя дом, подходила со свечой к порогу спален девочек и мальчиков, освещая «спящих» детей. После чего удалялась к себе в комнату. Тогда мы радовались, что провели Варвару Михайловну, но, повзрослев, я поняла, что и здесь эта мудрая женщина была на высоте, давая поблажки детям. Я полагаю, что она

была чрезвычайно разумной воспитательницей. Бывали дни, когда у Варвары Михайловны болела голова. Тогда она вставала утром в плохом настроении и начинала придирается ко всем. Мы знали, что такое ее состояние не сулит добра, и исчезали кто куда: в лес, далеко в сад, на пруд; лишь бы не попадаться ей на глаза. Но такое случалось крайне редко.

Чаще Варвара Михайловна бывала в хорошем расположении.

Как я уже говорила, семья Булгаковых больших достатков не имела, и поэтому мать как хозяйка дома не могла позволить себе жить на широкую ногу. После смерти мужа она получала небольшую пенсию, на которую надо было содержать всю семью.

Но зато праздники, как-то: Рождество, Пасха, Троица и другие, отмечались очень торжественно. Накануне праздника старшим детям давали поручения заехать в магазин и сделать соответствующие покупки. Характерно, что в доме никогда не переводились цветы, особенно много было их в традиционные праздники и в дни именин. Перед торжественными днями кухарка и горничная, которые заменяли им поваров, сбивались с ног, приготавливая стол для многочисленного семейства и гостей.

Когда дети подросли и окрепли, Варвара Михайловна вышла замуж за известного в Киеве врача — терапевта Ивана Павловича Воскресенского; до этого, не желая потерять пенсию, она свои с ним отношения не оформляла. После венчания Варвара Михайловна переехала к мужу в его дом по Андреевскому спуску, № 38, который в несколько измененном виде сохранился до наших дней.

Вот что я помню о самом Михаиле Афанасьевиче, его матери, братьях и сестрах.

Провожая меня, хозяйка просила навещать ее, обещая вспомнить еще кое-какие эпизоды из жизни обитателей Андреевского спуска.

Не стану утверждать, что я был частым гостем на спуске, однако гостеприимство и радушие обитателей дома возвращало меня на эту тихую подольскую улицу.

Несколько раз я приходил к Инне Васильевне с женой, которая довольно быстро нашла общий язык с хозяйкой дома.

Как-то, придя к Инне Васильевне, я заметил на ее письменном столе толстую книгу в современном желтом переплете. На ее корешке прочел надпись: «Михаил Булгаков». Оказалось, что книга была привезена из Будапешта венгерскими студентами, страстными поклонниками Мастера, и была подарена хозяйке дома после того, как молодые иностранцы посмотрели Дом Турбиных.

Не раздумывая долго, Инна Васильевна, зная о моем желании иметь томик с произведениями Булгакова, поднялась с дивана, достала книгу и протянула ее мне, сделав на форзаце такую надпись: «Дарю Вам, Толя, в знак признательности, подаренную мне студентами-венграми книгу Булгакова. И. Листовничая-Кончаковская. 24.7.79».

Иногда Инна Васильевна писала письма, сообщая о наиболее интересных ее посетителях, о находках в ее старом доме, о житейских проблемах семьи.

Например, в конце 1975 года я получил письмо такого содержания: *«Милые Светлана Степановна и Анатолий Петрович! Почему Вы меня забыли? 28-го получила Поздравительную открытку. Очень тронута, но лучше бы пришли сами. Анатолий Петрович, у меня имеется 3 фото: одно — сам Михаил Афанасьевич; второе — он с Еленой Сергеевной, как видно, только после женитьбы, и третье — он, умирающий, а Елена Сергеевна у него в ногах.*

Приходите! За почерк простите, пишу [плохо] видя.

Ваша И. В. 1/XII 75 г.»

А в середине 1978 года мы с женой получили письмо следующего содержания:

«Анатолий Петрович, извините за бумагу...

Вчера у меня был московский литературовед. Такое узнала от него: Николай Александрович Раевский — жив, очень уж стар (более 90 лет).

Издано новое, исправленное и дополненное издание книги «Портреты заговорили». В «Макулатуру»⁵ дали требование

⁵ В советское время была отработана система сбора макулатуры, за которую (не менее 20 кг) можно было получить талон на приобретение так называемой «дефицитной» литературы, как правило, одного тома. Книги Н. А. Раевского попали в разряд «макулатурных» (прим. А. К.).

задержать все, издававшиеся произведения Раевского. Теперь они стали цениться... А я его [произведения] всегда очень любила.

«Новый мир» (№ 6, 1978 г.) мне обещали. А вот о новом издании книги «Портреты заговорили» — позаботьтесь, — если будет возможно. Раевский проживает в Алма-Ата.

Ваша И.В. 27/ VI 78 г.»

Навсегда запомнился вечер 28 февраля 1976 г. в гостеприимном доме Инны Васильевны, посвященный 100-летию со дня рождения ее отца, Василия Павловича, который, оказавшись заложником большевиков, трагически погиб на реке Припять в 1919 г.

Хозяйка дома и ее дети — Валерий Николаевич и Ирина Николаевна, — отдавая дань уважения отцу и деду, собрали родных и близких в бывшей гостиной Булгаковых, где встретились люди, которым было дорого имя киевского архитектора и инженера В. П. Листовниченко.

За большим столом, сервированным по семейным традициям замечательными деликатесами, отменной домашней выпечкой и первоклассными напитками, Инна Васильевна не уставала говорить теплые слова в адрес своего горячо любимого отца, у которого она была единственным ребенком.

Внуки бывшего домовладельца, поддерживая мать, рассказывали, как непросто им было приспособлять «все семь пыльных и полных комнат», не нарушая общей планировки квартиры, под нужды уже собственных семей.

Возвращаясь домой по укатанной временем булыжной мостовой Андреевского спуска, мне казалось, что оставленный мною дом до сих пор хранит память не только о семье архитектора В. П. Листовниченко, но и память о другой многодетной профессорской семье Булгаковых, сохранившей на крутом переломе эпох веру, честь и достоинство своего поколения.

*Кіра ПИТОЄВА,
завідуюча сектором
Літературно-меморіального музею М. Булгакова*

«ДОН КИХОТ» МИХАИЛА БУЛГАКОВА
тезиси виступлення на итоговій конференції
Музея історії міста Києва.

1. Історія створення п'єси. Заказ театру ім. Е. Вахтангова. Коротка характеристика стилю театру і майбутнього героя Михайла Чехова. Підписання угоди з театром в 1937 році.
2. «Скверний анекдот» з п'єсою «Дон Кихот». Продовження угоди і його остаточні терміни.
3. Що таке Главрепертком і його взаємозв'язок з літератором Михайлом Булгаковим. Літера «Б».
4. Чотири місяці перерви між 3-ім і 4-им варіантом п'єси. М. Булгаков – автор про Сталіна «Батум». Три одночасні роботи в 1938 році: «Дон Кихот», «Мастер і Маргарита», «Батум».
5. Значення виправки 4-го варіанта. Фінал у Сервантеса і Булгакова.
6. Робота Булгакова над творами іноземних авторів. «Михайл Сервантес». «Niente di buono».
7. Проекція «Дон Кихота» на фінал життя Булгакова. «Донкий Хот». Загадка фрази, записаної Єленою Сергєєвною.
8. Відкритий фінал.

*Світлана НОЖЕНКО,
старший науковий співробітник
Літературно-меморіального музею М. Булгакова*

«СКОРБНЫЙ ЛИСТ МИХАИЛА БУЛГАКОВА»

В булгаковском понимании «человеческое счастье складывается из двух элементов: спокойная душа и здоровое тело»¹.

Изучая эпистолярное наследие, дневник М. Булгакова, проникая все глубже и глубже в мир чувств писателя, убеждаемся: он связан с состоянием здоровья автора, а самоощущение экстраполируется в творческий процесс.

Вероятно, относительно здоровым М. Булгаков был до 1911 г. События детских, гимназических лет единственные не несли психологического дискомфорта, так свойственного впоследствии почти всем годам зрелого существования. Защитными были пока что минимальные возможности формирующейся личности, добрая опека со стороны родных, растущие интересы сдерживали рамки статуса — мальчика, гимназиста, первокурсника. Первый вкус ранее запретных земных удовольствий освобождает стремление молодого человека быть полноправным, равным всему окружению в реализации потребностей. «Лорд Асквит» — (так называли его в семье), гордо, с неизменной папироской смотрит на нас с фотографии 1916 г. На втором курсе, в угоду появившимся новым увлечениям (прогулки по Киеву с будущей женой, частые поездки в Саратов, попытка писать), заброшена учеба в университете. Под угрозой увольнения господин студент указывает причиной «моей неуспешности болезненное состояние», мешавшее «вести занятия надлежащим образом».

Скрывая тревогу, а значит, неуверенность в действенной силе указанной причины, готовился к ликвидации задолженностей. Ожидаемый результат оправдался — он может продолжить учебу. Победа достигалась усилием воли, и это дает надежду на будущее, на его способность разрешать кризисную ситуацию в

¹ *Булгаков Михаил. Избранные произведения.* — Т. II. — К.: Дніпро, 1989. — С. 28.

свою пользу. Психологическое напряжение сменяется душевным подъемом. Маленькие проблемы студенческой и личной жизни М. Булгакова 1911–1915 гг. устранены. И даже повышенное кровяное давление, из-за которого студент-медик не стал зауряд-врачом в 1915 г. (мнение киевских современных медиков), не воспринимается как первый звоночек — предвестник грозного заболевания писателя — гипертонического нефросклероза.

Итак, создавая Скорбный лист М. Булгакова (соврем.— история болезни.— С. Н.), начнем с анамнеза, затем — «найдено», «диагноз» и «назначено». Формальные требования к схеме построения будут соблюдены. Обратимся к свидетельствам самого больного, выслушаем, в противовес пациентам доктора М. Булгакова, внятные четкие речи, прикоснемся к сокровенному в судьбе.

«Весной (1920 г.— С. Н.) я заболел возвратным тифом, и он приковал меня. Чуть не издох, потом летом опять хворал»¹.

(Из письма к К. Булгакову от 1 февраля 1921 г., г. Владикавказ.)

Эта болезнь стала роковой для начинающего писателя, военного врача госпиталя. Из-за нее (он лежал в беспамятстве) не смог уйти из Владикавказа с отступающей белой армией. Корил жену, что не увезла. Она оправдывалась, хотя ее поступок — высшего порядка, оценить который способны мы, современники, воспитанные на булгаковских произведениях. После выздоровления налаживал существование при новой власти. Писал пьесы для I Советского театра, выступал с лекциями, участвовал в литературных диспутах, печатал рецензии на спектакли.

Жизнь суматошная, без уверенности в завтрашнем дне, стабильности, без квартиры и радости от работы.

«Жизнь моя — мое страдание». «Какая печаль у меня в душе».

(Из письма кузену К. Булгакову от 1 февраля 1921 г.)

Из дневниковых записей:

¹ М. А. Булгаков. Собр. соч. в пяти томах. Т. 5.— М.: Худож. лит.— 1990.— С. 390.

«21 апреля (1922 г.— С. Н.) я уехал из Москвы в Киев и пробыл в нем до 10 мая. В Киеве сделал себе операцию (опухоль за левым ухом)»².

«У меня за ухом дурацкая опухоль chondroma, уже 2 раза оперированная. Из Киева писали начать рентгенотерапию. Теперь я боюсь злокачественного развития. Боюсь, что шалая, обидная слепая болезнь преврет мою работу»³. (6 ноября 1923 г.). Вера в излечение приходит из родного города, где лучшие медики и верные друзья.

С весны 1923 г. усиливается недомогание. В письмах, дневнике мотив один — *«больной и всеми брошенный», «У меня рука болит»*. Жалобно, по-детски доверчиво, искренне пишет сестрам, рассчитывая на понимание и сочувствие. Вот образец письма: *«Дорогая Надя, я продал в «Недра» рассказ «Дьяволиада», и доктора нашли, что у меня поражены оба коленные сустава; кроме того я купил гарнитуру мебели шелковый, вполне приличный. Она уже стоит у меня в комнате. Что будет дальше, я не знаю — моя болезнь (ревматизм) очень угнетает меня. Но если я не здохну как собака — мне очень не хотелось бы помереть,— я куплю еще ковер.*

Твой покойный брат Михаил»⁴. (Лето 1923 г.)

Как тут не улыбнуться — беспокойство о себе и желание украсить быт и уверенность, что родные правильно и одобрительно отнесутся к его занятиям. Лаконичность фразы, логичность поступков и максимум информации. Так полушутя, играя любили говорить в доме на Андреевском спуске, переставляя слоги в словах, затемняя смысл, лишь бы было весело и интересно.

«Нездоровье мое осложненное, затяжное. Весь я разбит. Оно может поменьшать мне работать, вот почему я боюсь его, вот почему я надеюсь на Бога».

² Михаил Булгаков. Под пятой.— М.: Правда.— 1990.— С. 7.

³ Хондрома (греческ.) — доброкачественная опухоль из хрящевой ткани в различных частях скелета и др. органах.

⁴ М. А. Булгаков. Собр. соч. в пяти томах. Т. 5.— М.: Худож. лит., 1990.— С. 417.

«Но мужества во мне теперь больше. О, гораздо больше чем в 1921-м году. И если б не нездоровье, я бы тверже смотрел в свое туманное черное будущее»¹;

(Из дневника — 26 октября 1923 г.)

Страхи, беспокойство, тревога за то, что могут возникнуть осложнения на работе (фельетонист в газете «Гудок») — *«чтобы в «Гудке» меня не сдвинули за время болезни с места»²;*

«Я до сих пор не могу совладать с собой, когда мне нужно говорить, и сдерживать болезненные арлекинские жесты. Во время речи хотел взмахивать обеими руками, но взмахивал одной правой, и вспомнил вагон в январе 20го года и фляжку с водкой на сером ремне, и даму, которая жалела меня за то, что я так страшно дергаюсь»³;

(Из дневника — ночь на 24 декабря 1924 г.)

Ко всем старым проблемам со здоровьем прибавились последствия грандиозной социальной катастрофы. Нервный тик — результат контузии во время боя за Шали-Аул в ноябре 1919 г. Участник брусиловского прорыва, горной войны в Карпатах (1916) М. Булгаков приобрел новый опыт в финале гражданской войны на Кавказе, усилив свое неприятие одного театра — театра военных действий. Уже никогда в мирное время не сможет он быть и чувствовать себя здоровым. Болезни то заглушают, то вспыхивают, настойчиво напоминая о физической слабости, вызывая побочный эффект — нервозность, раздражительность, осознание собственной беспомощности и одиночества.

«Но не будем унывать»⁴, — успокаивает он сам себя.

«И так, будем надеяться на Бога и жить. Это единственный и лучший способ»⁵.

В конце октября 1923 г. лечащий врач нашел улучшение состояния больного и произвольный возглас в дневнике писателя: *«Помоги мне, Господи»⁶,* — приоткрывает потайное, глубинное, скрытое в душе.

¹ Михаил Булгаков. Под пятой.— М.: Правда, 1990.— С. 18–19.

² Там же.— С. 32.

³ Там же.— С. 16.

⁴ Там же.— С. 18.

⁵ Там же.— С. 16.

⁶ Михаил Булгаков. Под пятой.— М.: Правда, 1990.— С. 20.

Редкие часы здоровья, а все остальное время — преодолеть, превозмочь, перетерпеть, пренебречь и доказать, суметь, сделать, представить.

«Среди моей хандры и тоски по прошлому, иногда, как сейчас, в этой нелепой обстановке временной тесноты, в гнусной комнате гнусного дома у меня бывают взрывы уверенности и силы. И сейчас я слышу в себе, как взмывает моя мысль и верю, что я неизмеримо сильнее как писатель всех, кого я знаю»¹.

(Из дневника — лето 1923 г.)

«Сейчас я работаю совершенно здоровым, и это чудесное состояние, которое для других нормально, увы — для меня сделалось роскошью, это потому что я развинтился несколько, но, в основном, главным я выздоравливаю, и силы, хотя и медленно, возвращаются ко мне. С нового года займусь гимнастикой, как в 16-м и 17-м году, массажем и к марту буду в форме»². (Из дневника — декабрь 1923 г.)

Очень тяжелый 1923 г. Новый 1924 г. принес чудесные превращения в состоянии здоровья и жизни, творческой судьбе. Записей о болезнях нет. Жизнь начинает новый, по восходящей виток. Издан роман «Белая гвардия» (1925), который так давно «лелеял». Новая жена Любовь Евгеньевна Белозерская эффектно добавляет новые грани к имиджу входящего в славу писателя. В полной зависимости от литературной судьбы состояние здоровья. Известный писатель и сложные квартирные условия (квартира — «яма»). В арендованом домишке на Б. Пироговской сыро, неуютно, желание вырваться, мечта о хорошей квартире. При постановке пьес «Дни Турбиных» (1926), «Бег» (1928), «Мольер» (1936) постоянное вмешательство, некомпетентные советы о том, как улучшить сценическое действие, посягательство издателей-мошенников на авторские права способствовали «стойкому и заметному ухудшению здоровья». «Безмерная моя усталость уже не дает мне работать». «Положение мое тягостно»³. В 1929 г. «совершилось

¹ Там же.— С.10.

² Там же.— С.36.

³ Михаил Булгаков. Собр. соч. в пяти томах. Т. 5.— М.: Худож. лит.— 1990.— С. 436.

мое писательское уничтожение»¹,— напишет М. Булгаков брату Николаю.

Мнение официальной критики убийственно-категорично: «буржуазный писатель», «не наш», «попутчик» и результат — пьесы сняты. Надежда на спасение — письма «наверх». Их было много: в Моссовет, Горькому, три Сталину (1928, 1930, 1931). Попытки — без ответа. Булгаков использовал все возможности продолжить жить и творить.

«В моей яме живет скверная компания: бронхит, ревматизм, и черненькая дамочка — нейрастения. Их выселить нельзя. Дудки! От них нужно уехать самому»².

(Из письма П. С. Попову — биографу писателя. 25.01.1932 г.)

Нервное переутомление, приступы страха, тоски, боязнь одиночества, без сопровождения не выходит на улицу.

«Мне не нужны ни доктора, ни дома отдыха, ни санатории, ни прочее в этом роде. Я знаю, что мне надо. На два месяца — иной город, иное солнце, иное море, иной отель, и я верю, что осенью я в состоянии буду репетировать .., а может быть, и писать»³.

(Из письма В. В. Вересаеву от 26.04. 1934 г.)

В просьбе поступить гуманно и отпустить за границу с женой — на время — для поправки здоровья и решения издательских дел — отказано, отказано, отказано. Силы истощились.

В минуты сильного огорчения, в обстоятельствах сложных, катастрофических пришло спасение в образе прекрасной дамы, тайно влюбленной в талантливого драматурга. В его жизни появилась Елена Сергеевна. Брак зарегистрирован 4 октября 1932 г.

«Елена Сергеевна носитя с мыслью поправить меня в течение полугода. Я в это ни в какой мере не верю, но за компанию готов смотреть розово на будущее»⁴.

В феврале 1934 г. Булгаковы въехали в собственную квартиру в Нащокинском переулке. Много страдающий писатель, на-

¹ Там же.— С. 433.

² Михаил Булгаков. Собр. соч. в пяти томах. Т. 5.— М.: Худож лит., 1990.— С. 468.

³ Там же.— С. 503—504.

⁴ Там же.— С. 486.

конец, обрел свой дом, уют и тепло в нем. В образе жены — верную подругу, мудрую собеседницу, спутницу в уличных передвижениях, советницу и помощницу во всех делах, особенно таких утомляющих черновых, как переписка, вечная борьба за авторские права. Она хорошо знала МХАТовскую среду, умела смотреть на мир его глазами, понимала с полуслова, поддерживала и утешала во имя таланта и справедливости. Любовь и ласковость отличала их отношения, казалось, вот почти стихия мамина дома и даже жену, как когда-то отец маму, он зовет «Мася».

«Сидим с женой до рассвета, говорим на одну и ту же тему — о гибели моей литературной жизни. Перебрали все выходы, средства спасения нет»¹.

(Из письма Сергею Ермолинскому от 18. 06. 1937 г.)

Канун самого жестокого события. Терпеливое переживание, проживание неудач.

Шквал бед он, не сопротивляясь, принимает как великое испытание его человеческой натуры. Он словно знает, что так должно быть, что это ему послано. Вопрос только в одном (если испытание, а не наказание) — до каких пор? Когда конец? Придет ли просветление? Веря и не веря, он живет маленькими радостями, любит возвращаться мыслями в прошлое (отвлекают письма к другу А. Гдешинскому, сестрам, будущему биографу П. Попову и др.), импровизируя, веселит себя и друзей.

Летом 1937 г. Булгаковы проездом в Киеве, поднимались на любимую Владимирскую горку. Ностальгическая память предлагала свой выход — вернуться в «ослепительный Киев», чтобы «дожить жизнь над Днепром».

«Когда поезд отошел и я, быть может, в последний раз глянул на Днепр»².

Предчувствие скорой смерти не покидало. Это ощущение настолько очевидно, что он говорит о ней открыто, вызывая неадекватную реакцию веселого хихиканья на очередной остроумный розыгрыш. Вечное его психологическое состояние: скры-

¹ Михаил Булгаков. Собр. соч. в пяти томах. Т. 5.— М.: Худож. лит., 1990.— С. 468.

² Михаил Булгаков. Письма. Собр. соч. Т. 10.— М.: 2000.— С. 445.

вая тревогу, насиловать свое естество, искусственно привнося в свой характер иную линию поведения, противоположную душевному состоянию. Хочется пожаловаться, поплакаться, а он смеется над собой. Своим рассказом увлекает остальных. Их здоровый смех, хохот как вполне соответствующая реакция на шутки дают минуты исцеления, внушают веру в собственную востребованность, несут позитивную энергию.

М. Булгаков — натура цельная, честных правил и стойких нравственных убеждений. Преступавший их в отношении с женским полом, оттого мучивший себя вечными угрызениями совести и как следствие — страдающий физически. Вот сложившаяся повторяемая цепочка. Татьяна Лаппа помогала в самое трудное время, спасала, исцеляла во время болезни, любила беззаветно, даже в ущерб собственной личности. Обеспечивала быт — тыл. Первые шаги в писательской судьбе делали вместе. С Т. Лаппа он пришел к успеху. А испытание славой, о которой мечтал, проживал с другой.

Клевета завистников, неприятие критики, бесправие автора (нет права на ответ), метания в поисках выхода — многократно повторяющиеся звенья судьбы.

Неразрешенные конфликтные ситуации провоцировали нервные стрессы, физическое недомогание, хронические заболевания.

С верным другом, Еленой Сергеевной, он нашел покой (душевный комфорт), но так и не почувствовал радости творческого успеха, реакции зрителей, читателей. Жизненный ресурс почти исчерпался. Последняя попытка выжить, получить позитивные эмоции означала — представить пьесу. «Батум» — о молодом революционере Сталине во МХАТе приняли, пророчили успех. И все же. Творческие планы жили и зрели. Но физических сил для их осуществления все меньше и меньше. Шанса выжить нет. Соппротивление бессмысленно.

«Себе ничего не желаю, потому что заметил, что никогда ничего не выходило так, как я желал»¹. (Из письма Е. А. Светлаевой от 31.12. 1939 г.)

¹ Михаил Булгаков. Собр. соч. в пяти томах. Т. 5.— М.: Худож лит., 1990.— С. 602.

Круг замкнулся. Судьба писателя в обрамлении тоталитарного режима. В постоянной схватке со всеильной властной личностью он безумно устал, физически изнемог, опробовав все возможные способы доказать право творческой индивидуальности на неповторимость, оригинальность мышления.

«Ignis sanat» (огонь лечит — *лат.*) — лекарство давнее, проверенное личным опытом, но не помогло и это лекарство. Печка, излюбленная «редакция» М. Булгакова. Мировоззрение прежнее, традиционное, общечеловеческое и враждебное новой идеологии волей-неволей отражалось в произведениях. Субъективный запас лекарств израсходован полностью. А то единственное действенное — запрещено. В «демократическом» государстве отобрано право тяжелобольного на спасение. «Железный занавес» на замке — писатель не увидит свет.

«Quod medicamenta non sanant» — что не излечивают лекарства, то излечивает смерть — *лат.*

Запись в дневнике Елены Сергеевны: «9 сентября 1939 года. В Большом театре Миша в первый раз не увидел лиц в оркестре, не узнал Максакову — лица задернуты дымкой».

«11 сентября (понед.). Астория(Ленингр.). Чудесный номер... Гулять. Не различал надписи на вывесках, все раздражало — домой. Поиски окулиста»¹.

12.09.1939 г. — первая фиксация катастрофы. На бланке проф. Н. И. Андогского, пр. Володарского, 10, кв. 8. «Воспаление зрительного нерва в обоих глазах с участием окружающей сетчатки. Припухлость сосудов»².

Из дневника: «12.09. Страшная ночь.— Плохо мне, Люсенька. Он мне подписал смертный приговор»³.

После возвращения в Москву существование семьи Булгаковых — под знаком болезни и опекой медицинского сословия.

«20 сент. (среда) Утром давление (205).Вовси. Диагноз (Он и Захаров) Пиивки.

23 сент. (субб.) Страхов подтвердил диагноз Андогского. Захаров пустил кровь из вены. Некоторое облегчение.

¹ Российская Государственная Библиотека (РГБ). Рукописный отдел, ф. 562, оп. 29, д. 1.

² Там же, ф. 562, оп. 30, д.16.

³ РГБ, ф. 562, оп. 29, д. 1.

20 сент. Яков Леон.— разговор о завещании. Об усыновлении Сергея¹.

26 сент. Углубленный в себя взгляд. Мысли о смерти, романе, о пьесе, о револьвере².

27 сент. (среда). Жаловался на глаза, на голову. Исследов. крови. Звонок мой Захарову. Его слова (Нет, безнадежным я его не считаю, но положение очень тяжелое)»³.

На бланке: «Химико-бактериологическая лаборатория поликлиники НКЗдрава СССР. Арбат, Гагаринский пер., 37 25.09.39 г.

Для д-ра Захарова:

Количество остаточного азота в крови по методу Аселя равно — 81,6 мг%

Норма 20–40 мг%

Реакция на индикан по методу Гааза дала следы.

Д-р Ушакова»⁴

Из дневника:

«1 окт. Разбудил в 7 ч.— невозможная головная боль. Не верит ни во что. О револьвере. Слова: отказываюсь от романа, отказываюсь от всего, отказываюсь от зрения, только чтобы не болела так голова. В 9,5 ч. Уснул.

2 окт. (понед.) Заснул, проснулся в 3 ч. с безумной болью в голове. Полнейшее отчаяние»⁵.

На отдельной странице дневниковых записей указана диета:

Морковный сок — полстакана каждое утро.

Простокваша.

Чай, только свежесваренный.

Хлеб, только поджаренный — белый и черный, но не пересушенный.

Сыр, только натертый, отдельно на тарелочке.

Солить О Ч Е Н Ь мало.

Вегетарианский суп должен быть всегда.

¹ Яков Леонтьевич Леонтьев — зам. директора Большого театра СССР. Сергей Шиловский — сын Елены Сергеевны.

² Там же, ф. 562, оп. 30, д. 16.

³ Там же.

⁴ РГБ, ф. 562, оп. 29, д. 1.

⁵ Там же, ф. 562, оп. 30, д. 16.

Бульон (несоленный) — должен быть всегда.

Пирожки с капустой.

Клюквенный морс.

Боржом.

Капуста квашенная должна быть всегда дома.

Хрен, уксус, горчица, сухая горчица.

Супы: из зелени, борщ, щи свежие, щи кислые, рисовый с томатами, грибной, суп пюре.

Соки: морковный, капустный, клюквенный, брусничный, яблочный¹.

Для снятия ежедневной мучительной головной боли использовали целый арсенал лекарств. Стремление работать и полная невозможность это сделать. С конца октября неистребимая икота, для подавления которой опий в каплях, иногда помогал. Минимум еды и более 10-ти папирос каждый день.

Из дневника Елены Сергеевны: «2.Х.

8.30. проснулся с сильной головной болью.

Аспир., кодеин, кофеин

1ая папир.

Английск. Соль.

9.40.—2ая папир.

9.40.—12.20.— сон.

12.40.—3^{ья} папир. Тройчатка.

1 ч.— укол ангиотрофина.

1.40.—4ая папир.

2.15.—5ая - » -

2.30.— обед.

3.15.—6ая папир.

3.30.—5 ч.— сон.

5.15.—7ая папир.

6.15.—8ая папир.

7.15.— тройчатка и 9ая папир.

8.15.—10ая папираса.

9 ч.— клизма и ванна.

10.30.— укол глюкозы первый. Ужин и 11ая папир.

11.45.— тройчатка и 12ая папир.

¹ РГБ, ф. 562, оп. 30, д. 16.

12.30.— 13ая папир. Сон.

В 3 ч. ночи проснулся ненадолго, принял веронал, пирамидон, кодеин, заснул до 8 ч. утра.

10.X.

10.30.— проснулся без головной боли. Чай. Томатовый сок.
2 папиросы.

12.30.— клизма. 2 папиросы.

1-2.30 — сон. Обед. Бромиды.

4.30.— Яков Леонт., нотариус, юрист ГАБТ.

6.— чай (работа).

7.— диуретин.

7.30.— бромиды.

7.30.—8.30.— сон. Тройчатка. Клизма. Ужин.

10.30.— тройчатка.

12-3 ч.— сон. Тройчатка.

4.45 — чай.

6 ч.— уснул»¹.

Елена Сергеевна ведет таблицу водного обмена (выпито — выделено). Баланс отсутствует. В редкие минуты ослабления болезни Михаил Афанасьевич радовался гостям, самым близким друзьям.

«30.X. В этот день работал с 6.30. до 10^м. Работа. Разговоры(без головной боли и без принятия порошков).

3.XI. 7-9 (Работа с перерывами). В эти дни гости: Дмитриев, Арндт, Виленкин, Марика, Ермол. (Ермолинский — С. Н.), Леонтьев»².

«10.XI. Проснулся в 7 ч. утра. Разговор не нормальный. Упор все время на зубного врача, коронки, вставные зубы.

Позвонила Ник. Ант. (Захаров — лечащий врач). Не может приехать. К Забугину (врач). Приехал. О больнице.

К Арндтам — то же самое.

8.30.— кофеин 0,2.

9.— слабительное.

10.15.— клизма.

11.30.— сон.

¹ РГБ, ф. 562, оп. 29, д. 2.

² Там же, д. 3.

3.30. — проснулся (сильно в поту).

Темп. — 36,4 — в хорошем состоянии, всех узнал, весел. Укол глюкозы второй.

Были Арендт и Захаров.

6 ч.— обед: икра, бульон, рыба.

После обеда — раздражен... «Я в ужасе... По-моему, доктора заметили; Забугин, безусловно, заметил, что я не нахожу слов, которые мне нужны, говорю не то, что хочу! Ужасно! Какое впечатление? Это, наверно, из-за наркотиков».

Потом: «Наверно, я очень плох, и они понимают, что вылечить меня нельзя. И оттого смущены».

12 ч.— в кровати у себя.

(Чай пил на моем диване).

Слушает радио, курит, наверно, скоро заснет.

12.45.— заснул (грустный).

4 ч. ночи — проснулся.

Позвал очень тихим голосом: «Мася».

Я подошла и тоже очень тихо спросила: «Что?»

— Что ты так кричишь?! — отвечает тихо, — Сергей проснулся?

— Нет.

— Посмотри пойдя, а то ведь он такой ихтиолог.

(Я посмотрела на Сергея, вернулась).

— Что не будет странным, если я бы сказал, что очень рыбы?

— Я принесу сейчас. Ты лежи спокойно, я сейчас приду.

— Иди, только не кричи. А то ты кричишь, как сафдинка.

Потом съел кусочек рыбы, выпил чаю холодного. Велел считать ему пульс. Был очень раздражителен. Пульс — 70, не наполненный, но ровный. Стал жаловаться на состояние: «Чувствую, что умру сегодня». Уложила, села рядом. Был потный, стонал. Стал засыпать. Часов в 5.30. сказал сквозь сон: «Теперь мне хорошо, иди спать».

Заснул около 6-ти.

12.XI.

7.30.— проснулся, попросил чаю с сухарями.

8 ч.— чай. Порошок М. А. (имеются в виду составы: аспирин, кодеин, кофеин или — веронал, пирамидон, кодеин).

9 ч.— виноградный сок. 36,8 (г°). Вспотевший.

12.— чай.

1.— Ник. Антон.

2.— укол глюкозы №3.

3.— порошок М. А.

3.30.— клизма.

4.30.— обед.

5.40.— сон.

7.20.— проснулся. Порошок М. А.

Консилиум (Захаров, Арендт, Герке, Рапопорт).

11.30.— ужин.

1.20.— сон.

2.30.— проснулся (рассказ о галлюцинации, оказавшейся сном). Потом слова: «Мне сегодня ночью лучше».

Микстура — 30 (обычно принимал столовую ложку — рецепт д-ра Забугина — С. Н.).

3 ч.— сон.

7 ч.— проснулся.

Заключение консилиума в составе проф. Герке А. А., проф. Рапопорта М. Ю., доктора Захарова Ник. Ант., доктора Арендта А. А.

Гр. Булгаков М. А. страдает начальной стадией артериосклероза почек при явлениях артериальной гипертензии и нуждается в двухмесячном пребывании в подмосковном санатории с применением физических методов лечения, диетотерапии и соответствующем уходе.

12.XI.39 г. Проф. Герке, Рапопорт, д-ра Арендт, Захаров»¹.

Вместо двухмесячного пребывания в Барвихе (писательский санаторий) с 19.11.39 г., М. Булгаков в одном из писем (под диктовку жены) обещает вернуться к 20-му декабря.

«Да, дорогой Павел, никогда не следует заранее что-либо загадывать. Обоих нас скосил грипп, и все пошло прахом — в смысле воздуха и дальнейшего движения вперед. Чувствую я себя плохо, все время лежу и мечтаю только о возвращении в Москву и об отдыхе от очень трудного режима и всяких про-

¹ РГБ, ф. 562, оп. 29, л. 3.

цедур, которые за три месяца истомили меня вконец. Довольно лечений!»¹. (Из письма П. С. Попову от 6.12.39 г.)

В Киев «милому другу» А. Гдешенскому после благодарности «за милые сведения» сообщил: «Ну, вот я и вернулся из санатория. Что же со мною? Если откровенно и по секрету тебе сказать, сосет меня мысль, что вернулся я умирать»².

(Из письма от 28.12.39 г.)

Нежному другу — печальное «прости» и пожелания самого главного: «...здоровья — видеть солнце, слышать море, слушать музыку».

В последние жестокие и мучительные дни уже незрячий писатель мог слушать только радио, и музыка уносила в мир приятных воспоминаний.

Неимоверные усилия опытных врачей не защитили, не спасли, не исцелили. Состояние ухудшалось. К непереносимым головным болям прибавились боли в желудке. В процессе лечения — последние недели без системных обедов, завтраков и ужинов. Еда всегда была в запасе. Кормили «помалу», то есть маленькими порциями.

Следующая запись (без даты), вероятно, в конце 1940 г. Больному запрещено пить («только маленький глоток через полчаса»), «если жажда — пополоскать рот»...

Из лекарств: «люминал — 0,1, бромиды — 2,3 раза, капли (возможно, опиий), сальсолин, грелка. Никаких порошков.

Ножные ванны, очень горячие, с горчицей»³.

Последний диагноз на бланке поликлиники НКЗдрава СССР: «*Михаил Афанасьевич Булгаков.*

Status: общее тяжелое состояние; резкие тяжелые головные боли. Сердце: тоны глухие, напряженные, аритмии не отмечается. Пульс синероничен на обеих руках, неравномерен — то 74, то 92. Кровян. давление /95—200/

Впечатление — предуремическое состояние.

25.II.1940 г. Вр. М. Россель... (недописана фамилия)

¹ Михаил Булгаков. Собр. соч. в пяти томах. Т. 5.— М.: Худож. лит., 1990.— С. 601.

² Михаил Булгаков. Собр. соч. в пяти томах. Т. 5.— М.: Худож. лит.— 1990.— С. 601.

³ РГБ, ф. 562, оп. 30, д. 17.

29.02.1940 г.— назначено камфору Сатрбор 1,0 под кожу»¹.

«Колите камфору» — ассоциация пророчески булгаковская: «Безнадежен,— очень тихо сказал на ухо бритому профессор,— вы, доктор Бродович, оставайтесь возле него.

— Камфару? — спросил Бродович шепотом.

— Да, да, да.

— По шприцу?

— Нет,— глянул в окно, подумал,— сразу по три грамма. И чаще»².

В умирании Алексея Турбина драматург милостью Божией словно угадал свою судьбу, но без надежды на чудо. Он знал, он ведал — страстной молитвы сестры, что могла простить и вымолить ему здоровье и жизнь, принеся свою жертву, не будет.

Нить жизни истончалась. Земное отпускало. Галлюцинации — сны подготавливали переход в вечный приют. Справедливость уносила свой предел. Душа упокоилась.

«Боги, боги мои!» Как грусна вечерняя земля! Как таинственны туманы над болотами. Кто блуждал в этих туманах, кто много страдал перед смертью, кто летел над этой землей, неся на себе непосильный груз, тот это знает. Это знает уставший. И он без сожаления покидает туманы земли, ее болотца и реки, он отдается с легким сердцем в руки смерти, зная, что только она одна успокоит его»³.

Утешительное слово самому себе и спасительная молитва за всех страждущих.

¹ Там же.

² Михаил Булгаков. Белая гвардия. Киев-город.— К.: Богдана, 1995.— С. 304–305.

³ Михаил Булгаков. Избранные произведения. Т. 2.— К.: Дніпро, 1989.— С. 704.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Михаил Булгаков. Избранные произведения. Т. 2.— К.: Дніпро, 1989.— 707 с.

2. Михаил Булгаков. Собр. соч. в пяти томах. Т. 5.— М.: Худож. лит, 1990.— 733 с.

3. Михаил Булгаков. Белая гвардия. Киев-город.— К.: Богдана, 1995.— 343 с.

4. Елена Булгакова. Дневник Елены Булгаковой.— М.: Книжная палата, 1990.— 398 с.

5. Российская Государственная Библиотека. Рукописный отдел. Фонд М. Булгакова.

Ф. 562, оп. 29, д. 1, д. 2, д. 3.

Ф. 562, оп. 30, д. 2, д. 16, д. 17.

*Олександр КУЧЕРУК,
директор Бібліотеки ім. О. Ольжича*

МІСЬКИЙ ГОЛОВА ВОЛОДИМИР БАГАЗІЙ І МІСЬКА УПРАВА КИЄВА У 1941—1942 рр.

Володимир Багазій очолював Київську міську управу від 29 жовтня 1941 р. до 19 лютого 1942 р. Він — український патріот, націоналіст, став жертвою гітлерівського окупаційного режиму, його прах разом з тисячами жертв цієї антилюдської влади режиму покоїться в Бабиному Яру.

Багазій Володимир Пантелеймонович народився 1902 р. в с. Рябівка (нині — це село Волочиського району Хмельницької області). Перед Другою світовою війною він викладав українську і російську мови у єврейській школі № 109 міста Києва. 1939 р. вступив до аспірантури на відділ методики української мови в Українському науково-дослідному інституті педагогіки (УНДІП), що знаходився на нинішній вулиці Десятинній, 4.

19 вересня 1941 р. німецькі війська зайняли Київ. Інколи навіть випереджаючи німців, до Києва почали прибувати похідні групи та окремі представники ОУН. Найперше завдання було стимулювати процеси щодо налагодження адміністративного, господарського, культурного життя міста, як то робилося і в інших містах України.

Окремі українські діячі, які залишилися у місті, вже 21 вересня 1941 р. зібралися «на заплановані нами збори для створення міської управи в одній із шкіл Подолу, прибули деякі з нас, прийшли дехто з місцевих, [...] між ними прибув проф. Багазій. Він прибув не сам, привів зі собою групу людей»¹.

Про це також розповідає учасник похідних груп ОУН К. Родзевич: «Збори ці відбулися в одній з десятирічок на Подолі, бо Київ був у великій мірі зруйнований. Я був учасником тих зборів, в яких взяло участь біля 30-ти осіб. На зборах обрано головою Управи міста Києва проф[есора] Олександра Оглоблина, а його заступником сл[авної] п[ам'яті] проф[есо-

¹ Гайвас Я. В роки надій і безнадії. (Зустрічі і розмови з О. Ольжичем в роках 1939/1944)//Архів ОУН.— Арк. 23.

ра] Володимира Багазія»². В. Багазій та О. Оглоблин знали один одного задовго до початку війни. О. Оглоблин саме у роки навчання В. Багазія в аспірантурі УНДІПу очолював там відділ методики історії у 1938–1941 рр.

Дещо іншу інтерпретацію перебігу цих зборів знаходимо у провідника ОУН Я. Гайваса: «Наради у цій справі (вибору міського голови.— Авт.) були дуже гарячі, бо одинока організована група киян — вони називали себе «місцевою підпільною ОУН», очоленою В³. Багазієм — гаряче противилася цьому й вимагала поставити на цей пост саме В. Багазія. [...] Однак тверда постава представника ОУН сот[ника] С[улятицького], [...] таки довела до того, що О. Оглоблин став головою Управи міста з тою поступкою, що Багазій став його заступником»⁴. В іншому місці Я. Гайвас вказує, що «конфлікт розв'язав щойно О. Ольжич, коли запропонував, щоб Багазій був першим заступником посаджених (тобто міського голови.— Авт.)»⁵.

28 вересня до Києва зі Львова, незважаючи на небезпеку, приїхала група у складі голови Українського центрального комітету (УЦК), що був єдиною офіційною українською організацією на території Генерального губернаторства, В. Кубійовича, генерального секретаря УЦК В. Глібовицького, пізнішого заступника голови УЦК, а на той час — голови Українського крайового комітету у Львові К. Паньківського та недавнього (1940–41) ректора Львівського університету І. Биченка. Метою їхньої поїздки було ознайомлення із ситуацією у Києві та налагодження контактів з громадськістю й окремими діячами. Львів'яни відвідали міську управу, де зустрілися з міським головою О. Оглоблиним, завідувачим відділом культури П. Штепою, а також з О. Ольжичем та редактором газети «Українське слово» І. Рогачем.

² Родзевич К. Перша київська похідна група ОУН//На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні: Збірник статей, спогадів і документів.— Торонто; Нью-Йорк, 1985.— С. 104.

³ Я. Гайвас помилково подає ініціал імені Багазія «Д», а в іншому місці називає Багазія Данилом.

⁴ Гайвас Я. Коли кінчалася епоха.— На чужині. 1964.— С. 62–63.

⁵ Гайвас Я. В роки надій і безнадії. (Зустрічі і розмови з О. Ольжичем в роках 1939/1944)//Архів ОУН.— Арк. 23.

Коли вони через кілька днів повернулися до Львова, то поділилися враженнями про стан міського самоуправління у Києві. У розмові обговорювалася попередня наукова діяльність О. Оглоблина, особливо критикувалися його погляди на гетьмана І. Мазепу. В розмові брав участь Д. Кислиця, недавній колега В. Багазія по аспірантурі в УНДІПі. Він дав схвальну характеристику В. Багазієві, мовляв, кращого кандидата на міського голову в Києві він не знає.

Цікавилися В. Багазієм і німецькі чиновники. Незабаром відбулася ще одна зустріч у вузькому колі за участю Г. Коха, на якій основною темою був В. Багазій, його визнавали «за можливого або і найкращого кандидата на голову українського уряду, розуміється провізоричного — до виборів, коли такі стануть можливі»⁶. Г. Кох сказав про В. Багазія, що «досі такого українця, як Багазій, він не зустрів ніде на всій території колишньої радянської України»⁷.

О. Оглоблин недовго пробув на посаді міського голови — ледь більше одного місяця: з одного боку, він сприяв виразному курсові на українізацію усього міського життя і перебував у контакті з членами ОУН, зокрема з О. Ольжичем, а з іншого — він за своєю природою — кабінетний вчений без досвіду адміністратора та господарника. З 29 жовтня міським головою Києва призначено В. Багазія.

Що являла собою тодішня міська управа. Після створення спочатку вона містилася на Подолі у приміщенні Протезного заводу за адресою вул. Фролівська, 4⁸, але незабаром переїхала у центральну частину міста. В своїх показаннях 1945 р. співробітник Шевченківської районної управи м. Києва повідомляв, що міська управа займала кілька будинків: «*приміщення* *бувшої сільськогосподарської партшколи (бульвар Шевченка, 14), приміщення будівельного інституту на Пирогівській вулиці, навпроти Володимирського собору* (нині, комплекс національного

⁶ Кислиця Д. Світе ясный: Спогади. Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині.— Оттава, 1987.— С. 180.

⁷ Кислиця Д. Світе ясный: Спогади. Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині.— Оттава, 1987.— С. 180.

⁸ Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб.— К., 2003.— С. 313.

педагогічного університету ім. М. Драгоманова.— Авт.), будинок наркомату і Верховного суду по вул. Героновича (нині це будинки на вулиці Воровського № 22 і 24.— Авт.) і понад те житловий відділ знаходився на В.Житомирській вулиці № 38, і паспортний відділ на Хрещатику № 4»⁹.

Структура управи неодноразово мінялася: одні відділи реорганізовувалися, ліквідовувалися, інші — змінювали назви та функції.

У квітні 1942 р., коли міську управу вже очолював Л. Форостівський, у Києві було проведено перепис населення та зібрано статистичні відомості про склад населення, стан міського господарства тощо. На підставі цих статистичних даних підготовлено збірку «Київ за 1942 р.». Міську управу становили 17 управлінь, у яких налічувалося 1219 співробітників¹⁰. Якщо врахувати, що за В. Багазія управа мала на кілька управлінь більше, то слід думати, що і кількість співробітників була численнішою. Місто було поділено на одинадцять адміністративних районів, що керувалися районними управами.

Заступником В. Багазія став начальник житлового відділу Я. Волканович, другим заступником залишився Бабяк. Серед співробітників міської управи значився член Проводу Українських Націоналістів О. Ольжич, який, щоб мати прикриття, формально вважався співробітником відділу пропаганди. На посаді цензора у цьому ж відділі перебував член похідних груп, майбутній голова Проводу Українських Націоналістів О. Штуль.

Радянський агент у своєму звіті у Москву повідомляв, що «актив українських націоналістів купчився навколо керівництва Міської Управи, очолюючи відділи останньої. [...] По суті все було побудовано з розрахунком стягнути розкидані сили української контрреволюції»¹¹.

Письменник, на той час редактор рівненської газети «Волинь», Улас Самчук відвідав Київ в останній декаді жовтня 1941 р., і ось його враження від міської управи: «Кілька про-

⁹ ДА СБУ, ф. 5, спр. 64530, арк. 51. За цю інформацію окрема подяка співробітниці Музею історії м. Києва п. Н. Євстаф'євій.

¹⁰ Малюженко Л. Київ за 1942 р./Наше минуле.— К., №. 1(6), 1993.— С. 181.

¹¹ Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб.— К., 2003.— С. 354.

сторих кімнат, густо заставлених столиками і заповнених людьми. Переважно урядовці ... Але й люди інших професій. Наукових, літературних, технічних, медичних. З виразними ознаками пережитого. Люди які перейшли смугу советського терору, довготривалої нужди побуту, носили на собі видимі сліди доби. Зникла свіжість, відвертість, певність. Здавалося, що вони тільки вийшли з довголітнього ув'язнення»¹². А про міського голову він написав таке: «Багазій за професією вчитель, який обняв це становище, можливо, не зовсім до цього готовий, але виконував його цілком добре [...] Багазій робив враження солідної ділової людини. Високого зросту, міцної комплекції, правильних рис обличчя, віком понад сорок років. На мою думку, ідеальний представник класичного киянина [...]»¹³. І далі — Багазій «на мою думку, був людиною далеко не буденною [...] з ясним, чітким, реальним поглядом на речі і явища, з оригінальною самостійною свідомістю свого місця під сонцем. І мені здавалося, що його не було аж надто парализовано чужинецькою ідеологією марксизму, і він міг думати прагматично та мати відвагу рішати справи за вимогами й потребами реального, конкретного часу. Таких індивідуальностей у нас не було багато [...]»¹⁴.

До Києва 13 жовтня 1941 р. прибула група, організована німецьким міністерством закордонних справ, чисельністю 25 іноземних журналістів, серед яких представники скандинавської преси та США. Вони ознайомилися з пам'ятками Києва, відвідали міську управу, де перед ними виступив заступник міського голови В. Багазій і «зробив їм ділову доповідь про стан постачання населення, він говорив про антибільшовицьку боротьбу українського народу»¹⁵ — так повідомляв у своєму звіті відповідальний за перебування журналістів у Києві капітан Г. Кох.

¹² Самчук У. На коні вороному: Споми́ни і враження.— Вінніпег, 1975.— С. 14.

¹³ Самчук У. На коні вороному: Споми́ни і враження.— Вінніпег, 1975.— С. 16.

¹⁴ Самчук У. На коні вороному: Споми́ни і враження.— Вінніпег, 1975.— С. 18.

¹⁵ 1941 р. жовтня 15.— Донесення уповноваженого Рейхсміністерства для окупованих східних територій при групі військ Південь Г. Коха про становище в Києві...//Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів.— Львів, Київ, 2001.— С. 421.

Нааявна у Києві група членів похідних груп ОУН під проводом А. Мельника готувала ґрунт для створення своєрідного українського передпарламенту — Української Національної Ради. Промотором справи був О. Ольжич, про що пише у своїх спогадах голова УНРади М. Величківський: *«4 жовтня 1941 року з активною допомогою і порадою д-ра О. Ольжича (Олег Кандиба), що прибув з першою групою емігрантів, у Києві на Подолі, в одному з будинків зібралися визначні громадяни Києва для обговорення сучасного становища. На цих зборах ми одержали деякі інформації від д-ра Ольжича щодо майбутньої німецької політики на теренах України, бо йому, як членові старої еміграції, були більш-менш знамі напрямні політики»* гітлерівської Німеччини¹⁶. На тій нараді обговорювалися питання створення УНРади.

Наступного дня, тобто 5 жовтня відбулося установче засідання УНРади. На голову УНРади спочатку планувалося обрати академіка А. Кримського, та коли стало відомо, що перед відступом радянських військ з Києва його заарештувало НКВД і вивезло в Казахстан (там він на початку 1942 р. і помер), то з присутніх у Києві першим кандидатом був професор О. Корсунський, але він відмовився, і тоді на цю посаду запропоновано було тогочасного ректора Політехнічного інституту М. Величківського, якого і обрали головою УНРади, а заступниками — М. Корсунського, М. Капустянського та С. Сколибога. Членом УНРади, серед інших, став і В. Багазій. Згодом до складу УНРади за свідченнями учасників подій увійшла й О. Теліга.

УНРада надіслала повідомлення про початок її діяльності до українських провідних діячів, зокрема до голови ПУН А. Мельника М. Величківський писав, що *«весь український нарід згуртується навколо прапорів ОУН, об'явних славою героїської боротьби за вільну самостійну соборну Українську Державу, що весь український нарід візьме гарячу участь в будівництві своєї власної держави. В цьому Українська Національна Рада обіцяє Вам свою повсякденну співпрацю»*¹⁷. Німці змушені були

¹⁶ Величківський М. Сумні часи німецької окупації//Визвольний шлях. Ч. 1, 1965 р.— С. 45.

¹⁷ «Вождєві Організації Українських Націоналістів»//Архів ОУН у Києві.

визнати, що УНРада «є немовби неофіційним українським урядом»¹⁸.

Для формальної діяльності УНРади було підготовлено Статут, в якому визначалися, що головними завданнями УНРади, як українського передпарламенту, визначалося *«організація, відбудова, перебудова і розбудова українського суспільно-громадського життя на всіх його ділянках [...]»*¹⁹.

Проте, за словами члена УНРади генерала М. Капустянського, *«недовго гомонів Київ відкрито піснею національного відродження та недовго працювала УНРада в Києві»*²⁰. Німецький тиск на всі вияви українського життя посилювався. Це було наслідком, зокрема, переходу влади в місті від вермахту до цивільної окупаційної адміністрації міністерства східних окупованих територій Німеччини. Вже 17 листопада (за іншими даними, 27) за наказом німецької влади діяльність УНРади було припинено і заборонено. Продовжуючи стежити за членами УНРади, німці дійшли висновку, що члени УНРади, не відмовляючись від засад національної політики, змінили форми роботи і продовжували діяти під прикриттям інших легальних установ, зокрема Української академії наук, і це прискорило заборону діяльності і розпуск академії наук.

Великого значення в умовах війни і німецької окупації надавалося суспільній опіці, забезпеченню продовольством мешканців міста, опіка над військовополоненими тощо. У Київській міській управі було створено відділ суспільної опіки. Одночасно було створено Український Червоний Хрест (УЧХ), відділення якого були в інших містах. Це, як інші вияви організованого українського життя, викликало занепокоєння у німців. На їхню думку, крім задекларованих намірів, УЧХ перетворився *«через спеціальних агентів на неконтрольовану інформаційну службу на всій українській території»*²¹.

¹⁸ Донесення про події в СРСР № 164//Косиш В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2.— Львів, 1998.— С. 122.

¹⁹ Проект Статуту Української Національної Ради//Архів ОУН у Києві.

²⁰ Низовий-Чулак В. Перед черговим етапом//Промінь.— 21 квітня.— 1948 р.— С. 2.

²¹ Донесення про події в СРСР № 191//Косиш В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2.— Львів, 1998.— С. 169.

Церковні справи були важливою складовою відроджуваного національного життя. Прихильники автокефального напрямку в Києві організували Українську церковну раду (УЦР), що діяла у порозумінні з УНРадою, мала б формально відновити автокефальність української православної церкви. Одночасно діяла автономна православна церква у підпорядкуванні Московського патріарха. Коли до міста прибули автокефальні єпископи Никанор Абрамович і Ігор Губа, то протистояння між прихильниками обох церков загострилося, німці ж, у більшості випадків, ставали на сторону автономістів. По це свідчить хоча б те, що за їхньої підтримки та підтримки міської управи й голови О. Оглоблина автономісти отримали у Києві 14 церков і 8 монастирів, а автокефалісти лише три церкви: Андріївський собор, церкву на Солом'янці та на Деміївці.

Коли Церковну раду автокефалістів німці заборонили, тоді В. Багазій створює при міській управі відділ з питань богослужб на чолі з І. Коровницьким, який за німецькими спостереженнями *«мав лише те завдання, щоб під іншою назвою продовжити переслідувати політичні цілі розформованої [Української] Національної ради»*²². Намагаючись вплинути на розвиток церковно-релігійної ситуації, В. Багазій за німецькими джерелами відбув *«три поїздки автомобілем Червоного Хреста аж у віддалені райони Генерал-губернаторства, щоб проводити з митрополитом Діонісієм і архієпископом Іларіоном у Холмі про призначення митрополита для створюваної у короткому часі автокефальної української національної церкви»*²³. І вже 24 грудня 1941 р. митрополит Діонісій призначив архієпископа Полікарпа Сікорського тимчасовим адміністратором Православної Автокефальної Церкви на звільнених землях України з титулом архієпископа Луцького і Ковельського.

На початку німецької окупації, коли Київ ще контролювала військова адміністрація, розпочато випуск газети «Українське

²² Донесення про події в СРСР № 191//Косих В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2.— Львів, 1998.— С. 170.

²³ Донесення про події в СРСР № 191//Косих В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2.— Львів, 1998.— С. 170.

слово». З приходом цивільної окупаційної адміністрації було поставлено умову формалізувати існування газети. 1 грудня 1941 р. було скликано установчі збори зацікавлених осіб у приміщенні нотаріальної контори Київської міської управи. На зборах були присутніми 10 осіб: В. Багазій, О. Бойдуник, М. Капустянський, В. Конопко, І. Рогач, Ю. Швидкий, О. Штуль, В. Слободян, О. Чемеринський, В. Погорілий. Згідно з рішенням присутніх, було засновано товариство з обмеженою відповідальністю «Українське видавництво», обрано надзірну раду, головою став М. Капустянський, секретарем О. Бойдуник, а міський голова В. Багазій — господарським референтом. До газети входив літературно-мистецький додаток, спочатку під назвою «Література і мистецтво» (редактор М. Ситник), а згодом — під назвою «Літаври», редактором якого була О. Теліга.

Досить регулярно «Українське слово» інформувало про діяльність міської управи. Для прикладу згадаємо лише ті, де йдеться про міського голову. Так, 24 листопада газета повідомляла, щоб «краще забезпечити обізнаність працівників підприємств, організацій та населення м. Києва з постановами і розпорядженнями, що їх видають голова м. Києва і відділи міської управи, а також відповідні органи влади, видаватиметься офіційний урядовий вісник постанов і розпоряджень». У наступному числі 1 грудня у цій же рубриці говориться, що міський голова В. Багазій затвердив положення про українське радіомовлення, окремою постановою він *«схвалив ініціативу групи працівників українського образотворчого мистецтва про створення спілки українських митців образотворців»*.

Як відомо, 12 грудня гестапо заарештувало редакцію «Українського слова» на чолі з редактором І. Рогачем, а вже 13 грудня почало виходити «Нове українське слово» під редакцією К. Штепи, нового редактора, який нещодавно керував відділом освіти міської управи. У першому числі «Нового українського слова» на першій сторінці вміщено статтю, яка пояснювала зміни редакції. Там, зокрема, писалося, що «скрайні націоналісти прийшли із Заходу й змовилися з місцевими комуністами проти німецької влади». Перестав виходити і понеділковий випуск «Українського слова» — «Останні новини», а також «Літаври». Наприкінці грудня 1941 р. започатковано при

«Новому українському слові» російськомовний додаток під назвою «Последние новости», під редакцією недавнього співробітника «Українського слова» Л. Дудіна.

Підсумовуючи свої акції стосовно «Українського слова», київське гестапо повідомляло в Берлін 4 лютого 1942 р., що *«через енергійні втручання і розстріли відповідальних редакторів київська українська газета в даний час очищена від шкідливих елементів, однак у редакціях українських провінційних газет сидять переважно націоналістичні елементи, які надають газетам не лише бажану для руху Мельника спрямованість, але очевидно постачають для ОУН нелегальні друковані матеріали»*²⁴.

Німецькі репресії тривали: 7 лютого 1942 р. було заарештовано добрих дві сотні осіб, 9 лютого настала черга Спілки українських письменників на чолі з О. Телігою. Заарештовані були ув'язнені в гестапо і більшість звідти не повернулися.

За німецькими повідомленнями, *«у Києві на початку лютого виявлена нелегальна організація ОУН, яка поставила собі за мету створити чітко структуровану партійну організацію, яка побудована на системі п'ятирок, поширюється з верхів аж до обласних організацій. [...] Організаційна робота ОУН поширюється з Києва вже на значні частини рейхскомісаріату. За дотеперішніми спостереженнями доведено, що центр нелегальної діяльності знаходиться в управі міста Києва. [...]»*²⁵. Ця інформація стала підставою для подальших репресій.

За кілька днів перед цим у Києві проїздом побував колишній сотник Української Галицької армії (УГА), а на той час відповідальний співробітник міністерства східних територій Г. Кох, який мав зустріч з В. Багазієм. Те, що вона відбулася не у приміщенні управи чи в німецькій установі, а на приватній квартирі В. Багазія, свідчить багато про що. Зокрема, Г. Кох повідомив (у переказі В. Багазія), що *«Київ мають заселити німцями, після пе-*

²⁴ Донесення про події в СРСР № 164//Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2.— Львів, 1998.— С. 122.

²⁵ Донесення про події в СРСР № 191//Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2.— Львів, 1998.— С. 168.

ремоги, а тим часом будуть робити все, щоб з Києва населення само тікало — моритимуть голодом, трактуватимуть немилосердно, виселятимуть. [...] Українського самоуправління в Києві не буде [...]»²⁶. Про цю розмову В. Багазій переповів своєму другові Д. Кислиці і на його пропозицію негайно покинути місто відповів, *«що він покрив би себе ганьбою вічною, коли б порушив присягу задля рятування своєї душі. Малодушне дезертирство, казав, страшніше йому за видиму смерть. І знову повторив про корабель, з якого капітан не сміє зійти першим ...»²⁷*

7 лютого до В. Багазія в міську управу прибули Рогавш та кілька гестапівців, які мали розмову з міським головою²⁸. Про що вони говорили точно не відомо, але можна здогадатися, що йшлося про стан справ у місті та вимоги німців припинити будь-яку українську національну роботу та підтримку діяльності ОУН. В. Багазія звинувачували, зокрема, у тому, що він *«поступово намагався витіснити німецький вплив, а українські вимоги довів до меж конфлікту»²⁹*. Німці вважали, що В. Багазій *«оточив себе на важливих постах міської управи особами, котрі відчували себе здійснювачами загальноукраїнських вимог, зайняли виразно шовіністичний курс та все більше і більше здійснювали ворожу і переповнену ненавистю політику проти усіх німецьких заходів. [...] з огляду на притаманну йому розсудливість, не можна сумніватися в тому, що він не усвідомлював наслідків своєї політики»³⁰*. Звинувачували міського голову також у тому, що *«на початку 1942 року за допомогою жорстких втручань в*

²⁶ Кислиця Д. Світе ясний: Спогади. Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині.— Оттава, 1987.— С. 199.

²⁷ Кислиця Д. Світе ясний: Спогади. Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині.— Оттава, 1987.— С. 199.

²⁸ Никон Немифон. У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941–42 рр.)/В боротьбі за Українську Державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни.— Вінніпег, 1990.— С. 815.

²⁹ Донесення про події в СРСР № 191//Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2.— Львів, 1998.— С. 171.

³⁰ Донесення про події в СРСР № 191//Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2.— Львів, 1998.— С. 171.

*справи міліції він спробував у Києві підпорядкувати собі міліцію»*³¹. Намагаючись надати звинуваченню В. Багазія кримінального характеру, говорили про неконтрольоване і злочинне використання паливних матеріалів, продовольства, намагання передати продукцію мільйонної вартості у розпорядження і під контроль українців для забезпечення легальної і підпільної діяльності.

Наближався час трагічної розв'язки. У п'ятницю 19 лютого 1942 р. серед білого дня німецька поліція увірвалась до будинку міської управи і заарештувала В. Багазія та усіх присутніх в його кабінеті. Німецький офіцер Матерна, який походив з німецької колонії поблизу міста Городка під Львовом і прихильно ставився до української справи, повідомив, *«що арешт Багазія і деяких інших людей з ним, доконала, якась окремо призначена «айнзанггрупе», що прибула тільки у цій справі до Києва. Вона теж переводила допити, вона і помордувала їх усіх»*³².

Через якийсь час гестапо заарештувало старшого Багазієвого сина Ігоря, а дружину Маргариту з меншим сином Олегом переселили з квартири, де вони мешкали (вул. Толстого, 11, кв. 13), в поганеньку кімнату в будинку напроти. Протягом півроку дружині дозволяли носити передачі для чоловіка і сина, зокрема книги, які вони використовували для таємного шифрованого листування. З цих повідомлень *«склалося враження, що най-більше засвідчив і назводив наклепів на Багазія-батька — Волканович Всеволод Демидович, заступник голови міста, якого по тижневі чи двох випустили й лишили на попередньому становищі, цебто лишили на посаді заступника голови міста»*³³. Один з гестапівських в'язнів, якому наприкінці червня 1942 р. вдалося вийти із в'язниці живим, розповідав, що у *«сусідній келії сидів ще міський голова Багазії»*³⁴. Батька і сина Багазіїв

³¹ Донесення про події в СРСР № 191//Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2.— Львів, 1998.— С. 170.

³² Гайвас Я. В роки надій і безнадії. (Зустрічі і розмови з О.Ольжичем в роках 1939/1944)//Архів ОУН.— Арк. 23–24.

³³ Кислиця Д. Світе ясний: Спогади. Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині.— Оттава, 1987.— С. 202.

³⁴ Никон Немифон. У збудженій в огні столиці України (Славний пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941–42 рр.)//В боротьбі за Українську Державу

протримали в київському гестапо ледь не до відступу німців з Києва, їх було розстріляно і поховано в Бабиному Яру.

Так закінчилося життя українського патріота Володимира Багазія, який за умов сталінського режиму зберіг свою національну сутність, а в жахливих умовах гітлерівської окупації намагався діяти так, щоб це не розходилося з його переконаннями українського націоналіста, за що і поплатився своїм життям.

ву: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни.—
Вінніпег, 1990.— С. 817.

*Емма КОРЮКОВЕЦЬ,
старший науковий співробітник
Музею історії міста Києва*

КИЇВ... АНТОНОВ... АНИ...
(до 100-ліття генерального авіаконструктора
О. К. Антонова)

У сучасній історії міста Києва почесне місце належить імені Олега Костянтиновича Антонова, 100-ліття якого відзначалося у лютому цього року.

Його ім'я відомо в нашій країні й за рубежом. Тисячі «Анів» літають над нашою планетою, перевозючи пасажирів і вантажі. Він був Людиною, яка випередила Час. Його діяльність як конструктора авіаційної техніки багато в чому визначила основні напрями розвитку авіації у третьому тисячолітті.

Шлях до всесвітньої слави й визнання був важким і тернистим: зіткнення з віджилими традиціями, застарілим бюрократизмом керівного апарата, байдужністю до долі винаходу й конструкторів. *«Наша робота не така тиха й плавна... Головне в нашій роботі — це боротьба. А боротьба за висоти нової техніки точиться найгостріша, найбезкомпромісніша»,* — говорив Олег Костянтинович.

О. К. Антонов народився 7 лютого 1906 р. у Московській губернії. Батьки його походили із дворян і мали прекрасну освіту. Батько — Костянтин Костянтинович — закінчив Санкт-Петербурзький інститут цивільних інженерів і був професійним будівельником. Мати — Анна Юхимівна — Бестужівські вищі жіночі курси, випускники яких належали до найбільш освіченої частини російської інтелігенції. Коли почалася Перша світова війна, Анна Юхимівна Антонова добровільно пішла працювати в Саратовський солдатський госпіталь. У серпні 1915 р. під час перев'язки пораненого заразилась і померла (зараження крові).

З дитинства Олег Костянтинович мріяв стати льотчиком, і ця мрія залишалася з ним до кінця життя. Захоплювався планеризмом. І до інституту, й під час навчання в Ленінградському політехнічному інституті створював планери власної конструкції. Після закінчення інституту в 1930 р. був направлений у Москву

для організації Центрального конструкторського бюро з планерів. На планерах Антонова серії «Рот-Фронт» були досягнуті рекордні дальності польоту. У роки війни О. К. Антонов конструював вантажні, десантні планери для забезпечення фронту й партизанських загонів, працював у конструкторському бюро О. С. Яковлева, беручи безпосередню участь у доведенні й модернізації бойових літаків.

О. К. Антонов мріяв про свій літак для мирного неба. У жовтні 1945 р. його направляють керувати філією конструкторського бюро Яковлева при Новосибірському авіаційному заводі. У травні 1946 р. КБ було перетворено на самостійне дослідно-конструкторське бюро, якому доручили створення сільськогосподарського літака. Коли проект літака був готовий, Науково-дослідний інститут ЦПФ заявив, що літак подібного типу не потрібний нашому господарству. Це був літак нового технічного вирішення, він не вписувався у статистику існуючих літаків і тому вищестоящі авторитети не пропускали вистражданий конструкторський проект, задуми якого зародилися у Антонова ще в передвоєнні роки. Результат справи вирішила резолюція Генерального конструктора О. С. Яковлева, який тоді, як і в роки війни, керував будівництвом дослідних літаків: «Це цікавий літак, його треба будувати».

У серпні 1947 р. літак була побудовано, почалися льотні випробування. Випробування й перевірки показали відмінні якості літака, але запускати його у серійне виробництво Міністерство авіаційної промисловості СРСР не дозволяло, мотивуючи свою відмову тим, що будувати літак ніде. Звернення Антонова до керівництва України врятувало винахід. Урядова комісія на чолі з міністром сільського господарства республіки провела остаточні випробування літака на аеродромі в Жулянах, а потім і в робочих умовах на колгоспних полях Кагарлицького району.

Літак дістав найвищу оцінку. Для особистого ознайомлення з літаком на аеродром Жуляни прибули всі члени Політбюро Компартії України на чолі з М. С. Хрущовим. Машина справила сильне враження. Було ухвалено рішення налагодити серійне виробництво нових літаків у Києві. М. С. Хрущов відіграв першорядну роль у долі Ан-2, і Антонов уважав його своєрідним хрещеним батьком машини й КБ.

Рішення будувати літаки у Києві, де згодом народилися всі прославлені «Ани», принесло славу і Вітчизні, і місту Києву, і талановитому конструкторові.

При найдоброзичливішому ставленні України до того, щоб організувати в республіці серійне виробництво літаків, питання вирішувалося зовсім не просто.

Завод у Святошино, виділений для виробництва літаків, мав нелегку історію. До революції це були авіаційні майстерні з аеродромом, що примикав до них у дачній місцевості Києва. Тут піднімалися колись у повітря уславлені льотчики — Уточкін, Нестеров, Кудашев. У роки Першої світової війни в київські майстерні хлинули із фронту, що підступав до Києва, авіатори, техніки, ремонтники — всі авіаційні тили. У майстернях певний час навіть кустарно будувалися за іноземними зразками окремі літаки.

Громадянська війна, голод і розруха привели майстерні до цілковитої руйнації. Залишилося деяке встаткування, на базі якого знову виникають ремонтні майстерні. Поступово вони переходять на будівництво дослідних зразків літаків. Під час фашистської окупації завод було зруйновано дощенту.

Після визволення Києва завод почав відновлюватися. В 1945 р. на ньому збирали вже дослідні зразки гелікоптерів, ремонтували літаки, випускали запасні частини для тракторів і трамваїв, штампували посуд, каструлі...

Серійний випуск Ан-2 визначив нову долю Київського авіазаводу, запотребилась його цілковита перебудова й подальше розширення. Почалася справжня реконструкція заводу, створювалися нові цехи й служби, реконструювалися старі, впроваджувалися і запускалися нові потокові лінії, верстати, преси, штампи.

6 вересня 1949 р. на льотному полі Святошина піднявся у повітря перший серійний літак Ан-2. Цей день можна назвати днем народження першого літака із преславного сімейства «Анів».

Ан-2 був позааеродромним багатоцільовим літаком. Справжню унікальність його підкреслює той факт, що він єдиний у світі випускається серійно майже 60 років, причому практично у вихідних варіантах. На Київському авіазаводі літак випускав-

ся з 1949 по 1962 р., у Польщі — з 1960 по 1992 р., а в Китаї він виробляється з 1957 р. дотепер. Літак Ан-2 зажив слави надійної машини й експлуатується практично у всіх точках земної кулі. Існують численні клуби аматорів Ан-2, які демонструють свої машини на різних авіашоу у усьому світі.

Ан-2 — це моя найбільша удача,— говорив О. К. Антонов.

У 1952 р. Антонов і провідні спеціалісти його конструкторського бюро з Новосибірська переїхали до Києва. В день двадцятиріччя біля головного будинку КБ на постамент було піднято літак Ан-2. Пам'ятний напис гласив: «З побудови цього літака почалася діяльність підприємства». Конструкторське бюро Антонова з 1946 по 1965 р. мало кілька назв, з 1966 р. називалося Київським механічним заводом, з 1991 р.— Авіаційний науково-технічний комплекс ім. О. К. Антонова.

Авіаційний світ визнав Антонова як видатного конструктора в 1965 р. під час тріумфу найбільшого у світі літака Ан-22 — «Антея» на Всесвітньому салоні авіації у Парижі. *«Коли над аеродромом Ле Бурже пронеслася величезна тінь «Антея», навіть у найзатятіших песимістів він викликав елемент замилювання: «Це химерно! Літаючий танк! Поїзд у повітрі!..»* — писав один із французьких журналістів. На літаку Ан-22 встановлено 27 світових рекордів і 50 всесоюзних.

Останнім літаком, створеним під безпосереднім керівництвом О. К. Антонова, став важкий далекий транспортний літак Ан-124 «Руслан». Літак вийшов напрочуд вдалим. У серпні 1986 р. «Руслан» взяв участь у міжнародній технічній виставці «Експо-86» у Ванкувері, у Канаді. Знову оглушливий успіх. На літаку «Руслан» встановлено 30 рекордів.

Створення «Руслана» стало своєрідною лебединою піснею Антонова. Він вклав у новий літак основні, провідні принципи конструювання, розроблені протягом усього свого життя. У цьому літаку втілилися не лише власні, а й найсучасніші ідеї, що народилися за останні роки в літакобудуванні світу.

Олег Костянтинович створив і виховав талановитий колектив однодумців. Уже після смерті Антонова під керівництвом його спадкоємця Генерального конструктора П. В. Балабуєва конструкторське бюро імені Антонова створило найбільшу крилату машину, що будь-коли побудована на земній кулі, літак

Ан-255 «Мрія». Балабуєв не лише зберіг традиції КБ, а вніс у проєкт літака-гіганта нові блискучі рішення. Перший політ цього літака відбувся 21 грудня 1988 р. Бурові вишки, ротори потужних турбін, космічний корабель багаторазового користування «Буран» — ось об'єкти для перевезення цього унікального літака.

За особистої участі Олега Костянтиновича й під його керівництвом створено 52 типи планерів, розроблено 22 типи літаків. Його машини Ан відрізнялися оригінальними рішеннями, високими льотними якостями, тож заслужено ввійшли в історію світової науки і техніки.

Макети різних типів «Анів», плакати, проспекти з технічними характеристиками літаків, фотографії, значки, комплекс особистих речей та документів О. К. Антонова і його соратників, що зберігаються у фондах нашого музею, розкривають в експозиції творчу діяльність Генерального конструктора й історію Авіаційного науково-технічного комплексу його імені.

Зберігається в музеї унікальна книга заслуженого льотчика-випробувача СРСР В. А. Ткаченка «Крила Антонова», випущена до 60-річчя АНТК ім. О. К. Антонова. У ній подано хронологію перших вильотів усіх літаків «Ан», післявоєнних планерів, дельтапланів, рекордів, установлених на них, спогади льотчиків про перші вильоти, сумна хроніка загиблих випробувачів. Використовується найбагатший фотоматеріал. Книга становить надзвичайний інтерес для тих, хто цікавиться авіацією, її минулим, сьогоденням та майбутнім, і є значною допомогою для експозиціонерів й екскурсоводів.

Антонов був різнобічно обдарованим: малював картини, писав вірші, публікував численні статті, видавав книги. За словами Антонова, велике значення у роботі конструктора має вміння малювати. Коли розмовляють двоє конструкторів, вони порозуміються за допомогою олівців, а ідеї конструкції яснішають. *«Для мене літак — не тільки результат технічного рішення, а й витвір мистецтва!»*— говорив Олег Костянтинович. Конструктор часто від краси в техніці, від рішень естетичних доходить рішень технічних. *«Якби я не став конструктором, то став би художником»*,— зізнався Антонов. У 1981 р. в Києві у Виставковому павільйоні (вул. Інститутська, 3) проходила ви-

ставка «Учені малюють». Ініціатором, організатором виставки й одним з безпосередніх учасників її був Антонов.

Музей має у своєму розпорядженні прекрасні ювілейні видання монографій, настінних календарів, які містять кольорові ілюстрації з картин, ескізів, креслярські начерки Антонова. Послугуючись ними можна відобразити в експозиції і цю сторону його обдаровання.

У музейній колекції є автобіографічна книга Антонова «Десять разів спочатку», якою він звертається до молоді, тієї молоді, що, як і він у далекі роки молодості, жагуче захоплюється небом. О. К. Антонов прекрасно розумів: самодіяльне авіабудування — серйозна школа для майбутніх професіоналів. Він підтримував будь-якого ентузіаста-будівельника планера або літака, найбільш здібних запрошував на службу у своє конструкторське бюро. За своєї понадзайнятості знаходив час організувати й брати участь у Всесоюзних зльотах дельтапланеристів і самодіяльних конструкторів надлегкої авіації.

Значне місце в житті Олега Костянтиновича займав спорт. *«Я спортом займаюся стільки, скільки пам'ятаю себе з раннього дитинства. Перепробував багато чого: і велосипед, і бокс, і легку атлетику, і лижі.., але головна моя любов — теніс. Ним займаюся не один десяток років, регулярно тренуюся, виступаю у змаганнях»*, — розповідав Антонов. Завдяки О. К. Антонову в Києві (поруч зі стадіоном «Темп») побудовано тенісний спортивний комплекс «Антей». При спорткомплексі створено і дитячу спортивну школу. В «Антей» починали спортивний шлях зірки тенісу Андрій та Наталья Медведєви, Тарас і Галина Бейко та інші. Щорічно спорткомплекс проводить весняний турнір «Кубок «Антея», в останні роки відомий як меморіал Антонова.

У 1952 р. для родин 62 фахівців антонівського КБ, що переїхали з Новосибірська, на околиці Святошина почалося будівництво робітничого селища. Там же було побудовано і двоповерховий котедж для Антонова. Усе в будинку було створено за задумом, а найчастіше й руками самого конструктора. Все життя до переїзду до Києва Антонов жив на будівництві. *«Завжди навколо були щербінь, пісок, траншеї... колоди й цемент. Нерідко ми працювали в закіптюжених цехах»*, — згадував він. —

Як тільки будівництво затихало і майданчик впорядковувся, робота тягла мене на нове місце. І знову все спочатку... Все життя якимось підсвідомо я тужив за зеленими галявинами, квітами, деревами. Тепер нарешті я просипаюся не від скреготу екскаватора, а від шуму листя за вікном». Переїзд на постійне місце проживання в Київ пішов на користь здоров'ю Антонова (хворів на туберкульоз). Про це він часто говорив сам, розхвалюючи київський клімат і можливість постійно працювати в саду при своєму будинку. Подобалася Олегу Костянтиновичу й українська мова, і в колі українських друзів він намагався говорити українською мовою, роблячи непогані успіхи. «Мені дорога музична наспівність української мови», — неодноразово повторював він. А взагалі Олег Костянтинович вільно володів французькою мовою, гірше — англійською.

В домі Антонова зібрано прекрасну домашню бібліотеку. Це художня, наукова і технічна література, енциклопедії, довідники, книги про мистецтво і альбоми репродукцій картин видатних художників світу... Стіни оселі зберігають його картини і полотна подаровані Антонову відомими художниками.

Помер О. К. Антонов 4 квітня 1984 р. Похований на Байковому цвинтарі у Києві.

Можливо, згодом у місті Києві на вул. Огарьова, 1 з'явиться меморіальний музей О. К. Антонова. А нині на цьому будинку встановлено меморіальну дошку, одну з київських вулиць названо вулицею Авіаконструктора Антонова, у створеному Антоновим КБ його колишній кабінет став меморіальним і ввійшов до музейного комплексу АНТК. Під вікнами кабінету стоїть пам'ятник засновникові КБ.

Ім'я Антонова надано Центральному аероклубу України і Державній літакобудівній корпорації, створеній 2005 року, Академія наук України заснувала премію О. К. Антонова, яка присуджується вченим та інженерам за видатні досягнення в галузі літакобудування.

Продовження творчих ідей Антонова — нові Ани, які несуть сьогодні на своєму борту ім'я — Антонов.

*Тетяна МАЄР,
історик-архівіст Державного історико-меморіального
Лук'янівського заповідника*

**КИЕВ, КАК ПРЕЖДЕ, РОЖДАЕТ ПОЭТОВ
(памяти замечательной поэтессы Лады Билиц)**

*Поэзия — это поток радости, боли, изумления
и малая толика слов из словаря.*

Джубран Хамиль Джубран, ливанский поэт нач. XX в.

В Лукьяновском историко-мемориальном заповеднике активно формируется собственный архив, в котором концентрируются документальные, мемориальные, фото- и видеоматериалы об истории Лукьяновского некрополя, о жизни и деятельности людей, которые здесь похоронены и членов их семей. Уже учреждено более 300 личных и семейных фондов, в составе которых документы на бумажной основе и мемориальные предметы. Большое количество уникальных документов, которые находятся в частных (семейных) архивах, в архиве заповедника хранятся в электронном виде.

В последние годы при участии специалиста — историка-архивиста существенно активизирована работа по комплектованию архива заповедника. В результате за последние два года архив заповедника пополнился несколькими большими архивами личного происхождения: семейные фонды Билич-Лещинских (фондообразователем была талантливая киевская поэтесса — Лада Билиц, чье творчество пришлось на конец 1980-х-2004 гг.); Колосовых-Водолажских (среди них была ученый-языковед, собравшая большую коллекцию автографов известных научных работников и писателей); большой фонд (с коллекцией фотографий мест погребений выдающихся киевлян) некрополеведа-любителя С. М. Даниленко, помощника известного некрополеведа Л. А. Проценко и др. Кроме того, многие семьи киевлян, которые внесли весомый вклад в развитие всех областей культуры, науки и жизнеобеспечения города (или были участниками исторических событий), передали в архив заповедника документы (большой частью копии, ценность которых повыша-

ется в связи с отсутствием в государственных архивах оригиналов), касающихся биографий и деятельности лиц, похороненных на Лукьяновском гражданском кладбище и их родственников. Все они требуют научно-технической обработки и учета, который может быть налажен посредством утверждения «Положения об архивном подразделении (архиве) ГИМЛЗ» и внедрения подготовленных методических рекомендаций по работе с документами архивно-мемориального фонда Лукьяновского заповедника¹.

Еще несколько больших фондов, которые хранятся в семьях (в частных архивах), были переданы к заповеднику временно: для снятия с них копий (преимущественно, в электронном виде). Например: родственный фонд Каменцовых-Кентршинских (дворян, потомков члена Киевской судебной палаты и, в соответствии с семейным преданием, — опального польского графа); материалы фонда Русаковых-Цытриных, потомственных научных работников, в домашнем архиве которых сохранились весьма интересные документы. Учитывая, что особо ценные документы требуют обязательного страхового копирования и систематизации, в архиве заповедника начато структурирование этой информации в электронном виде путем создания базы данных на основе иерархической БД «Мысленное древо» (разработка Института памятникоохранных исследований).

В русле основной концепции формирования архивно-мемориального фонда заповедника, наряду с концентрацией в архиве личных, семейных и родовых фондов, поощряется написание фондодержателями/фондовладельцами коротких сведений о лицах, документы которых передаются заповеднику, запись семейных преданий и рассказ о фактах, которые в данное время уже не могут быть подтверждены документально в связи с утратой документов. В этих коротких сведениях (основанных на уточняющих вопросах) обязательно проставляется дата написания, фамилия и адрес того, кто предоставляет сведения, его родственные отношения с лицами, документы которых переданы в архив заповедника, и его подпись. Указанные сведения приобщаются на правах единицы хранения к соответствующим

¹ Подготовлены автором статьи.

фондам. Тем самым актуализируется метод получения ретроспективной информации (подобный интервью с очевидцами и участниками событий) и накапливается источниковедческая база для будущих исторических исследований, основанных на критико-сравнительном анализе исторических фактов и их отображении в сознании человека.

Следующее далее повествование основано именно на таких отрывочных воспоминаниях матери Лады Билич — Аллы Михайловны Лещинской и материалах еще не упорядоченного литературного архива Клавдии Михайловны Билич².

Памяти Поэта. Публикация каждого сборника стихотворений Клавдии Михайловны, становилась значительным событием в литературной жизни Киева³. Ее безусловный талант — сохранить впечатление, — «чтоб застывали, как бабочки в янтаре, те дни, то время, которое только кажется, что ушло»⁴, — признавали не только друзья и собратья по клубу поэзии «Родник». Поэтический дар, глубокую мысль, предельную искренность, присущие поэзии Лады Билич, отмечали и известный петербургский поэт Андрей Лядов, и даже такой корифей русской поэзии, как Александр Семенович Кушнер⁵.

Истоки ее вдохновения находим как в особенном духе Города, что было обозначено и в ее стихотворениях:

«Для двух орфеев из столицы мглистой
Невесты здесь отыщутся... И вот,
Один, колдунью, солнце акмеистов,
Другой — подругу-нищенку возьмет.
О Киев! Ты — питомник русских муз»⁶, —

так и в ближайшем окружении Лады — ее семье.

² Ее литературный псевдоним «Билич» появился вследствие редакторской ошибки при издании первого сборника стихотворений; кроме того, в некоторых документах тоже имеет место разночтение в воспроизведении фамилии отца К. М.

³ Сб. стихотворений, которые вышли при жизни: Новый день. — М., 1982; Андреевский спуск. — К., 1989; Синее платье Оранты. — К., 1999.

⁴ Тихий С. Время стихотВОРЕНИЯ. — Газета по-киевски. — № 60. — 30 марта. — 2005.

⁵ Архив ГИМЛЗ, ф. 299. — Переписка.

⁶ Из стихотв. «Киев-город». «Начало неведомого века». Сб. Синее платье Оранты.

Клавдия Михайловна родилась в семье богатой литературными традициями. Еще в 1920–30-х гг. в доме бабушки⁷ — провизора и владельца нескольких аптек с отделами парфюмерии и мастерскими оптики — Михаила Семеновича Лещинского существовал, своего рода, литературный салон. Три дочери на выданье, славившиеся своей красотой, умом и обаянием, вдохновляли молодых литераторов и актеров на творческие поиски.

В доме у Лещинских часто бывали: Алексей Иванович Полторацкий⁸, писатель и журналист, редактор⁹ харьковского журнала футуристов «Нова генерація»; будущий кинодраматург Алексей Яковлевич Каплер; выступал известнейший в то время чтец-декламатор Владимир Николаевич Яхонтов. Был всегда таем литературных вечеров один из организаторов Ассоциации панфутуристов¹⁰ украинский поэт и писатель Гео Шкурупий¹¹. Избрав своей музой среднюю из сестер — Инну Михайловну¹², — Гео посвятил ей несколько сборников своих стихотворений. Книги с посвящением и дарственными надписями хранятся в семейном архиве Лещинских. Часто бывал на вечерах в доме Лещинских и его собрат по перу — Олекса Влызько.

Все три сестры получили отличное образование, в совершенстве знали несколько языков, что весьма пригодилось им в жизни. Так, старшая сестра — Валентина Михайловна — стала педагогом, кандидатом педагогических наук, заведующей кафедрой романо-германских языков Киевского университета и автором учебника немецкого языка для вузов. Кроме того, она весьма удачно перевела на русский язык популярное в медицинских кругах пособие для психиатров «Акцентуированная личность» К. Леонгарда. В свободное же время, по воспоминаниям родственников, она отлично играла на фортепиано и легко писала стихи; привила своей дочери глубокий интерес к литературе и музыке.

⁷ Ул. Прорезная, 30.

⁸ В то время — однокурсник по филфаку университета старшей сестры — В. М. Лещинской.

⁹ Вместе с М. Семенко.

¹⁰ Позже — «Нова генерація».

¹¹ Впоследствии сгинувший в застенках НКВД.

¹² В душе которой поэтические строки находили наиболее живой отклик.

Вторая сестра — уже упомянутая Инна Михайловна, жена известного московского режиссера Андрея Васильевича Винницкого — долгие годы была референтом Торговой палаты в Москве и Болгарии.

Младшая из сестер Лещинских — Алла Михайловна стала педагогом, преподавателем иностранных языков, матерью, а теперь уже и составителем сборников стихотворений Лады Билыч.

Приближаясь к собственному столетнему юбилею, за последние два года Алла Михайловна подготовила к публикации два посмертных издания отдельных сборников Лады¹³, а также публикацию подборки из ранее неопубликованных стихотворений¹⁴.

Эта удивительная женщина была всю жизнь понимающим другом для своей дочери, которая, как все творческие личности, обладала тонким мировосприятием и, как следствие, — сложной женской судьбой. Врожденная деликатность и уважительное отношение к личности, неизбывное желание распознать в человеке его лучшие черты, все эти, присущие Алле Михайловне качества (увы, так редко, встречающиеся ныне!), очаровывают при знакомстве с ней. Встреча с таким «солнечным» человеком производила неизгладимое впечатление на многочисленных друзей и знакомых Лады¹⁵.

На презентации сборника стихотворений Лады Билыч, вышедшего в этом году¹⁶, ее мать произнесла вступительную речь, в которой были довольно содержательные комментарии к нескольким стихотворениям, продемонстрировав тем самым великодушную память и живой ум, нечасто встречающиеся у людей столь преклонного возраста.

Родилась 14 января 1949 г. и жила почти четверть века Клавдия Михайловна на Андреевском спуске во флигеле дома № 34¹⁷. Не случайно ряд ее произведений посвящен этому замечательному уголку Киева; даже второй сборник стихотворений был

¹³ На пути к Храму.— К., 2005 и Частный случай.— К., 2006.

¹⁴ Журнал «Радуга».— Март 2006 г.

¹⁵ Архив ГИМЛЗ, ф. 299.— Письмо Лядова А.И. 14.06.1982.

¹⁶ Частный случай.— К., 2006.

¹⁷ В кв. 36.

так и назван, «Андреевский спуск»¹⁸, а на обложке последнего вышедшего сборника стихов Лады — изображение «отчего дома»¹⁹.

В последние же годы жизни Лада жила неподалеку от киевского вокзала, в доме на углу улиц Саксаганского и Толстого. И это соседство отразилось в ее творчестве:

Поэт, предпочитай вокзалы,—
Они ничейны и — твои...
...А ты гляди, гляди, поэт,
На эти вечные скитанья,
Гляди, как жалко хороши
Транзитность эта и поспешность,
Когда сквозь них — надежда, нежность
И неприкаянность души...

Там и сейчас живет ее старушка-мать с вечно молодой душой, и на столе ее, рядом с портретом дочери, всегда стоят живые цветы — это поклонники таланта дочери спешат отдать дань памяти светлого человека с тонкой душой.

Такое впечатление, что в стихотворениях своих Лада, за тот сравнительно небольшой срок активного творчества, который жизнь отпустила ей, сумела в сконцентрированном виде отразить весь мир, окружавший ее. «*И все души моей порывы находят отклик у тебя*».

Уверена, что, познакомившись поближе со сборниками стихотворений поэтессы²⁰, многие найдут мотивы, созвучные струнам своей души, и, быть может, появятся люди, возможности которых позволят осуществить издание «Избранного» Лады Билыч.

И пусть прошло только два с половиной года со дня смерти Лады Билыч²¹, но масштаб ее таланта позволяет безоговорочно инициировать увековечивание ее памяти как путем взятия места захоронения²² под охрану государства²³, так и установлении

¹⁸ Хочется отметить прекрасное художественное оформление этого сборника — худ. Печеная М. В.

¹⁹ Картина Гавриленко Т. «Андреевский спуск, дом № 34».

²⁰ Которые выходили, увы, обидно малыми тиражами.

²¹ Умерла она 30.03.2004 г.

²² На уч. 29 Лукьяновского гражданского кладбища.

²³ Учетные документы уже подготовлены заповедником.

ем мемориальной доски на доме, где родилась и росла замечательная киевская поэтесса. Установка мемориальной доски на здании по Андреевскому спуску, 34 и придание в связи с этим дому статуса объекта историко-культурного наследия как нельзя актуально именно сейчас, когда на участок земли по этому адресу посягают застройщики²⁴.

И напоследок хотелось бы предоставить слово Поэту.

На добрую память²⁵

Послушайте, еще меня любите...

М. Цветаева

Мы все в этом мире немножко родня
а солнце — в зените, и валит за полдень.
Спасибо тому, кто запомнил меня,
кто клеточку памяти мною заполнил.

Любви не прошу (да могу ли просить?),
уже мне не страшно и быть нелюбимой,
а страшно — развеяться по миру дымом,
ни платьев, ни имени в нем не носить.

Охота запомниться бродит во мне:
не песней, так эхом от песни удачной,
веселой толстушкой на просеке дачной,
унылой пичугой в больничном окне,

отчаянной женщиной, что по стране
в машине чужой по ночам колесила...
И той, что любви, как подачки, просила,
и девочкой, счастье искавшей в траве.

Подруги мои и подруги подруг,
в цепную реакцию памяти вашей

²⁴ Несмотря на решение общественных слушаний, проведенных при участии территориальной общины Киева 28.09.2006, о запрете на Андреевском спуске всяческой новой застройки, реконструкции, воссоздания и так называемой «револаризации».

²⁵ Этим стихотворением открывается сборник «На пути к Храму».

вхожу, разрывая сей памяти круг.
Не быть мне забытой! Пропавшей! Пропавшей!

И те, кому письма строчила порой —
от пылких эпистол до откликов кратких,—
вы помните почерк — летящий, живой
на фоне вселенского миропорядка?

Мой — столь непреложный, как память моя,—
вы помните? Помните? Ну, слава Богу!
А самое главное: помню и я.
Спасибо за памяти нашей Дорогу!

ЗМІСТ

Тамара Хоменко. Музей історії міста Києва та його філії у 2006 році.....	3
--	---

МУЗЕЄЗНАВСТВО

Світлана Панькова. Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського відкрито.....	5
Лариса Федорова. Музей київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва.....	9
Анатолій Збанацький. Висвітлення чорнобильської трагедії в експозиції Музею історії міста Києва.....	20
Сергій Вакулишин. Становлення музею при закладі позашкільної освіти (музеєві історії Святошинського району — сім років).....	26
Анатолій Ізотов. Китаївський комплекс у Києві: збереження, відтворення та організація історичного середовища.....	35

З МУЗЕЙНИХ ЗІБРАНЬ

Наталя Будзинська. Давньоруські металеві персні в колекції Музею історії міста Києва.....	44
Тетяна Старостенко. Нові надходження до Музею з митниці. Казанська Пресвята Богородиця.....	52
Емма Корюковець. Матеріали М. Махлая у фондах Музею.....	56
Раїса Омельянчик. Колекція значків (дарунок киянина).....	59

З ІСТОРІЇ КИЄВА

Тимур Бобровський. Археологічні розвідки відділу «Київ-підземний» на Звірінці у 2006 р.....	62
Віталій Ковалинський. Загадки Кіндратія Лохвицького.....	64
Яніна Пучкова. Зелена Перлина Києва.....	74
Олена Мокроусова. Роль киян в озелененні міста у ХІХ–на початку ХХ століття.....	78
Людмила Успенська. Свято-Макаріївська церква на Татарці.....	92
Марія Кадомська. До історії будинку, з якого відкривається «єдина у Києві панорама».....	97

Сергій Білокінь. Садиба Грушевських — серце Латинського кварталу.....	104
Тетяна Євстаф'єва. Трагедія Баб'єго Яра (к 65-летию событий).....	135
Владислав Дятлов. Подземные памятники и возрожденные монастыри Украинской Православной Церкви.....	149
Євген Гороховський. Україна и українці в текстах Александра Пушкина.....	158
Галина Горбунова. Ді-Пі – Табори. (Розвідка за збіркою бібліотеки ім. О. Ольжича).....	164

ВИДАТНІ КИЯНИ

Тетяна Ананьєва. Из галереи киевских «антиков» начала XIX века: Несколько штрихов к портрету Анны Александровны Турчаниновой.....	179
Оксана Борисюк. Ісаакій Григорович Тарасевич — останній протоієрей Феодорівської церкви на Лук'янівці.....	193
Ольга Друг. Михайло Врубель і Київ.....	197
Ольга Мельник. Київські адреси Михайла Грушевського університетських років (1886–1894).....	213
Сергій Карамаш. Неточності та помилки в архівних документах часів радянщини під час спроб увічнити пам'ять льотчика П. М. Нестерова у Києві.....	228
Інна Старовойтенко. Леонід Жебуньов: громадська діяльність у Києві.....	238
Дмитро Малаков. Владислав Карпович — перший біограф В. Городецького.....	246
Анатолій Кончаковський. В гостях у дочки Листовниченко.....	251
Кіра Питоєва. «Дон Кихот» Михайла Булгакова. Тезиси виступлення на итоговой конференции Музея истории города Киева.....	264
Світлана Ноженко. «Скорбный лист Михайла Булгакова».....	265
Олександр Кучерук. Міський голова Володимир Багазій і міська управа Києва у 1941–1942 рр.....	282
Емма Корюковець. Київ... Антонов... АНИ (до 100-ліття генерального авіаконструктора О. К. Антонова).....	295
Тетяна Маєр. Киев, как прежде, рождает поэтов (памяти замечательной поэтессы Лады Билыч).....	302

Наукове видання

КИЇВ І КИЯНИ

матеріали щорічної науково-практичної конференції

випуск 6

Редактор З. М. Стась
Комп'ютерна верстка І. А. Перехрест

Здано на складання 15.11.2006. Підписано до друку 01.12.2006.
Формат 84x108¹/₃₂. Папір офсетний. Гарнітура Mysl.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,0. Обл.-вид. арк. 15.
Тираж 100 пр.

Видавництво «Кий»
04136, вул. Гречка, 13, к. 216

